

9(47.925)

Մ-78

ՏՈՒԹ. Մ. ՄԻԲԱՅԼԵԱՆ

ՅԻՍՈՒՆ
ՏԱՐԻՆԵՐ
ԱՌԱՋ

ՊԷՅՐՈՒՔ

1974

9(47.925)

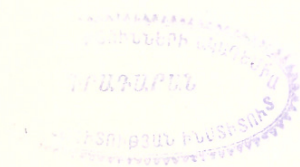
18-78

ՏՈՒԹ. Մ. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

636

ՅԻՍՈՒՆ ՏԱՐԻՆԵՐ ԱՌԱՋ

ՊԵՂՐԱՄ

1974

Մայրիկիս, Հայրիկիս եւ պգտիկ եղբօրս Հայկազիս Յիշատակներուն համար

Նախ, շաբաթներէ ի վեր հիւանդ, սնունդէ գրկուած, տարագրութեան անտանելի մամբօրդութեան պահուն, հոգեկան եւ մարմնական սոսկալի տառապանքներուն Աստուածային ոյժով մը տոկալով, անապատին մէջ հազարաւոր դիակներուն տարածած գարշելի մթնոլորտին օդը վերջին անգամ մըն ալ շնչելէ վերջ, չոր փշենիի մը շուքին տակ, Քրիստոնեայ մայրիկիս մահուան, եւ անկասկած, անմեղ հայրիկիս անգութ քուրճերուն կողմէն սպաննուած ըլլալուն, անմոռանալի յիշատակները վառ պահելու համար:

Յետոյ, պահ մը, սիրելի ընթերցողներուս խորհիլ տալու որ, պգտիկ եղբայրս, Հայկազս, որ դեռ 2 տարեկան չէր, անօթի եւ ծարաւ, առանց հագուստի, բոպիկ ոտքերով, մեր ախոռանքի վերջին անիծեալ օրուան իրիկունը, իմ ետեւէս վագելով, անդադար «Մի՛հայել, Մի՛հայել, Մի՛հայել» անունս կը կանչէր...: Բայց ես այդ ամայի չոր ձորին եզերքը դէպի լեռները բարձրացող ֆարուտ շաւիղներուն վրայ, դիակի մը նմանող անգութ էակի մը արագաշարժ ֆայլերովը, գինձ լիեցի ու հեռացայ...:

ՅԱՌԱԶԱՐԱՆ

Սիրելի ընթերցողներ, երեսակայեցե՛ք որ այսօրուան թուականը 1915 է, որովհետեւ այս գիրքը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ պէտք էր հրատարակել: Հարկ չեմ սեպեր այս յետաճուրթան պատճառները տալ: Այս ֆանի մը խօսքերով պէտք է իմացնեմ որ հարբերդի մէջ 1919ի, 1920ի եւ 1921ի ձմեռներուն գիշերներէն օգտուելով, 1915ի Յուլիսի եւ Օգոստոսի մէջ կատարուած տարագրութիւններուն չարչարանքներուն մէջ ապրած վիպային կեանքըս, եւ յետոյ Քիւրտ գիւղերուն մէջ անցուցած անմոռանալի տարիներս նկարագրող գրեթէ 300 էջերէ լրագրացեալ անտիպ ձեռագիրս, 1922ի Սեպտեմբերի գիշերները դէպի Հալէպ ըրած փախստական համբոյրդութեանս միջոցին կորսուեցաւ:

Սակայն այսօր բախտաւոր կ'զգամ ինքզինքս, որ այդ վտանգաւոր համբոյրդութեանս պահուն գիշեր մը քիւրտ աւազակներու կողմէ, մեր փախստականներու խումբին ուղղուած հրացանի գնդակներուն հարուածներէն ազատուելով, այն կորսնցուցած ձեռագիրս նորէն կրցի գրել:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմին միջոցին, տարագրութիւններու պատրուակով Քրիստոնեայ Հայ ազգբոլորովին անհետացնելու համար, բուրժ դահիքներուն կողմէ հայերուն վրայ ի գործ դրուած խժդժութիւններուն մասին օտար երկիրներու մէջ ծնող եւ ապրող ազգակիցներուս գոնէ զազափար մը տալու համար, ուսանողական կեանքիս հանգիստի ժամերս գոհելով, կորսուած ձեռագրիս պարունակութիւնները հոս ամփոփել փորձեցի, վստահ ըլլալով որ մեր անմոռանալի միլիոնաւոր անմեղ գոհերուն ի յիշատակ, ամէն հայ հետաքրքրութեամբ եւ յուզումով պիտի

կարգայ այս էջերը, իր դժբախտ հայրենակիցներուն երկու ամիսներու միջոցին կրած անպատմելի եւ անըմբռնելի մահւան չարչարանքները վերստին յիշելու համար:

Անվիճելի նշմարտութիւն մըն է որ, հակառակ հայ լեզուին նոխուրեան, բառեր եւ ոճեր կը պակսին, այս մոլեռանդ ազգին կատարած սարսափելի եւ աներեւակայելի արաքները նկարագրելու համար: Բայց դարերէ ի վեր տառապելով ապրող հայ ազգին զաւակները, վստահ եմ որ գիւրուրեամբ պիտի կրնան ըմբռնել այս այլուր չ'ըսուած, չ'իրագործուած եղեոները, որոնց ոչ մէկ ուրիշ ազգի անհատ պիտի կրնայ հաւատալ, առանց անոնց ականատես մը ըլլալու:

ՎԵՐՋԻՆ ՎԱԳԱՆՑՍ ՇԵՓԻԿԻ ՄԷՁ

Շեփիկ գիւղը բնակող ազգականներս զիս հրաւիրած էին, որպէսզի վազանցիս քանի մը օրերը իրենց տուներուն մէջ անցնէի: Այս գիւղը, Արարկիրէն 12 հազարամեթրներ հեռու, Ակնայ ճամբուն վրայ 600ի մօտ բնակչութեամբ զուտ հայկական գիւղ մըն էր, որուն հովիւները միայն թուրքեր էին: Քանի մը շաբաթներ վերջ ընտանիքս ալ պիտի դար եւ միասին մեր Շեփիկի հայրենի տունը պիտի բնակէինք: Մեծ հաճոյք մըն էր ինծի համար ամառուան վազանցս այս մեր նուիրական գիւղին մէջ անցնելը, ուր ամէն մարդ զիս կը սիրէր, իմ վրաս կը դուրգուրար. «Պարբերդի գոլէճը գիւղերօթիկ է, հոն կ'ուսանի, դպրոցական է», կ'ըսէին: Իրաւ, թէեւ ինքզինքս մասամբ գիւղացի տարեկից ընկերներէս կը զանազանէի գոլէճին մէջ դրական եւ գիտական դասընթացներու հետեւած ըլլալուս համար. ինծի այնպէս կը թուէր որ իմ ուսանած դիտութիւններուս պաշարը շատ կարեւորութիւն չ'ունէր: Համեստութեան զգացում մը որ մանկութիւնէս ի վեր, սիրելի մայրս ինծի ներշնչած էր, յաճախ ինծի կրկնելով. «միշտ քեզմէ աւելի բարձրին նայէ եւ մեծամիտ մի ըլլար»: Մօրս ինծի տուած այս խրատները երբէք չէի մոռնար:

Ընտանիքիս քանի մը օրերէ վերջ գիւղը դալուն սպասելով, պատանեկան յոյսերուս եւ երազներուս ազդեցութեան տակ ներքին դոհունակութեամբ մը շատ հաճելի վազանց մը կը շարունակէի, եւ ուրախ էի որ դեռ երկու ամիսներ ունէի դպրոց վերադառնալու:

1915ի Յունիսի մէջ սքանչելի առաւօտ մըն էր :

Հօրեղբորս տունը նախաճաշելէ վերջ, գիւղէն դէպի ալդինները առաջնորդող ճամբան պտտելու դացի, չըջալալ ընութեան հիանալի տեսարանները դիտելու համար :

Գիւղին կոմիերուն եւ ոչխարներուն հովիւները իրենց անասունները դատ-դատ խումբերու բաժնելով գիւղին մէջ տեղը դառնում հրապարակին վրայ հաւաքած, «հօ-հօ» եւ «քիւս-քիւս» հնչումներով, դէպի իմ պտոյտի դացած ճամբան կ'առաջնորդէին : Այս կենդանիները կարծես թէ «մնաս բարբ» կ'ըսէին իրենց պոտիկներուն քաղցրաձայն եւ անդադար բառաջումները եւ մայիւնները կը կնկնելով, որովհետեւ մինչեւ իրիկուն վերադարձը անոնցմէ պիտի բաժնուէին, թէ իրենց օրական անունը ուտելու եւ թէ իրենց ձագուկներուն կաթը ամբարելու համար :

Քիչ մը վերջ գիւղին կիներն ու աղջիկները մէջքերուն վրայ մէկ-մէկ մանդաղ հաստատած արտերուն մէջ հասունացած ցորենի հասկերը հնձելու համար իրենց տուներէն կը մեկնէին խումբ-խումբ, թեթեւաչարժ քայլերով եւ ուրախ դէմքերով : Եւ ինծի խորհիլ կուտային թէ անոնք բոլորը իրենց գիւղական բանուորի վիճակէն զոհ, երջանիկ կեանք մը ունէին : Այս երիտասարդ կիներուն անմեղ կատակները եւ անոյշ խօսակցութիւնները ունկնդրողի մը սրտին խորերը հրապոյր եւ սէր կը ներշնչէին :

Յետոյ պոտիկ մանչեր եւ աղջիկներ տեսայ, որոնք առանց զլխարկի եւ բոսիկի ոտքերով, իրենց ձեռքերուն մէջ փայտի կտոր մը բռնած, երբեմն զանոնք իրբեւ ձիեր կամ էշեր նկատելով իրենց սրունքներուն մէջտեղ երկարած, մրցորդներու եռանդով, իրարու ետեւէ վազելով, իրենց սովորական սիրելի խաղերը կը շարունակէին :

Ասոնք մոռցած չէին որ նոյն ատեն իրենց ընտանիքներուն կալերը պիտի պահպանէին, իրենց տէրերուն հսկողութենէն խուսափած եւ հոն գտնուող ընտանի անասունները վնասելով :

Ասոնցմէ վերջ խումբ մը պատանիներ երեւցան, որ կե-

րակուրներ պարունակող պայուսակներ իրենց հեծած առանակներուն վրայ բեռցուցած, եւ զանոնք քառամբակ վահաններով իրենց ամէն օրուան մէկը միւսէն աւելի առաջ անցնելու մրցումը ընելով, ճերմակ հողէ ճամբաներուն վրայ գոյացած փոշիներուն ետեւ հեռոյհետէ կը կորսուէին :

Այս պատանիները, արշալոյսէն ի վեր արտերուն մէջ հասունացած ցորենի հունձքովը զբաղուած իրենց հայրերուն եւ տարեց եղբայրներուն համար ժամ մը տոաջ ուտելիք եւ խմելիք հասցնելու փափաքն ունէին :

Այս պտոյտիս պահուն խումբ մը երիտասարդ աղջիկներու եւ հարսերու ալ հանդիպեցայ, որոնք խոշոր ջրանօթներու մէջ հաւաքուած մածունը գիւղին վարի կողմը գետակի մը պէս հոսող աղբիւրը կը տանէին, անոր պաղ ջուրին մէջ զանոնք մասամբ ընկղմեցնելով զովացնելու համար : Յետոյ իրենց մածունները տունը խնոցիներուն մէջ պարպելով, ջուր աւելցնելէ վերջ, շարունակական ցնցումներով անոնց թանը պիտի դատէին, եւ իրենց ընտանիքին համար կարագ իւղ պիտի պատրաստէին :

Այս հայ գիւղին բոլոր բնակիչները իրենց առօրեայ գործերովը զբաղուած բարեկեցիկ կեանք մը ունէին, եւ կարծես թէ ամէն կողմ սէր կը բուրբէր, ամէն ինչ խաղաղութիւն կը ներշնչէր, եւ բարի անմեղի տպաւորութիւնը կը թողուր ինծի պէս այցելու հիւրի մը վրայ :

Արեւը հեռոյհետէ իր ճառագայթները աւելի կը փայլեցնէր գիւղին չըջալանները գտնուող պարտէզներուն ծառերէն ի վար, որոնց տերեւները մեղմօրէն փշոզ գեփիւռին ալդեցութեան տակ թրթռալով, աստղերէն փրթած, ճիւղերէն կախուած երկնային փայլուն ասուպներուն կը նմանէին :

Քիչ մը անդին ճնճուկները իրենց ձագուկները թրուելու կը վարժեցնէին, որոնց երթեւեկը տուներուն ցուրդներէն դուրս եւ ներս կեանքի անդադար եռուղեքը կը յիշեցնէր ինծի :

Յետոյ փեթակներէն հեռացող ժրջան մեղուները

տարբեր հետաքրքրական դաս մը կու տային կեանքի մէջ յարատեւելու մասին, դոյութեան պայքարին մէջ յաղթելու գաղտնիքին վրայով:

Քիչ մը հետոն ապառաժի մը վրայ նստած, սկսայ երեւակայել:

Երեւակայութեանս մէջ տիեզերքը ուղեցի տեսնել, իր զարմանալի հրաշքներուն եւ անհասկնալի գաղտնիքներուն խորերը պրպտելու համար: Համաստեղութեան կազմութիւնը, արեւին եւ իր մոլորակներուն անփոփոխ դործակցութիւնը ուսումնասիրել փորձեցի: Մեր երկրին անհամբեղի րնական գեղեցկութիւններուն վրայ հիանալ ուղեցի: Եւ յետոյ, կեանքին, բնութեան մէջ ստեղծուած գիտութեան այս գլուխ դործոցին գաղտնիքին խորերը խուզարկել ուղեցի:

Այս հարցերուն մասին որեւէ գաղափար չ'ունէի մաքիս մէջ: Աստիք բոլորը գաղտնիքներուն գաղտնիքներն էին ինծի համար: Այսպէս, երկար ատեն խորհեցայ, անոնց գերերն ու օգտակարութիւնները ուսումնասիրել ջանալով երեւակայութեանս պահուն: Բայց աւաղ, առանց սկզբունքի դիտուն մըն էի, առանց փորձառութեան խրատատու մը, անփորձ եւ անկեղծ տղայ մը:

ԳՈԳՈՐ ԱՄՈՒՆ

Յանկարծ դիւզացի մը ձեռքս բռնեց: Սթափեցայ, ոտքի ելայ: Գիւղին ծերուկ, խելացի եւ փորձառու Գոգոր Ամուն էր: Ամէն գիւղացի, մեծ, պզտիկ, հարուստ, աղքատ զինք կը սիրէին, եւ բոլորն ալ պատկառանքով կը ներկանային իրեն առջեւ: Ջերմեռանդ Աստուածապաշտ մըն էր այս ծերունին: Արեւէն թխացած դիմադիծով, խիտ յօնքերով, ձիւնազոյն մազերով, թաւ պեխերով եւ երկար մօրուքով, երկայնաձեւ եւ վայելուչ քիթով, ծերացած ձեռքերով, երկար սրունքներով, բարձրահասակ եւ քաջ անհատ մըն էր: Իր զգեստները կը բաղկանային վիստոնէ մը, լայն փանթալոնէ մը, երկար բրդէ գօտիէ մը եւ կարկանդակած հին կօշիկներէ: Իր ձեռքին մէջ բռնած դաւազանը հպարտութեամբ «Ճ! տարեկան է» կ'ըսէր իրեն հարցնողներուն:

Ձեռքս բռնելով, «տղաս, ի՞նչ կը խորհիս», հարցուց: Պատկառանքով իրեն նայելով, «ոչինչ», պատասխանեցի: «Խորհիլը ոեւէ արժէք չունի», աւելցուց: «Ըլլալիքը պիտի ըլլայ», ինչու խորհելով մենք մեզ նեղենք», ըսաւ եւ լռեց: Իմ աշխարհի եւ իր գեղեցկութիւններուն մասին ունեցած հիացումս երբ իրեն յայտնեցի, Գոգոր Ամուն, «հէյ հէյ»ներով եւ իր աչքերէն ի վար վազող արցունքի կաթիլներով, սկսաւ խօսիլ: «Մեր խեղճ հայերուն ի՞նչ տրուած է: Աշխարհի վրայ մենք ոեւէ բաժին մը ունի՞նք: Գեղեցկութիւնը ի՞նչ ընեմ, հրաշալիքները ի՞նչ ընեմ: Մենք ալ կը խորհինք թէ իրր մարդ ստեղծուած ենք: Սա Զօպան Օղլուն դռան շուրջ շատ աւելի հանդիստ չէ՞ քան մենք, քանի որ

տունէն դուրս ան ինչ որ կը փափաքէ կը գործադրէ իսկ մենք...» :

«Մենք ալ ազատ ենք հիմա, առաջուան պէս չենք» Սահմանադրութիւն է այսօր, եղբայրութիւն, հաւասարութիւն, ալ ի՞նչ կ'ուզենք: Հայ զօրքեր ալ ունինք: Ձէ՞ք տեսներ ամէն օր, որ բանակներուն մէջ կու գան կանցնին գիւղէն, գէնքերնին ուսերուն վրայ» ըսի:

«Տղաս, դեռ մօրդ կաթին հոտը կու գայ բերանէդ: Մեծերու կերակուրէն ուտելու չափ տարիներ ունիս տակաւին: Փորձառութեան զպրոցէն չըջանաւարտ ըլլալու համար գոնէ ճերմակ մօրուքիս կիսուն չափ ճերմակ մօրուք մը պէտք է ունենաս: Ասանկ բաներ չափ տեսած եմ: Ասոնք բոլորը մեր գետակին «կէտէլէճ»ին պէս մարդը կը խաբեն: Անշուշտ գիտես որ կէտէլէճը մեր գիւղին գետակին մէջ ջուրի կարեւոր կուտակում մըն է, որ զինք տեսնողին դատողութեամբը ցած կ'երեւի, բայց իր եղբրքն իսկ չափ խորունկ է:

Կարե՞լի է որ արին ծծող թուրք թաղաւորը Հայը իրբեւ եղբայր նկատէ, հաւասարութիւնը ընդունելով: Միայն իր երկրին շահուն սիրոյն համար չէ՞ որ այս օրէնքը ընդունեց որ հայերուն խորհիլ տայ թէ այս երկիրը ապահով հայրենիք մը կրնայ ըլլալ ապագային: Անկասկած ասոնց ետեւ թակարդներ կան, եւ նպատաւոր պարագայի մը կ'սպասէ որ այս կեղծ կազմակերպութիւններն ու փոփոխութիւնները ջնջուած հրապարակէ, եւ ամէն ինչ կողոպտէ, ամէն տեղ աւերակ ընէ եւ, մեր ազգը մեռցնէ, ինչպէս որ ըրաւ 1895ի թալանին, ամբողջ 15 օրեր հայերը ջարդելու հրովարտակը ընելով:

«Այն տարիներուն մեր ունեցած մտայնութիւնը կը խորհի՞ս որ անցեալին պէս է, եւ բոլորովին չէ փոխուած այսօր: Ձե՞ս մտածեր որ անցեալի մեզի տրուած դասերը եւ մեր ունեցած փորձառութիւնները մեզ պատրաստած են մեր փափաքած իտէալին հասնելու համար: Կը խորհի՞ս որ թուրքերը այս քսաներորդ դարուն սկիզբը անգամ մըն ալ, իրենց պազանային բնազդները յագեցնել ուզեն: Ինչպէ՞ս կրնան

համարձակիլ Եւրոպացի պետութիւններուն պատուիրակներուն ներկայութեան պահուն»։ Իրեն պատասխանեցի։

«Որդեակս, մտիկ ըրէ, այս գլխու մազերուն չափ սարսափելի դէպքերու հանդիպած եմ այս արինով։ Կարմըրած հողին վրայ, որոնց իւրաքանչիւրը մանրամասնօրէն կը յիշեմ։ Կը կարծե՞ս թէ ալ ասոնք չպիտի տեսնենք։ Բայց կը սխալիս։ Մեր հայերը տարիներով յետաձգուած կախաղանին հասնելու համար կամաւոր քալող յիմար արարածներ են։ Եթէ ոչ, ինչո՞ւ միամտութեամբ կը համբերենք եւ կը ապրինք այս անդուծ գաւառներուն մէջ։ Ուրիշ երկիրներու մէջ թէ հերկելիք արտեր կան, թէ աշխատելու համար գործ։ Աշխատող ձեռքերը գործելէ չեն դադրիր։ Հայուն գործունեայ ըլլալը ամբողջ աշխարհը գիտէ։ Այս մեր տղոցը եւ հագար անգամներ, այս երկրէն դացէք, կորսուեցէք, կրկնած եմ. թող ձեր նամակներուն մուրացկանները դառնանք, ձեր կարօտը ունենանք, եւ նորէն չգացին։ Այսօր անօթի փորով զինուորներ են եղած մեր դարերէ ի վեր թշնամիին բանալին մէջ»։

«Հայերուն համար ցաւալի դէպքեր պիտի պատահի՞ն նորէն», հարցուցի իրեն։

«Ես այս գիտեմ պաւակս» շարունակեց «որ այս աշխարհին մէջ խաղաղութիւն չպիտի ըլլայ։ Երկրաշարժները պարբերական բնական մեծ աղէտներ են։ Ալեկոծ ովկէանոսները, ողողումները, ջրհեղեղներ պատճառող անձրեւները, սովերը, անապատները, մարդկութեան բնաջնջումին գլխաւոր պատճառներն են։ Մարդոց իրարու հանդէպ ըրած դաւաճանութիւնները, կոխները, սպաննութիւնները, ամէն օրւայ դէպքեր են։ Գիտես որ հայերը վեց դարերէ ի վեր քրիստոնեայ փոքրամասնութիւն մը կը կաղմեն այս տաճիկներուն կառավարած երկրին մէջ, եւ իրենց խելացութիւնը եւ ամէն տեսակ գործերու եւ արուեստներու մէջ ունեցած յաջողութիւնը թուրք ժողովուրդին նախանձի եւ ատելութեան սթին տւելի կը զօրացնէ։ Անշուշտ գիտես որ միայն կառավարական պաշտօնեաները կարգալ գրել գիտեն եւ ամբողջ

Թուրք հասարակութիւնը տղէտ է: Միայն անդթուծիւններ, ամէն տեսակ չարութիւններ բնել դիտեն:

Թերեւս գիտես ուր, երբ քաղաքին շուկան կը պտտիս, թուրքերը ոտնաքայլերդ կը դիտեն, քու գլխարկիդ, Ֆէսիդ չիտակ կամ մէկ կողմին վրայ դրուած ըլլալը կը նշմարեն, խօսակցութիւններուդ շեշտերը կ'ուսումնասիրեն, որ յարմար պարագային ամէն բան յիշելով իրենց ուղած խօսքը-ժողովիւնները բնեն: Այս քանի մը խօսքերս արեւին լոյսին պէս ճշմարիտ են, եւ իրապէս փորձուած իրողութիւններ:

Այս, սիրելիս, տասը տարիներէ ի վեր կարծես Աստուծոյ կողմէ ինծի կը յայտնուին պատահելիք աղէտներն ու եղեռները, ականջի վժվժութիւններ, աչքի խղեր կ'ունենամ երբեմն եւ այս պատիկ նշաններէն սեւ օրեր կը դուշակեմ: Ինծի աչքս պէս կ'երեւի որ Աստուած դիտմամբ այս ոչինչ սեպուած մարմնական նեղութիւններուն միջոցաւ պատահելիք դժուար խառնութեանց աներեւակայելի օրերը կը յիշեցնէ որպէսզի զուշանանք, արթուն մնանք եւ ատենին փախչինք, բայց... քանի մը չարաթիւերէ ի վեր շատ մը մտատանջութիւններ ունիմ որոնք զիս յոռետես կ'ընեն, եւ անկարող խորհուրդներու հանելուկները լուծելու: Ասոնք անտարակոյս պէշ նշաններ են: Երանի թէ մեր Աստուածը կամենար որ ըլլալիք դէպքերը թեթեւօրէն անցնին, եւ ամէն բանի վերջը բարի ըլլայ: Ինքզինքս չեմ կրնար հանդատացնել եթէ սրտէս բըղ-խած զազանի խորհուրդներս լիովին չը հասկցնեմ ունկնդիրիս:

Աչքերդ լաւ բաց, եւ պիտի նկատես որ այս տարի բարեքի տարի մըն է: Արմտիքը եւ պտուղը առատ, ամէն տեղ աժանութիւն, վախճան որ մեր քթէն եւ բերնէն դայ: Կեանքիս մէջ միշտ հաստատած եմ որ այսպիսի առատութեան չըջանին մեր վտանգը կը մօտենայ: Տէրը սատանան շուտով փախցնէ եւ չար օրեր չը տեսնենք: Ամէն».....

ՄԱՅՐՍ ԱՌԱՒՕՏ ՄԸ ԱՐԱԲԿԻՐԻ ՄԷՁ ՁԻՍ Կ'ԱՐԹՆՅՆԻՐ

«Միքայէլ, Միքայէլ» ըսելով, մայրս զիս կ'արթնցնէր: «Արեւը բարձրացած, շատոնց քեզի կը նայի պատուհանէն ներս: Զարթուցիչ ժամացոյցին զանգակը պարապ տեղը քեզ արթնցնել ջանաց: Արթնցիր, եւ, շուտ բրէ, հայրեկդ խա-նութը քեզի կ'սպասէ:»

Անմիջապէս մահիճէս դուրս ցատկեցի, աչքերս չիեցի, արեւին նայեցայ, եւ հետեւցուցի որ ասոնք բոլորը երազներ էին: Իսկոյն ծունկի գալով, «փառք քեզի Աստուած իմ» ըսի, սրովհետեւ իրականին մէջ Պողոս Ամուին տխուր խօսակցութեանը մասնակցած էի:

Երազներուն երբեք չէի հաւատար մինչեւ այդ օրը, ոչ ալ մարդոց դուշակութիւններուն, եւ կամ ուրիշներու յայտնութիւններուն: Թէեւ կը ջանայի մոռնալ այդ երկարատեւ երազներուն իմ վրաս ձգած խոր տպաւորութիւնները, բայց ընդհակառակը անոնք աւելի կը յուզէին սիրտս, որոնց իմ մէջս դրոշմած զօրաւոր հետքերէն ներշնչուած տխուր եւ մեկամաղճոտ պատանի մը եղած էի այդ առաւօտէն սկսեալ: Այդ օրը երեսս չխնդաց, ոչ ալ ժպիտներ ցուցուց ինծի հանդիպողներուն: Կարծես կուտակուած թխաթոյր ամպերու նմանող սգաւորի բոց մը շրջապատեց զիս, եւ ես իրբեւ բանտարկեալ մը մօտայ կերպարանք մը կը պարզէի զիս տեսնողներուն: Վիշտը ինծի հետ հաշտուած էր, իրարու հետ համաձայն, յաւիտեական դաշնադիր մը ստորագրած:

Յաւերու աշխարհէն անցնելու համար ամէն բանէ չըրաժարեցայ, ուրախութիւնէն, երջանկութիւնէն, վայելքներէն, ամէն ինչէ որ հաճոյք կրնայ պատճառել մէկուն: Մարդոց ընկերութենէն չէի ախորժեր, ոչ ալ անոնց խօսակ-

ցումբիւններէն կամ չափակրատութիւններէն: Ժողովուրդը ալլեւս զիս չէր հրապուրեր: Մեր փողոցին մէջ, չուկային ճամբան, եկեղեցիին բակը, մարդոց «բարեւ» ըսելը, «ինչ-պէ՞ս էք» հարցնելը, անախորժ, աւելորդ խօսքեր կը թուէին ինծի: Ունդի մը տպաւորութիւնը կը ձգէի ընկերներու վերայ, խելագարի մը սովորութիւնը իւրացուցած էին: Կարծես թէ մարդոցմէ կ'ամչնայի, ինչպէս եօթը տարեկան համր աղջիկ մը իր տունը այցելող հիւրերէն:

Ինքզինքս օտարական ընակիչ մը կը գոչայի այս աշխարհին մէջ եւ ամէն սովորութիւն ինծի տարօրինակ եւ նորութիւն մը կը թուէր, իրեւ թէ Ափրիկէի խորերէն քաղաքակիրթ աշխարհը պէտ նոր փոխադրուած վայրենի մըն էի, եւ անտանները եւ մենակեցութիւնը միայն զիս կը հետաքրքրէին: Սենեակիս շորս պատերուն մէջտեղ քաշուած, միայն տխրութեանց մասին մտածել, եւ զանոնք ուսումնասիրել էր փափաքս խտեւել: Նախկին ջանասէր, ուսանիլ սիրող դպրոցականը չէի ալլեւս:

Երբեմն ընկերներուս կը հանդիպէի փողոցներուն մէջ: Իրենք փափաքով եւ ուրախութեամբ կը բարեւէին որ ընկերական խօսակցութիւննիս սկսէր: Յանկարծ կը նշմարէի որ տասը տասնեւհինգ մեթրներ անդին իրենցմէ հեռացեր էի: Ծառեր սկսան, «խենդ է» ըսել իմ մասին իրարու: Ոմանք, «փախուկ է», ամականը աւելցուցած են: Ուրիշներ խորապէս ցաւ զգացած են եղեր իմ վիճակիս համար: Ասոնք բոլորն ալ ինծի ըսուեցան, բայց հոգս չէր երբեք, եւ իմ վրաս որեւէ ազդեցութիւն չբրին: Ես այս աշխարհը տարբեր տեսակէտով մը ըմբռնած էի, ցաւերու աշխարհը, «ցաւեր ծնող երկիրը» որակեցի զայն, քանի որ տասը քսան տարիներն անգամ մը «ցաւ» կոչուած դաւակը ծնանելու համար չարատանջ երկունքին կը հանդուրժէր մեր հայ աշխարհը: Ալլեւս ի՞նչ տեսակ սիրտով մը ինքզինքս ուրախ կրնայի զգալ, ընկերներուս հետ խօսակցել, իրենց հետ պտտիլ, խաղալ: Ոչ իրենց հաճոյք կ'ուզէի պատճառել, ոչ ալ իրենց ընկերանալով կը հաճոյանայի: Այս մեր հանդիպումները հետեւաբար, իմ յանցաւոր մը ըլլալս կը յիշեցնէին ինծի:

ՏԵՌԻՐ ԼՈՒՐԸ ԲԵՐՈՂ ԾԵՐ ՄԱՐԴԸ

Օր մը ինքզինքս խիստ յոգնած զգալով, հայրեկիս խանութը գոցելէ վերջ տուն եկայ, եւ հիւրանոցին բազմոցին վրայ երկարած նորէն սկսայ մտածել մեր հայ ժողովուրդին տպաւորական մասին: Յանկարծ դռան զանգակը հնչեցուցին: Անմիջապէս դուռը բանալու գացի: Եւ ի՞նչ զարմանք, ո՞վ տեսնեմ: Ծերունի մարդ մը, սպիտակ պեխերով եւ մօրուքով որ հազիւ թէ իր գաւազանին վրայ կ'ընկնէր կրնար քալել: Ծնչահատ, ուժասպառ, մասամբ խելագարած վիճակի մը մէջ չէր գիտեր թէ որո՞ւ տունը կու գար: Ոսելու կարողութիւնն իսկ չ'ունէր: «Ո՞վ էք դուք, եւ ի՞նչ կուզէք», իրեն հարցուցի. — Հազիւ թէ, — «կը տանին, կը տանին, ոստիկանները, բանտը»: Բառերը հասկցայ: Այս ձեր մարդուն խորհրդաւոր եւ կցկտուր խօսքերուն միջոցաւ յայտնուած տխուր դէպքերը զիս չափազանց յուզեցին:

Իր ձեռքը բռնեցի եւ զինք դէպի հիւրանոցը առաջնորդեցի: Կէսօրուան մօտ ըլլալով խոհանոցը կերակուրը պատրաստուած էր: Զինք կերակրելէ վերջ, իրեւ սովէն աղաւտուող մը, իր լեզուն բացուեցաւ եւ պատմել սկսաւ:

«Քաղաքին մէջ, չուկան, հայ մտաւորական, արուեստասէր, վաճառական եւ ալլեւայլ արժանաւոր արհեստաւորներու դասակարգին պատկանող մարդ չմնաց: Մեր անարդար կառավարութեան ոստիկանները, «կառավարիչը ձեզ կ'ուզէ տեսնել այսինչ խնդրոյն մասին, հազարապետը ձեզ զօրանոցին մէջ իր գրասենեակը կը հրաւիրէ, զինուորական պայմանագրութեան մը մասին ձեզի հետ խօսելու համար,

եւայլն», պատրուակներով մեր հարիւրաւոր հանրաժանօթ առաջնորդները գէպի կառավարութեան չէնքը կ'առաջնորդեն եւ հազիւ հազ զիրենք մեծ դռնէն ներս մտցուցած, աջ կողմը գտնուող բանտը մտնելու հրամանը կու տան: Եւ ուրիշներ զօրանոցը առաջնորդելով կը բանտարկեն: Ահա սոսկայի եւ տիւրը իրականութիւնը:

«Մարդ չի զիտեր այս բանտարկութիւններուն պատճառները եւ նպատակը: Ամբողջ հայ հասարակութիւնը շուարած է: Պանութը պէ՞տք է փակել թէ ոչ: Թուրքերուն ուշադրութիւնը չգրաւելու համար, իրրեւ անտեղեակ, շատեր դործերնին կը շարունակեն: Բոլոր հայերուն սիրտերը սարսափելի բարախումներու ենթարկուած են, եւ կասկածներու շղթաները սկսած են այսօրուրէն սկսեալ: Ես ալ իրրեւ ծերուկ մը, աննշան մէկը, որ թուրքերէն 100ին 95ը զիս թուրք կը կարծեն, հազուադէպս ցնցոտիի վիճակն ունենալուն համար, այս օրուան արտաքոյ կարգի գէպքերուն ականատես վկան ըլլալով, ամէն դուռ կը զարնեմ եւ փոխանակ եւ զելութիւնը հասկցնելու շուարումիս մէջ յաճախ խոռնազփութութիւն եւ զարմանք կը պատճառեմ: Հիմա քանի որ խելքս գլուխս է, ձեզի կըցի պատմել պէտք եղածին պէս»:

Քանի մը վայրկեաններ վերջ ծերուկը իր բարոյական պարտականութիւնը կը կատարէր դռնէ դուռ, իսկ ես շուկային հրապարակը վերադառնալ ուզեցի:

Բարեբախտաբար հայրիկս երկու օրեր առաջ իր ձիուն վրայ հեծած մեր զիւղը դացած էր, հոն մեր ունեցած ստացուածքները այցելելու համար: Իր քաղաքէն բացակայութեան պատճառաւ, սիրելի հայրիկս այս օրուան բանտարկուելէն զերծ պիտի ըլլար, ես ինծի ըսի մտքիս մէջ: Դեռ մեր փողոցին ծայրը չհասած, քանի մը դրացիներու հանդիպեցայ, որոնք մտերմութեամբ եւ ցած ձայնով իրարու ականջին բաներ մը կը փսփսային: Անմիջապէս իրենց մօտեցայ եւ առանց բարեւելու խօսակցութիւններն ընդմիջելով, «Ի՞նչպէս կ'երթայ աշխարհը» հարցուցի, ինքզինքն աշխարհէն զոգուած անձ մը սեպելով: «Քու ուղածիդ պէս», պա-

տասխանեցին: Երբ յետոյ, «բանտարկեալներու թիւին մասին որեւէ գաղափար մը ունի՞ր մօտաւորապէս», հարցուցի, ասոնցմէ մէկը որ հեռատես եւ փորձառու անձ մըն էր, ըսաւ, որ «մէկ ժամուան մէջ տեսածիս եւ յաճախ համեմատ խանութներէն եւ այլեւայլ թաղերէն 500էն աւելի, հայերուն մէջ յարգելի սեպուած անհատներ ձերբակալուած են, եւ դեռ տեղ տեղ կը պատին մեր շողոքորթ եւ խաբեաց ոստիկանները»:

«Եթէ սկիզբի եռանդովը մինչեւ իրիկուն ձերբակալութիւնները շարունակուին, հաւատայ որ հիմա մարդ չ'մընար քաղաքը եւ բանտերը կը լեցունին: Ոմանք խանութը զոցելով տուն կը վերադառնան, ուրիշներ պաղարին կերպով իրենց գործերը կը շարունակեն»:

Այս սրտաճմրկի լուրերուն վրայ խիստ յուսահատած առանց ինչ ընելու գիտնալու, արտօնոք հասարակաց վաճառաւորոցը դացի, ուր բոլոր ինծի հանդիպող հայերուն տիւրը գէմքերը խօսուած լուրերուն իրական ըլլալը կը հաստատէին: Ծերունի մարդիկ եւ պատանիներ էին միայն որ իրենց սիրելիներուն համար հոս հոն բարեկամ սեպուող կարգ մը թուրքերու ականջներուն աղաչանքով խօսքեր կը փսփսային: 15էն մինչեւ 65 տարեկան հայ մարդ չ'մնաց փողոցներուն մէջ: Անոնք բոլորը բանտարկուած էին: Ձերբակալուողները բանտերուն մէջ, իսկ դեռ իրենց տուններուն մէջ պահուողները գլուխին ծռած, ձեռքերնին ծալած, իրենց հետեւեալ օրը կ'երեւակայէին:

Կա՞րելի էր մտածել որ թերեւս հայոց Աստուածը հրաշքով մը զիրենք թուրքերուն անգութ ձեռքերէն պիտի ազատէր: Ներքին տեսակ մը քաջութեամբ ներշնչուած, մինչեւ կեղերնական բանտը վաղեցի: Սովորական օրերէն շատ աւելի զինուորներ եւ ոստիկաններ կը շրջէին ամէն տեղ: Քալելու պահուստ տոնք անդադար աչքերուս կը նայէին խիստ մօտէն, եւ երբ դեռ տղայ ըլլալս կը հաստատէին, գաղանի կըքոտ նայուածքներով կը հեռանային: Քիչ վերջ կառավարական շէնքին առջեւը հասայ, եւ անոր մօտը գտնուող բան-

տին մօտենալով, պատուհանէ մը ներսը նայել փորձեցի, զգուշանալով որ ոստիկան մը զիս չը նշմարէ: Յանկարծ ազգականի մը, հօրեղբորս Մելքոնին մեծ ազնկան Արուսեակին ամուսինին՝ Յովհաննէսին զէմքը տեսայ արդիւթողով պաշտպանուած պատուհանին ներսի կողմը:

Սոյն պատուհանը հրապարակին վրայ կը բացուէր: Երբ ինք զիս տեսաւ, ինծի աշնպէս թուեցաւ որ կը ժպտէր, ժպտա մը որ լացի կը նմանէր: Երէկուան ազատութիւնը իր խանութին մէջ, աշտօրուան դերութիւնը բանտին կիսամութ խորշին մէջ: Առանց ուրիշներու ուշադրութիւնը գրաւելու, հետզհետէ այդ պատուհանին մօտեցայ, եւ հոն խճողուած ամբօխէն օգտուելով իր վիճակին մասին հարցուցի: Երկաթէ ձողերով ամբացուած միակ պատուհանով սենեակ մըն էր, որ հազիւ թէ 25 հոգիներ կրնար բնդունիլ: Այդ օրը թուրքերը, ազիկներու պէս իրարու քով սեղմած, 100էն աւելի հայեր հաւաքած էին այդ սենեակին ներսը, իրեն յաջորդ օրը սպանդանոց առաջնորդուելիք ոչխարներու դոմ մը: Ոչխարները զիրար հրձակելով հանդարտ կերպով կրնան պառկիլ ապականուած տաք օդին մէջ, իրենց սովորական որոճանքներն ընելով: Մինչդեռ այդ խեղճ բանտարկեալները նստելու կարելիութիւնն իսկ չ'ունէին, այդ չորս պատերուն մէջտեղ: Այդ պատուհանէն դուրս խուժող զգուելի տաք օդին հոսանքը բաւական էր իրենց տանջանքին աստիճանը չափելու: Թուրք դահիճներուն համար հայերը կենդանիներու արժէքն իսկ չ'ունէին, ոչ ալ բնութեան պարզեւած մաքուր օդը շնչելու իրաւունքը: Ինքզինքս անոնց մէջը երեւակայեցի, եւ խորհեցայ որ անտանելի էր հոն մինչիսկ քանի վայրկեաններ ապրիլը: Աւելի երկար սպասել չուզեցի, համոզուած ըլլալով որ հայերուն համար տառապանքներու զժոխային աշխարհի կեանքը սկսած էր, եւ անդուժ արքային քմահաճոյքները լիովին պիտի կատարուէին:

Միտոս հետզհետէ կ'ալեկոծէր, եւ անկէ բարձրացած արեան կատաղի ալիքները կարծես աչքերէս ի վար կարմիր արցունքներ կը հոսեցնէին: Այս տապնապներու բեռան տակ,

յանկարծ ուժաթափ, իյնալու վախովը լեցուած, չնչահեղձ տուն վերադարձայ: Ճամբուն միջոցին, հայերու փողոցներէն անցած պահուս, շուրջս ամէն ինչ լուռ էր: Ձայն, չչուկ չէր լսուեր տուներուն ներսերէն, ոչ ալ փողոցներու մէջ պղտիկներու խաղերուն ճիչերը: Մեծ, պղտիկ, ծեր, մանուկ, բոլորն ալ սուգի մէջ էին իրենց սիրելիներուն բաժանման համար: Կարծես թէ Աստուածային կանխադուշակումով մը, ամբողջն ալ վստահ էին որ բանտարկեալները յաւիտեանս չպիտի մտնէին իրենց տուններուն դռներէն ներս, եւ իրենց նստիւթական ընտանեկան կեանքը այլեւս վերջացած էր:

Այդ օրը հայ տուներու երգիքները չէին մխար, իրեւթէ օրուան դառնութիւններէն կշտացած, սովորական սրունդին պէտքը չէին զգար: Ամէն ոք լուռ էր հայ յարկերուն մէջ, եւ բանաստեղծներուն պէս, չար օրուան պատահարը կը նկարագրէր երեւակայական զրիչով մը:

ԼՈՒՍՆԿԱՆ ԱԼ ՏԵՈՒՐ ԷՐ ԱՅԴ ԳԻՇԵՐ

Տուն հասայ: Այդ իրիկուն ամբողջ թաղին ճրագները մարում էին, խօսակցութիւնները լռութեան մատնուած: Չեմ յիշեր մեր մօրը Արուսեակին շուրջը հաւաքուած, երկու եղբայրներուս եւ քրոջս հետ միասին, մեր այդ իրիկուան ճաշը ուտելը:

Այդ գիշերը մահիճիս վրայ պառկած բանտարկեալները երեւակայեցի, յիշեցի որ անոնք ալ մահիճի մը պէտքը ունէին երէկուան պէս, անոնք ալ Աստուծոյ պարգեւած մաքուր օդը պէտք էր շնչելին, անոնք ալ օրուան չարչարանքներէն վերջ գիշերուան հանդիստին կը փափաքէին, անոնք ալ վերջապէս, կազդուրիչ քունը պէտք էր վայելէին: Բայց խեղճ բանտարկեալները զրկուած էին այս բոլորէն:

Ի՞նչու այս անմեղ հայերը բնութեան շնորհած բարիքներէն զրկուած, անողորմ բանտին օրէնքներուն պէտք էր հնազանդէին:

Ի՞նչու այս բանտարկեալները առանց անկողմնակալ փաստաբաններու պաշտպանութեան, բռնակալ կառավարութեան մը սուտ անբաստանութիւններուն զոհերը պիտի ըլլային առանց որեւէ յանցանքի:

Ի՞նչու իբրեւ քրիստոնեայ ծնիլ, ապրիլ եւ մեռնիլ որոշող այս հայ ժողովուրդը, առանց ուրիշ պատճառի բանտերուն մէջ տառապանքներու ծանր շղթաներուն տակ պիտի տանջուէին:

Ի՞նչու աշխարհի վրայ քրիստոնէութիւնը ընդունող առաջին ազգը իր Քրիստոսը չուրանալուն համար, իր զրացի

մոլեռանդ խլամ սպաննիչներուն տակի թշնամին նկատուելով, շնչին պատրուակներով հալածուի, կոդապուի, բանտարկուի եւ ջարդուի:

Այսպէս տասնեակներով «ինչու»ներ անցան մտածումներուս մէջ իրարու ետեւէ, որոնց որեւէ պատասխան տալու անկարող էի:

Յանկարծ հայրիկս յիշեցի, որ իր մահիճին մէջ չէր, եւ խորհեցայ որ թերեւս ինքն ալ այն հարիւրաւորներուն բախտակից մը պիտի ըլլար, եւ այդ վայրկեանին լացս չկրցայ զսպել: Սիրտս կարծես պիտի պայթէր: Արցունքներս հեղեղի պէս սկսան մահիճս թրջել, երբ մայրս մօտեցաւ եւ իր քնքոյշ ձեռքերով վիս զգուելով եւ համբուրելով, քաջալերական խօսքերով վիս հանդարտեցուց: Չգաստանալով պահ մը, քունի թմրութեան յանձնուեցայ ակամայ, եւ քիչ վերջ երբ բոլորը կը քնանային, արթնցայ, եւ սկսայ երկինքի եւ երկրի մասին խորհիլ, անոնց իրարմէ ունեցած տարբերութիւնները ուսումնասիրել:

Աչքերս դէպի վերը յառած մութ եւ դորշ երկնակամարը տեսայ, եւ անոր վրայ նետուած ցիրուցան, փայլուն եւ աղօտ ասդերուն իրարմէ ունեցած հեռաւորութիւնները հաշուել ուզեցի:

Ձախ կողմէն լուսինը կ'երեւէր, որ երբեմն մթադոյն ամպերուն ետեւ ծածկուելով պահուրտուքի խաղը կը խաղար: Անոր դէմքը նախորդ գիշերներուն պէս իր սովորական փայլով մեր երկիրը չէր լուսաւորեր: Որոշ կերպով կը զգայի որ ան ալ տեղեակ էր օրուան մէջ պատահած դէպքերէն եւ խիստ տրտում հայերուն սիրտերուն նման: Կարծես թէ չէր ուզեր իր պայծառ շողերն արձակել անոնց տըժգոյն դէմքերը լուսաւորելու համար, եւ թերեւս լացող սպաւորներուն նայելու քաջութիւնն իսկ չունէր: Տխուր գիշեր մըն էր որ առանց քնանալու կ'անցնէի:

Ներքին խաղաղութիւնս խանգարուած, մտային կարողութիւնս տկարացած, իզուր տեղը այս չարիքներուն պատճառները կ'ուսումնասիրէի: Կը մտածէի թէ ինչու Աստ-

ուած չարը եւ բարին դիտմամբ իրարու մօտ ստեղծած է, քանի որ ասոնք իրարու հետ համերաշխ չեն կրնար ապրիլ, եւ մշտական պայքարը անխուսափելի է ասոնց միջեւ:

Արդեօք Աստուած դիտմամբ հայր եւ թուրքը իրարու դրացի բրած է, որպէսզի հայոց խաչը թուրքին սուրին տակ յաւիտեանս աղօտ լոյսով մը փալիլի: Հարիւրաւոր խորհուրդներով եւ եզրակացութիւններով մտատանջուած անհանգուրժելի հոգեկան վիճակ մը ունէի: Այս անվերջ մտածումներուս ովկիանոսին մէջ ամբողջ ուղեղիս հետզհետէ քայքայումը կը զգայի: Եւ ասոնք բոլորը ինծի երազներու պէս կը թուէին, իրրեւ թէ իրականին մէջ որեւէ դէպք չէր պատահած:

ՀԱՅ ՏՈՒՆԵՐՈՒՆ ԽՈՒՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԵՒ

ԲԱՆՏԱՐԿԵԱԼՆԵՐՈՒՆ ԶԱՐԶԱՐԱՆՔՆԵՐԸ

Հոգեկան թարմ վերքերուս պատճառած ցաւերուն հակառակ, վերջապէս զօրաւոր քունը ինծի յաղթեց այդ գիշեր:

Պարիսպապատ քաղաքի մը մէջ կը գտնուէի, որ սեւ համազգեստներ հագնող զինուորներով շրջապատուած էր: Քաղաքը պաշարող հրամանատարը հրաման տուած էր որ բնակիչները առանց որեւէ տեսակ դիմադրութեան յանձնուէին, եթէ ոչ քաղաքը պիտի ումարկոծէր: Երբ այս լուրը ինծի իմացուցին խումբ մը քաղաքացիներ, յանկարծ «բացէք» բարձրաձայն հնչուած բառը զիս երազէս արթնցուց: Եւ երբ աչքերս բացի, սիրելի մայրս, ահաբեկած ըսաւ որ, «մեր տունը ոստիկաններով պաշարուած է եղբր ամբողջ գիշերը, եւ հիմա ինծի կ'ստիպեն որ դուռը բանամ»: Ահա չար ոստիկանին մէկն ալ «բացէք, բացէք» բարձրաձայն, հրամայական շեշտով մը կը պոռայ: «Եթէ ոչ դուռը կը կոտրեմ» կ'ըսէ: «Չեմ գիտեր ինչ ընելս: Սիրտս կը սեղմուի, եւ մէջս մեծ վախ մը սկսաւ»:

«Մայր, ըսաւ մի վախնար, մենք իրենց համար պատրաստ որսեր ենք հիմա, բանալիներով գոցուած մեր տուններուն մէջ: Անմեղ ոչխարներ ենք կատաղի գայլերու դիմացը, թող որ մտնեն: Անշուշտ կառավարութեան անգուրծ հրամանն է որ պիտի դորձադրուի», ըսի իրեն:

Դուռը բացինք: Ոստիկանապետ մը, երկու ոստիկաններ եւ տասնեակ մը քաղաքապահ զինուորներ անմիջապէս

ներս խուժեցին, եւ իրրեւ բերդ մը զբաւող յաղթական զօրքեր, չափազանց հպարտութեամբ եւ քաջութեամբ ամէն տնկիւն քննեցին եւ իրենց ձեռքերովը եւ երկաթէ ձողերու հարուածներով խուզարկեցին, խորհելով որ շատ չանցած ղէնքեր եւ ռազմամթերքներ պիտի գտնէին:

Ապիրատներուն նպատակը ուրիշ բան էր իրականին մէջ: Դրամի համար էր իրենց մանրակրկիտ քննութիւնը: Ձէնքի պատրուակով արժէքաւոր դոյքեր կ'ուզէին փնտռել, եւ իրենց յարմար դատածը իւրացնել: Սատանայի նախ-ուածքներով եւ սպանալիքներով իրենց խուզարկութիւնները լրացնելէ վերջ մեր զրաջիւն տունը գացին: Այսպէս ամբողջ Արարիկի Տաճարուն տուները մէկիկ մէկիկ պեղեցին, եւ շատ մը սենեակներ մասամբ փլատակ բրին: Բնականաբար այդ օրերուն միջոցին հարիւրաւոր քաղաքապահ զինւորներ իրրեւ պահապան կը հսկէին փողոցներուն չորս կողմերը:

Բանտարկեալները երէկուրէն իվեր ցաւալի վիճակի մը մէջ կը սպասէին, եւ իզուր տեղը իրենց ընտանիքի անդամները կը յուսային որ հարցաքննութիւններէն վերջ անպարտ սեպուածները բանտէն արձակուէին: Անկարելի էր որ ամենաարդար մարդն իսկ այլեւայլ սուտ ամբաստանութիւններով թուրքերուն բանտը մտնէր եւ շարժարանքներու վէրքերէն շմեռած ազատ արձակուէր: Քրիստոնեայ ազգերը կարելի չէ բաղդատել թուրք մուսամետականներուն հետ, եթէ ասոնք զոնէ մասամբ արդարադատ ալ ըլլային իրենց փոքրամասնութիւններուն պատկանող ազգերուն անհատներուն հանդէպ:

Ներուպայիները եւ Ամերիկացիները թուրքիա ապրելով հանդերձ շատ դժուարութեամբ կը զանազանէին իրենց քրքրիստոնեայի բարի վարմունքը մոլեռանդ թուրքերուն ըսպաննելու փափաքէն: Թուրք մայրերու իրենց մանուկներուն օրրաններուն քովը նստած «քանի՞ կեանքներ պիտի սպաննես երբ մեծնաս» երգելը բոլոր հայերը գիտէին: Իսկ թուրքերուն օտար ազգերու պատուիրակներուն հետ չողո-

քորթ լեզուով խօսիլը ամբողջ աշխարհը պէտք էր գիտցած ըլլար:

Վայ այն հայուն որուն ռաբերը բանտէ մը ներս կոխած էին: Իր ազգականները շարաթական դատարան երթալ գալէն, աղբրոսգիրներու համար զրամ ծախսելէն, աղղեցիկ թուրքերու առջեւ ընելիք աղաչանքներէն, անոնց ընելիք նուէրները տալէն պիտի ձանձրանային, յուսահատէին, եւ իրենց կեանքերն ալ զլուելի պիտի թուէին եւ մեռնիլը նախընտրելի: Աշխարհը նեղ եւ գերեզմանը լայն պիտի երեւէին իրենց աչքերուն:

Եւ ամբողջ օրը բանտի պաշտօնեաներուն հայհոյանքներով համեմուած լիտի խօսակցութիւնները բանտարկեալներուն ականջները պիտի խլացնէին, եւ այդ բանտէն, դըժոխքէն պրծելու միակ միջոցը մահուան առջեւ հասնին էր:

Այսպէս, տասնեւհինգ օրեր անցած էին, եւ տակաւին դիւշերուան երկար եւ անվերջ հարցաքննութիւնները կը շարունակուէին, առանց վճիռի: Ամէն գիշեր 50 ժամ բանտարկեալներ, զինուած պահակ զինուորներով չըջապատուած եւ ոստիկաններու հսկողութեամբ, բանտէն դէպի կառավարութեան շէնքը կ'առաջնորդուէին, ուր դատարանին մէջ կ'առավարիչին, դատաւորին եւ ոստիկանապետին առջեւ իրենց մասին նախապէս պատրաստուած զբաւոր զըրպարտութիւններն ու ամբաստանութիւնները պէտք էր խոստովանիլ: Թատերական տեսակ մը գլուխ գործոց խաղի մը մէջ երեւակայուած վարպետորդի հարցումներուն պէտք էր պատասխանել, իրրեւ թէ իրենք իրականին մէջ այն զրուած ստութիւններուն հեղինակները եղած ըլլային: Անմիջապէս դժոխքին վարագոյրը կը բացուէր, որոտամէլի տեսարանը կը պարզուէր եւ սաղայէլները իրենց դիմացը նստած էին, որոնք դեռ քանի մը օրեր առաջ ամբաստանողներէն ու մանց բնակարաններուն մէջ հացկերոյթի հրաւիրուած էին: Բայց այդ օրերը այլեւս անցեալին կը պատկանէին: Մատնութեան, դաւաճանութեան, շարժարանքներու եւ մահուան օրերը սկսած էին: Դարերէ ի վեր յուզայական բա-

րեկամութիւններէն եւ թշնամութիւններէն վերջ ճակատադրական ճակատամարտը սկսած էր։ Առանց պատերազմի տարօրինակ ճակատամարտ մը։ Անցեալ շարաթներուն մէջ իրենց ստացած ընծաներուն փոխարէն այսօր թուրքերը իրենց դաւադաններուն հարուածները կը համբէին անմեղ բանտարկեալներուն մերկ մարմիններուն վրայ։ Սպանդանոցի անասուններուն պէս ձեռքերնին եւ ոտքերնին կապելով զիրենք դետինին վրայ պառկեցուցած էին։ Մարդկային սիրտ կրող մը ատանց յուզումի չէր կրնար լսել իրենց բարձրաձայն սրտախեղ ձիւերը։ «Աստուած իմ, օգնութեան եկուր» բառերը մթնոլորտին շամանդաղներուն հետ լուծուելով խփոյն կ'անհետանային։ Արդեօք ներքեւ՝ էր խորհիլը այդ պահուն, թէ Աստուած այդ աղաղակները եւ աղօթքները չէ՛ր ուզեր լսել։ Միտքս այսպիսի խորհուրդներով լեցուն սկսայ մտածել։

«Դժբախտ եւ լքուած քրիստոնեայ հայեր», ըսի մտքիս մէջ։ «Աշխարհի բոլոր քրիստոնեայ ազգերուն մէջ, ձեր անցեալի թագաւորները միւսներէն առաջ քրիստոնէութիւնը իբրեւ պետական կրօնք ընդունած են, եւ սկիզբէն իվեր ամէն կիրակի առաւօտ եկեղեցիին զանգակին կանչովը աղօթելու երթալով հանդերձ, առանց իրական խաղաղութեան, մշտական հալածանքներու փախին տակ, գերիներու կեանքը ապրած էք։

Ամբողջ աշխարհը վկայ է որ ձեր սուրբ խաչը խել ուզողները եւ ձեր կեանքին սպառնացողները միայն ձեր թըշնամի իսլամ դրացիներն են եղած։

Եթէ պարբերական ջարդերու զոհերը ըլլալէ ազատած էք, հալածանքներէ վերջ մոնկոյներու սուրերը իբրեւ պահապաններ ձեր դուռներուն ետեւ, բանտերուն խորերը միայն ձեր հանգստարաններն են եղած։

Միշտ համոզուած էք որ ձեր Աստուածաշունչը եւ իր անհերքելի ճշմարտութիւնները, ձեր զօրաւոր, յարատեւ յոյսը ձեզ բարոյապէս քաջալերած են եւ ձեր հաւատքին մէջ միշտ ձեզ զօրացուցած։

Ասոնք եղած են ձեր քրիստոնէական խոյալը սկիզբէն ի վեր, ձեր կեանքին նպատակը հայ ծնելի ի վեր, ձեր մըտքերուն մէջ զրոյմուած նուիրական դասը, որ ձեր մայրերը սորվեցուցած են, ձեր մանուկ հասակին խօսիլ սկսած օրերուն մէջ։ Ապագային ինչ որ պատահի, ձեր հաւատքը եւ յոյսը չը կորսնցնէք, հայ ծնած էք, պէտք է հայ ապրիք եւ հայ մեռնիք»։

Ուրեմն, սիրելի բանտարկեալներ, տառապանքներէն մի սոսկաք, վիշտերուն հանդուրժեցէք, ցաւերուն տոկացէք, մահուան եւ սուղին առջեւ քաջ եղէք եւ ամէն տեսակ շարժարանքներու մէջ մաքառելով, հերոսներու պէս զոհեցէք, մինչեւ որ անմահներու փառքերուն արժանանաք։

Երբորդ շարաթը վերջանալու մօտ էր։ Թուրքերը լուր մը տարածայնած էին թէ բանտարկեալները քանի մը օրերէ վերջ, ազատ պիտի արձակուէին։ Բնականաբար այս սուտ լուրերուն մարդ չէր հաւատար։ Ընդհակառակը կէս դիշերւընէ սկսեալ բանտարկեալներուն վրայ ի դործ զրուած մարմնական շարժարանքներուն ահուելի լուրերը ամէն մարդ զիտէր։ Այդ ժամերուն պահուն ամէն տուն եկեղեցիի կը վերածուէր երգերուն, աղօթքներուն ձայները օդը կը թընդացնէին, եւ իրենց արձագանգները ամէն կողմէ լսուելէ վերջ, մթնցած աշխարհի բարձրաբերձ մթնոլորտին մէջ փչող անդդայ եւ անգութ հովերուն միջոցաւ խիստ հեռուները տարածուելով ցիրուցան կ'ըլլային, առանց մինչեւ երկինքը Աստուծոյ ականջներուն հասնելու։ Այսպէս հովերն ալ ակամայ, անդիտակցարար, դահիճներուն կ'աջակցէին։ Բնական շարժուն ուժերը եւ յաւիտենական լուսթիւնը իրարու հետ համաձայն էին, իրենց զիւական անըմբռնելի բաղձանքներուն եւ անորոշ նպատակներուն իրագործման համար։

ՏԻԳՐԱՆ ԵՂԲՕՐՍ ՀԵՏ ՇԵՓԻԿ ԳԱՑԻՆՔ ՄԵՐ ՀԱՅՐԻԿԸ ՏԵՍՆԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Այդ օրերը հայրիկս Շեփիկ գիւղը կը գտնուէր. մեր կալուածներուն մասին զրազուելու համար, եւ քաղաքին մէջ տեղի ունեցած պատահարներուն մասին տեղեակ ըլլալով, դեռ աստեղ մը հոն պիտի սպասէր:

Արարկիրէն դեռ ոստիկաններ չէին զրկուած մեր գիւղը, եւ Շեփիկցիներուն լեռներուն մէջ ապաստանելը բացարձակապէս անկարելի էր: Նախ գիւղին շուրջ, բոլոր գիւղացիները թուրքեր էին, յետոյ ամբողջ հայ երիտասարդները թուրք բանակներուն մէջ իրրեւ զինուորներ զրկուած էին, եւ վերջապէս, քանի մը անգէն քաջ հայերու չոր լեռներու մէջ ըմբոստութիւնը ի՞նչ կարեւորութիւն պիտի ունենար, զինուած հարիւրաւոր ոստիկաններու հրացաններուն հակառակ:

Քանի մը օրերէ ի վեր մեր հայրիկէն լուր չէինք առած, եւ ընտանիքով շատ մտատանջ էինք: Առաւօտ մը մայրս որոշեց որ եղբայրս Տիգրանը եւ ես մեր գիւղը երթայինք եւ քաղաքին մէջ տեղի ունեցած գէպքերուն մասին մեր հայրիկին պատմէինք: Միայն ուտելիքներ պարունակող պղտիկ ծրար մը առնելով այդ օրը միասին ճամբայ ելանք: Քաղաքէն մինչեւ գիւղը քալելով երթալը երկու ժամերէն աւելի կը տւէր: Գիւղը երթալու համար նախ պղտիկ դաշտի մը վրայ քալելէ վերջ մինչեւ դետեղերը հասնելու համար լեռներու կոխքերուն վրայ չինուած օձապտոյտ ճամբաներէ պիտի անցնէինք, որոնց ձախ կողմը՝ վարը,

անդունդներու նմանող կանանչ դաշտ մը կ'երկարէր մինչեւ գետակը, իսկ աջ կողմը՝ վերը, միայն լեռներուն գագաթները եւ երկինքը կ'երեւէին: Այդ լեռներուն հսկայ ժայռերը եւ կաղնիի անտառները աւազակներուն իրենք զիրենք պահելու համար եւ վայրի դազաններուն սրջերուն յարմար ամայի վայրեր էին:

Ձեմ կրնար որոշ կերպով գրել թէ, արդեօք կը վախնայի՞նք թէ ոչ այս մեր ճամբորդութեան պահուն: Անցեալ օրերուն միջոցին պատահած տխուր գէպքերը թերեւս մեր ջգային զգայարանքները մասամբ խանգարած էին, եւ վտանգի գաղափարն ալ անհետացուցած մեր միտքերուն մէջ:

Շատ հաւանաբար անզգայ դարձած էինք եղբայրս եւ ես: Ճամբան բոլորովին ամայի կ'երեւէր: Մարդու չհանգիպեցանք մէկ ժամէն աւելի, միայն ագռուներու խումբեր կը թռչէին հոս հոն ազատօրէն, առանց անցորդներէ, ճամբորդներէ զուշանալու, խրոչելու:

Քանի մը վայրկեաններէ ետք, Արարկիրէն վեց հազարամէթրներ հեռու գէպի Եփրատ գետը հոսող դետակին եզերքը պիտի հասնէինք, երբ յանկարծ թրքախօս խօսակցութեան ձայներ լսեցինք: Հետզհետէ մօտենալով, մեծ զարմանքով երկու հարիւրի մօտ, զինուած հետիոտն զինուորներ, ենթասպաներ եւ քանի մը տասնեակ ձիաւոր ոստիկաններ տեսանք, որ իրենց մօտը ըղիտող զով աղբիւրներուն քովը պահ մը կը հանգչէին:

Ոստիկանապետ մը մեզի հարցուց թէ, «ո՞վ էք եւ ո՞ր կ'երթաք»: «Մեր գիւղը», պատասխանեցինք քաջաբար, զինք վտտահեցնելու համար որ իրապէս մեր ազգականները տեսնելու կ'երթայինք, եւ իրեն որեւէ կասկածի առիթ չ'ուռնէինք:

Ասոնց առաջնորդներէն մէկը, Մէհմէտ Չաւուշ, մեզի մօտենալով, ինծի հարցուց թէ, «որուն տղան ես», «Պրն. Սեդրաք Միքայէլեանին» ըսի: «Քու հայրդ իմ լաւագոյն բարեկամն է» պատասխանեց: «Ո՞ր է ինք հիմա, անշուշտ գիւղն է», ըսաւ, ուրախութեամբ, եւ ինքզինք իրրեւ բարե-

կամ ցուցուց մեզի: Իր անունը յաճախ լսած էի Շեփիկի մէջ: Ըստ Շեփիկցիներուն ինք շատունց իրենց համար բարեկամ մըն էր: Յաճախ կառավարական պաշտօններու համար ինք գիւղը կու գար եւ գիշերները իրբեւ հիւր հօրեղբօրս Յովհաննէսին տունը կ'անցնէր, իր գիւղին գիւղապետը ըլլալուն համար:

Երբ զինուորները սկսան քալել, մենք ալ իրենց ընկերացանք: Գետակին վրայի կամուրջը անցնելէ վերջ լեռներուն մէջ դեռ կէս ժամէն աւելի տեւող օձապտոյտ ճամբաներ ունէինք քալելու: Մէհմէտ Չառչը գլխացող բարեկամի մը հոգիով մեր յոգնած ըլլալը տեսնելով, մեզ իր ձիուն վերայ հեծցուց, զիս առջեւը եղբայրս ետեւը, եւ իր հրացանն ալ ինծի յանձնեց որ զայն ձիուն թամբին վրայ ուղղահայեաց դրուած ձեռքերուս մէջ բռնէի:

ՄԷՀՄԷՏ ԶԱՌԻՇԻՆ 200 ՁԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ

ՇԵՓԻԿԸ ՊԱՇԱՐԵՑԻՆ

Երբ վերջապէս, իրարու ետեւէ, այդ լեռներէն անցանք, քիչ մը վերջ, դաշտի մը վրայ պիտի հասնէինք, ուր յանկարծ Շեփիկ գիւղը պիտի տեսնէինք մեր ձախ կողմը: Ոստիկաններուն հրամանատարը բոլորին սպասելու հրամանը ըրաւ, եւ անոնց կարգ մը բերանացի հրահանգներ տալէ վերջ, «քալեցէք» հրամայեց: Քանի մը վայրկեաններ յետոյ ոստիկանները չորս հաւասար խումբերու բաժնուած, Շեփիկ գիւղին չորս կողմերը պաշարեցին:

Եղբայրս եւ ես ձիաւոր ոստիկաններուն հետ միասին, գիւղին կեդրոնը շինուած հասարակաց աղբիւրին մօտ, հօրեղբօրս տունը դացինք: Երբ տանը առջեւ հասանք, գիւղացի երիտասարդներ վազելով ձիերուն սանձերը բռնեցին իրբեւ յարգանք հեծեալ հիւրերուն, որոնք անմիջապէս հիւրանոցը հրաւիրուեցան հանդստանալու եւ ծառանին յագեցընելու համար: Հօրեղբայրս խսկոյն իրբեւ հիւրընկալ պէտք եղած հրահանգները տուաւ գիւղացիներուն, ասոնց բոլորին կերակուրներուն պատրաստութեան համար:

Անմիջապէս հայրիկիս ուր ըլլալը հարցուցի: Ինծի ըսին որ «մեր վարի պարտէզը դացած է»: Մեր ձին ախոռն էր, զինք փողոցը առաջնորդեցի, վրան հեծնալով եւ քառամբակ վազեցնելով շուտով պարտէզը հասայ: Հեռուն տեսայ որ հայրիկս իր ձեռքը պզտիկ յօտոց մը բռնած պտղատու ծառերուն աւելորդ ձիւղերը կը կտրէր, եւ ասոնցմէ ոմանք ալ կը պատուաստէր, յուսալով որ... օր մը դարձեալ

դանոնք պիտի տեսնէր: Սիրելի եւ զժբախտ հայրիկս, այդ օրը յօտոցով մը անպիտան եւ չորցած ճիւղերը կը կտրէր, առանց խորհելու որ քանի մը օրերէ վերջ, աւաղ, նոյն տե-
ղակ սուր գործիք մը իր ահռելի մահուան դահլճը պիտի
ըլլար:

Հայրիկս քաղաք չէր կրնար վերադառնալ հակառակ իր
բուն փափաքին իր սիրելի կնոջը եւ չորս դասակներուն կա-
րօտը առնելու համար:

Գիւղական միօրինակ կեանքը անհանդուրժելի եւ
ձանձրացուցիչ էր իր համար: Մեր ցորենի արտերը այ-
ցելեյէ վերջ, վարի պարտէզին ծառերուն չուքերուն տակ
առանձնացած, իր խտրերայ յոյսերը կը հաւաքէր, իր ան-
վերջ եւ նեղացուցիչ խորհուրդները ցիրուցան ընելու ջա-
նալով, իր հոգիին եւ սրտին միխթարութիւններուն միջոց-
ները կը փնտռէր: Այն հոգերն ու քարերը, թուփերն ու ծա-
ղիկները, աղբիւրներն ու առուակները, ձորերն ու լեռները,
իրեն հաւատալ կու տային թէ բնութեան պատկերները ա-
ռօրեայ ի դորձ զրուած խժոժութիւններուն հետքերը մա-
սամբ պիտի մոռցնէին իր մենակեցութեան ժամերուն մէջ:
Մեր պարտէզին երկայնքը հոսող պղտիկ գետակին մէջ թափ-
ուող աղբիւրներուն ձայները մեղեդիներ կը թուէին հայրի-
կիս համար, իբրեւ քառասուն երեք տարիներ առաջ օրօրա-
նին քովը իր մօրը մեղմօրէն փափսած «քնացիր անուշ» եր-
դին կրկնումներուն արձագանգները:

Երբ հայրիկիս մօտեցայ, անմիջապէս ձիուն վրայէն
ցատքեցի, եւ զինք ծառի մը կապելով, հայրիկիս քով վաղե-
ցի, եւ անհուն սիրով մը զիրար համբուրեցինք մեր երեք
երկար շարաթներու բաժանման կարօտը առնելու համար:

Բայց հարցում մը ունէի մտքիս մէջ որ զիս կը մտա-
տանջէր: Պէ՞տք էր իսկոյն շար լուրը տալ հայրիկիս: Այո,
անշուշտ: Բայց իրեն ըսելու համարձակութիւնը չունէի:
Բարի սիրտս չէր ուզեր զինք վայրկենական տխրեցնել: «Ա-
սիկա յուզայական մատնութիւն մըն է» կը փափսար ներքին
լսուած խորհրդաւոր ձայն մը:

Յանկարծ աչքերս մթաղնած, դէպի վար յառեցին:
Ներքին զգայութեան գործարաններուս կծկումներուն հե-
տեանքով ջղախնացած էի անշուշտ: Յետոյ ինծի այնպէս
թուեցաւ որ յիշողութիւնս մասամբ կորսնցուցած էի:
Այսօր հագիւ թէ կը յիշեմ ասոնք բոլորը: Հայրիկիս
ձեռքերուն զգուանքները զգացի այտերուս վրայ, գլուխիս
չուրջ, երբ ծառի մը տակ նստած, զիս իր զրկին մէջ բռնած
էր, եւ «Խո՛նչ կայ տղաս, ըսէ ինծի տղաս» կը կրկնէր:

Պահ մը յետոյ... «Շեփիկն ալ ոստիկաններով լեց-
ուեցաւ», իրեն պատասխանեցի, «Եւ զիս ալ փնտռեցին»
հարցուց ինծի: «Այո» ըսի, «Քու մասիդ ալ հարցուցին թէ
ո՞ր կը դանուխ ներկայիս»: «Իրենք հօրեղբորս տունն են»:

Հայրիկս փափուկ սիրտս աւելի չ'վերաւորելու
համար այլեւս չ'խօսեցաւ, եւ միասին ձիուն վրայ հեծած
գիւղ վերադարձանք:

ԵՐԲ ԳԻՒՂԸ ՀԱՍԱՆՔԻ ԼԱԼՈՒ ՁԱՅՆԵՐ ԼՍԵՑԻՆԻ

Երբ գիւղը հասանք լալու ձայներ լսեցինք: Լացողները կրնէր եւ պղտիկներ էին: «Ամուսինս մեռցուցին, ամուսինս մեռցուցին» պոռալով եւ լալով կին մը մեղի մօտեցաւ, հայրիկիս իր սրտին վիշտը յայտնելու համար: Երկուքս ալ խիստ յուզուած, աճապարեցինք, եւ երբ հօրեղբօրս տանը դուռէն ներս մտանք, ոստիկաններէն մէկը գիւղացի յարկելի տարեց անձի մը մարմնոյն մէջքէն վերի մասը մերկացուցած եւ զինք իր սրովայնին վրայ պառկեցուցած, մըրտրակներու հարուածներ կ'իջեցնէր իր կոնակին վրայ, իր պահած զէնքերուն տեղը չյայտնելուն պատճառաւ: Այս մարդը իրականին մէջ որեւէ զէնք չունէր, եւ առանց կասկածի, ասիկա զրպարտութիւն մըն էր: Բայց այս տանջանքներուն միջոցով կարեւոր կաշառք մը պիտի կրնային ապահովել, քանի որ ինք հարուստ մէկը կը սեպուէր: Այդ պահուն այդ գիւղացին տանջանքներու համար ընտրուած անհատներու խումբին մէջ իններորդ անձն էր: Տասը գիւղացիներ ընտրուած էին, որոնց իւրաքանչիւրը մէկ ժամուան մէջ ոստիկաններուն երեւակայած եւ պահանջած չորս զէնքերը պէտք էր յանձնել, եթէ ոչ հարիւր մտրակի հարուածներով պիտի ծեծուէր: Այս սուտ ամբաստանութիւնները միայն թուրք Սուլթանին անդուլթ գործակալները կրնային հնարել:

Մեր տանը ներսը մտած պահուն, Մէհմէտ Չաուուշը 70երորդ հարուածը կը զարնէր, երբ հայրիկս ուղեց միջամբատել: Ոստիկանապետ Նապիմ էֆէնտին, «Դուք մի խառ-

նըւիք» ըսաւ հայրիկիս քաղաքավար կերպով:

Այս 50 տարեկան երեւոյզ խեղճ գիւղացին, անգիտակից, կարծես թէ խոր քունի մէջ, տախտակամածին վրայ անշարժ մեռելի մը պէս երկարած, երբեմն միայն «ա՛հ, ա՛հ, ա՛հ», բառերը կը մրմնջէր: Իր կիներն ու զաւակները դիմացի տանը տափարակ տանիքին վրայ, իրենց սրտայոյզ լալազին աղաղակներովը օդը կը թնդացնէին: «Աստուած իմ, Աստուած իմ» կը պոռային, հաւատալով որ Երկինքէն հրաշք մը պիտի պատահէր այդ երկվայրկեանին իսկ: Նոյն ատեն դրացի տուններէն ալ սրտաճմլիկ տրտունջներու ձայներ կը հասնէին մեր ականջներուն: Ամէն կողմերէն լսուող այն յուզիչ լացերուն ձայները մինչեւ իսկ ամենաանգուլթ մարդոց սիրտերը չէին կրնար անտարբեր եւ անզգայ պահել, առանց անոնց հոգիներուն խորերը ապստամբութեան եւ վրէժխնդրութեան ոգիները արթնցնելու:

Ոստիկանները անմիջապէս ծեծերու եւ տանջանքներու կ'ենթարկէին տան տէրը, որպէսզի նոյն վայրկեանին եւ դադանարար, առանց իրենց պետերուն տեղեկութեանը իրենց պահանջած կաշառքը զրպանէին: Այսպէս ամբողջ օրը զէնքեր փնտռելու պատրուակով, գիւղին մէջ աւելի կամ պակաս հարուստ սեպուող բնտանիքներուն տուններուն ներսերը սենեակներ, պատեր, տախտակամածներ եւ գետնայարկեր փորելով, քանդելով, զանոնք մասամբ աւերակ վիճակի մը մէջ ձգեցին, եւ տասնեակներով գիւղացիներ մտրակի հարուածներու եւ տեսակ տեսակ տանջանքներու ենթարկելով, անոնց բնտանիքներէն զաղտնի կերպով կարեւոր գումարներ զանձեցին:

Բարեբախտաբար գիշերուան ժամերը հասան, որոնք օրուան պատճառած ցաւերուն համար թմրեցուցիչ դարմաններ եղան: Յանկարծ զինուորական փողը ոստիկանները որոշուած քանի մը բնտանիքներու տուններուն մէջ հաւաքեց իրիկուան կերակուրին համար:

Քանի մը չարաթնեք էի վեր մեր հայրիկը Շեփիկ մնալուն համար, եղբօրս եւ իմ այդ ամբողջ օրը իրեն հետ

միասին անցընելու մեր մեծ փառաքին հակառակ, ստիպումն էր ազգականներէն մէկուն տունը անցուցինք օրուան մնացած մասը: Այդ գիշերը չկրցայ հանգիստ քնանալ: Առաջին անգամն էր կեանքիս մէջ որ օրուան մէջ տեղի ունեցած սոսկալի դէպքերը ամէն վայրկեան ամբողջ մարմինս ցնցող երազներով զիս արթնցուցին: Աչքերս գիւղացիներուն մերկ մարմիններուն ուղղուած մտրակի հարուածները տեսած էին: Ականջներս այդ անմեղ կիներուն եւ իրենց սիրելի զաւակներուն աղիողորմ ճիչերը եւ լացերը լսած էին: Այդ անմոռանալի գիշերը օրուան մէջ լսուած մտրակի հարուածներու եւ լացերու արձագանգներուն անդադար կըրկնումները զիս գրեթէ մինչեւ լոյս արթուն պահեցին:

Հաւ չեմ յիշեր այդ գիշերուան մէջ եղբօրս Տիգրանին եւ իմ միջեւ փոխանակուած կարծիքները: Բայց այսօր իսկ կը յիշեմ եւ կը զգամ այն ազատութեան զօրաւոր յոյսը որ առաւօտեան արշալոյսը մեր երկուքին ներշնչեց: Այդ օրը պէտք էր քաղաք վերադառնալ, եւ այլեւս այդ տխուր տեսարաններուն հանդիսատեսը պիտի չըլլայինք: Քանի մը չարախօսութիւններէ վերջ, աւա՛ղ, մենք բոլորս ալ ասոնցմէ շատ աւելի սոսկալի դէպքերու գոհերը պիտի ըլլայինք:

Եղբայրս եւ ես, առանց կարենալ տեսնելու վերջին անգամ մըն ալ մեր սիրելի հայրիկը, առաւօտուն քաղաքին ճամբան բռնեցինք, եւ գրեթէ շարունակ վազելով սովորականէն աւելի շուտ մեր տունը հասանք:

ԱՄԷՆ ԻՆՉ ՊԱՏՄԵՑԻ ՄԱՅՐԻԿԻՍ

Ամէն ինչ պատմեցի մայրիկիս:

«Հայրիկիդ բան մը չըրի՞ն», հարցուց ինծի: «Այ՛» ըսի, «ներկայիս իր հետ շատ քաղաքայօր են անգութները: Տեսնենք վերջը ինչպէս պիտի շարունակուի»:

Թուրքերը երբ մէկուն շարութիւն մը պիտի ընեն, բէնաւ չեն բարկանար, եւ իրենց կամքը զսպել գիտեն: Կատարեալ վարպետութիւններով եւ շողքօրթութիւններով օճիւղէ ձեռք անցընելէ վերջ, իրենց ճիւղանները եւ սուր ակօսանքները կը ցուցնեն:

Ընտանեօք անհամբեր գինուորներուն գիւղէն վերադարձին կը սպասէինք: Նոյն իրիկունը լսեցինք որ 15էն մինչեւ 60 տարեկան Շեփիկի գիւղացիները մեր քաղաքին զօրանոցը բանտարկած են, որոնցմէ հարուստ կամ ունեւոր սեպուղները կեղբոնական բանտը փոխադրած են: Հայրիկս ալ այս խումբին մէջն է եղեր: Այս լուրը մեզ քիչ մը հանգըստացուց, մեզի խորհել տալով որ զեռ բոլորն ալ առողջ էին եւ յոյսերնիս Աստուծոյ վրայ դնելով պէտք էր համբերել:

Անմիջապէս մայրիկս աճապարանքով կերակուրներ պատրաստեց հայրիկիս եւ իր ընկերներուն համար, եւ գլխերուն մօտ չհասած եղբօրս Տիգրանին հետ այդ կերակուրները բանտը պէտք էր տանէինք: Երբ բանտին քովը գտնուող հրապարակը հասանք բանտին դրան ուր ըլլալը չէինք գիտեր: Բարեբախտաբար ինծի տարեկից Շեփիկցի պատանիի մը հանդիպեցանք, որ մեզի դուռ մը ցուցուց եւ ըսաւ որ «հոս են»: Բանտին նրբանցքին մէջ, ձախ կողմը

գոցուած դրան մը մօտեցանք, որուն վերի մասին վրայ երկաթէ ձողերով պաշտպանուած քառակուսի խոշոր ծակի մը նմանող պղտիկ պատուհան մը կար։ Այս մթապոյն պատուհանին միջոցաւ բանտին դեռնայարկէն հազիւ թէ հայրիկիս երկու աչքերը կրցի տեսնել... Սեղճ եւ սիրելի հայրիկս, դիտմամբ ժպտուն զէմբ մը ցուցուց երբ ինք մեզ տեսաւ, որպէսզի չլայնեմք իր առջեւ։ Մայրիկիս մասին հարցուց, յետոյ քրոջս Արշալոյսին, պղտիկ եղբորս Հայկազին մասին, որ դեռ երկու տարեկան էր։

«Թող հոգ չընեն», ըսաւ, «ես կ'ազատուիմ»։ «Հարցաքննութիւններէն վերջ ազատ պիտի արձակեն Ծեփիկցիները», կ'ըսեն։ Ասկէ վերջ մեր խօսակցութիւնները դադրեցան։ Պահապան ոստիկանները մեզի մօտեցան։ Անմիջապէս հասկցայ որ սոսկ մեզի յոյս ներշնչելու համար էր որ այս խրախուսիչ խօսքերը ըսաւ մեր հայրիկը։ Արաբկիւրի բանտարկեալներուն մասին ամէն բան լսած էր, եւ համոզուած էր որ նոյն խժեթութիւնները եւ հարչարանքները իրենց ալ պիտի ընէին։ Անմոռանալի հայրիկիս միակ նպատակը մեզի յոյս տալ էր։ «Առանց յոյսի անկարելի է ապրիլ», կ'ըսէր իր ուրախ օրերուն։

Ոստիկանները մեր բերած կերակուրները իրենց սենեակը տարին խուզարկութեան համար։ Ռ՞զ դիտէ, թերեւս պղտիկ ումբ մը, ատրճանակ մը, ռազմամթերք կը պարունակէին մեր ծրարները... ազամանը վառօդ կրնայ պարունակել փոխան աղի... Ամբողջ օրը այս անգութ արարածները իրենց ի դորձ գրած չարութիւններէն վերջ հայ թշուառ բանտարկեալներուն պատառները կը լափէին, եւ անկասկած իրենց աւելցուքները միայն կը ցուցնէին անոնց իրրեւ բարիք։ Կարե՞լի էր հաւատալ որ այդ սարսափելի օրերուն մասնաւոր խնամքով պատրաստուած կերակուրները պահապան ոստիկանները բանտարկեալներուն ներկայացընէին։ Ասոնք իրենց «սօմին» կոչուած պահեստի հինցած հացերովը եւ պանիրի կտորներովը կը կերակրէին անշուշտ իրենց բանտարկեալները, զիրենք զէպի մահուան ժա-

մադբաժայրը առաջնորդելէ առաջ, քանի մը օրեր եւս ողջ պահելու համար։

Անկարելի էր եղբորս եւ ինծի համար հանգիստ սիրտով տուն վերադառնալ եւ ճաշել։ Վստահ չէինք որ մեր հայրիկը անօթի չէր այդ իրիկունը։

Երբ տանը առջեւ հասանք, մեր մայրիկը դուռը բացած անձկարեկ մեզի կ'սպասէր, որովհետեւ շատ ուշացած էինք, ժամը գրեթէ զիշերուան 8:30 էր։ Ճաշի սեղանին շուրջը հաւաքուեցանք։ Առանց կարենալ ճաշելու, բոլորս ալ կշտացանք։ Անկարելի էր այդ իրիկունը որեւէ կերակուր կլլելը, որովհետեւ մեր հայրիկին թէ տխուր եւ թէ ժպտուն դիմադրիծները նշմարած էինք մութ բանտին մէջ։ Այդ մութ դնտանք որ երեք պղտիկ պատուհաններ ունէր, երկաթէ ձողերով եւ տախտակի կտորներով մթնցուած, եւ միայն պղտիկ քառակուսի պատուհան մը կար դռան վրայ։ Տաք եւ խոնաւ գետնայարկ պղտիկ սենեակ մը, ուր յիսուներէն աւելի բանտարկեալներ կը շնչէին նոյն վայրկեանին։ Մարդոց համար յատկացուած գոմ մը որ անասուններուն ալ զգուանք պիտի պատճառէր։

Մեր հարթատանիքին վրայ, ուր մեր մահիծները պատրաստուած էին, դեռ անկողին չմտած, մեր քրիստոնեայ մայրիկը աղօթքի համար իր քով հաւաքեց իր չորս զաւակները։ Ես իր անդրանիկ զաւակն էի։ Իմ եղբորս եւ քրոջս միջեւ երեք տարիներու տարբերութիւն կար, իսկ մեր կըրտսեր եղբայրը՝ Հայկազ, որ դեռ խօսիլ չէր գիտեր։ Մեզմէ իւրաքանչիւրը առանձնաբար բարձր ձայնով աղօթք ըրաւ Աստուծոյ որ մեր սիրելի եւ տխուր հայրիկին վրայ զթար եւ զինք ազատէր այդ մութ բանտէն։ Թէեւ կ'աղօթէի բայց չէի հաւատար որ հայրիկս պիտի ազատուէր։ Աղօթք, թերահաւատութիւն, անվստահութիւն։ Իրօք, արտառոց խորհուրդներ, որ մտքիս եւ երեւակայութիւններուս հորիզոններուն մէջ կու գային եւ կ'անցնէին։

Աշխարհը յեղաշրջուած էր արդէն։ Խնչու մեզի պէս լքուած եւ դժբախտ հայ քրիստոնեաներու բարոյական ոյ-

Ժերը չփոխուէին: Ի՞նչու որեւէ երկրի մէջ չլսուած եւ չըտեանուած այս եղերները չմեռցնէին մեր հոգիներն ու զգացումները: Արդեօք կարելի՞ էր որ առջի մտայնութիւնը եւ խորհեակերպը շարունակուէին մեր միտքերուն մէջ, եւ մենք նոյն բնականոն վիճակը ունենայինք: Այդ գիշերուան Ժամերը օրերու պէս թուեցան ինծի: Անկարագրելի հուզեկան տաղնայնորու ենթարկուեցայ, երազային սոսկալի դէպքերու հանդիսատեսն եղայ, եւ անվերջանալի ամբաստանութիւններու, սպառնալիքներու առարկան եղայ երազիս մէջ, մինչեւ լոյս, հայրիկիս պահապան ոստիկաններուն կողմէն, որոնցմէ մէկը երէկ իրիկուն իր գէնքին կոթովը զիս հրած էր հայրիկիս քովէն հեռացնելու համար, ըսել ուղելով որ. «տեսակցութեան վայրկեանները լրացած էին»:

Ասաւօտուն մայրիկս կանուխէն հայրիկիս եւ իր հետ բանտարկուող քանի մը ազգականներուն համար նախաճաշ պատրաստած էր: Երբ արթնցայ արդէն ճաշի ծրարը պատրաստուած էր: Քունի պակասը ամբողջ մարմինս թուլացուցած էր, որովհետեւ կէս գիշերուան մօտ աչքերս փակած էի: Երկար ժամերու միջոցին հազարաւոր աստղեր համբլէ վերջ: Հայրիկս ալ երբեք չէր քնացած բոլոր գիշերը: Իր մարմինը բանտի գետնին վրայ, երկարելու տեղ միակ չունենալէ զատ լուերը եւ մեղքները զինք տատապեցուցած էին:

ԵՂԲՕՐՍ ՀԵՏ, ՄԵՐ ՕՐՈՒԱՆ ԳՈՐԾԸ, ԲԱՆՏԸ ԿԵՐԱԿՈՒՐ ԿՐԵԼՆ ԷՐ

Եղբօրս հետ միասին, մեր օրուան դործը, երեք անգամներ բանտը կերակուր կրելն էր: Այս զբաղումը մեզի աւելի ուրախութիւն պիտի պատճառէր, եթէ վստահ ըլլայինք որ մեր հոն տարած կերակուրները մեր բանտարկեալներուն պիտի յանձնուէին ամբողջովին:

Հետեւեալ երեք կամ չորս օրերու միջոցին, պատանիները բացառութիւն կազմելով, բոլոր տղայ մարդերը ձերբակալելով բանտերը լեցուցին: Զօրանոցն ալ լեցուած էր, կեղբոնական բանտէն վերջ: Էրզրումի, Քէմախի, Պայպուզի եւ Երզնկայի տարազրեալներուն կարաւանները իրարու ետեւէ սկսան հասնիլ: Գրեթէ բոլորն ալ բոպիկ ոտքերով, իրենց կռնակներուն վրայ շալկած, ծրարներուն ծանրութեան տակ դանդաղ քայլերով կը յառաջանային: Այս ծրարներուն մէջ էին ամփոփած իրենց ամենօրուան կարեւոր սեպուած դոյքերը եւ ճամբուն միջոցին հոս հոն գնուած կերակուրեղէնները: Շատերուն Արաբկիլի փողոցներուն մէջ հացի կտոր մը մուրալը սրտաճմլիկ եւ տխուր տեսարան մըն էր մեզի համար: Անոնց պատմած ամօթալի եւ սարսափելի դէպքերը մեր մէջ պատուոյ եւ վրէժինդրութեան ոգիները կ'արթնցնէին, առանց խորհելու թէ քանի մը օրերէ վերջ մենք ալ իրենց ունեցած թշուառ վիճակը պիտի ունենայինք: Իրենց զուլինները եւ մարմինները քուրջերով եւ ցնցոտիներով պատսպարուած, իրենց սրունքները եւ ոտքերը ուռած, վիրաւորուած, մեռելներու նմանող դէմքե-

րով եւ հիւանդկախ քայլերով, այս թշուառ կիները պատառ մը հացի համար մեր տուններուն առջեւ կը սպասէին: Երբ դուռերը կը բացուէին, խոշոր աչքերնին մեզի յառած վայրկեաններով իրենց սեպհական տունները կ'երազէին: Իրենք ալ մեզի պէս երջանիկ եւ խաղաղ կեանք մը անցուցած էին մինչեւ իրենց այս վերջին ճամբորդութիւնը: Իրենց տուններն ու խանութները, արտերն ու դաշտերը, այգիներն ու պարտէզները, ամէն ինչ ստիպուած լքած էին: Մեր քաղաքը, մեր փողոցները անցեալի անուշ յիշատակներ կը յիշեցնէին իրենց միտքերուն մէջ, եւ միայն երբեմն «աւա՛ղ, աւա՛ղ» բառերն էին որ կը լսէինք իրենց մասամբ կարծրացած եւ անդամալոյծ լեզուներուն միջոցաւ:

Հայրիկիս բանտարկութեան երրորդ օրն էր: Կէս օրէն վերջ, մինչեւ իրիկուն, էրզրումի շրջաններէն, միայն կիներէ, աղջիկներէ եւ պատանիներէ բաղկացած, եւ իրարմէ բաժնուած խումբեր, քաղաքէն հազար մեթրներ հեռուն գտնուած ճամբուն վրայ ոտիկաններու պաշտպանութեանը յանձնուած, դէպի հարաւ կ'առաջնորդուէին: Մենք մեր տանիքներէն եւ պատուհաններէն զիրենք տխուր աչքերով կը դիտէինք: Այս կիներէն ոմանք այլեւայլ միջոցներով Արաբկիր քաղաքը մտնելու մեծ բախտը ունեցած էին: Շաւհաւանաբար այս խեղճ կիները սոսկալի տառապանքներու տոկալէ վերջ, զրեթէ հրաչքներով ազատուած, եւ խաբէական յոյսերով, մինչեւ Արաբկիր հասած էին: Ո՞վ զիտէ, ո՞րքան կիներ, հարսեր եւ երիտասարդ աղջիկներ թերեւս կը փափաքէին որ միայն տան մը մէջ բնակելու թոյլտուութիւնը ստանային, առանց խորհելու որ իրենց համար ամենամօթալի սեպուած առաջարկներուն եւ արարքներուն պիտի ենթարկուէին: Արդեօք այս բացառիկ պարագաներուն մէջ մարմինն եւ հոգին վրայ ի դորձ դրուած տաժանելի չարչարանքները մարդուն արժանապատուութեան զգացումները բոլորովին կ'անհետացնեն: Արդեօք քիւրտերուն եւ թուրք ոստիկաններուն, աքսորանքի ամայի լեռներուն մէջ եւ քարուտ եւ փշոտ ճամբաներուն եզերքները, իրենց

վրայ գործադրած կենդանական եւ անբարոյական վարմունքները յաւիտեանս մեռցո՞ւցած էին իրենց պատիւի զգացումները: Շատ հաւանաբար, այո: Այս անգութներուն զազանարարոյ վարմունքները խեղդած էին այս կիներուն մտայնութիւնները, տրամաբանութիւնները, եւ հիմա անգիտակից, պիտի հնազանդէին, պիտի զիջանէին ամէն ինչի, պայմանաւ որ չորս պատերով եւ սանիքով մը պատուարուած, թաքստոցի մը մէջ բանտարկէին զիրենք:

Շտաբներ անցան եւ դեռ կը յուսայինք որ հայրիկս բանտէն պիտի ազատուէր: Ինչ տղայական խորհուրդ, ինչ միամիտ մտածում: Աններելի յանցանք մըն էր որ հինգ դարեւ ի վեր թուրքերուն հետ կ'ապրէինք, եւ դեռ անոնց հոգեբանութիւնը լիովին չէինք ուսումնասիրած, անոնց չար մտադրութիւնները չէինք հասկցած: Յետոյ ճիշդ է որ հայերու եւ թուրքերու միջեւ մտերիմ բարեկամական կամ բնտանեկան յարաբերութիւններ չըլլալուն համար, թերեւս շատ յարմար միջոցներ եւ պատահութիւններ չէինք ունեցած անոնց զգացումներուն կամ զազանքներուն խորերը թափանցելու եւ քաղաքական այլեւայլ դէպքերու միջոցին իրենց ցեղային յատկանշականները ստոյգ կերպով զիտնալու համար: Իբրեւ հետեւութիւն թուրքերուն շողոքորթ քաղաքագիտութիւնը ազգային շահաւոր եւ մեծ առաւելութիւն մը կրնայ նկատուիլ:

Ամէն զիշեր բանտերուն մէջ նոյն տանջանքները եւ սուտ, կեղծ հարցաքննութիւնները կը շարունակուէին: Համաճարակ հիւանդութիւններն ալ սկսած էին վարակել հարիւրաւոր բանտարկեալներ: Վա՛յ անոր, որ փափուկ կազմուածք մը ունենալուն համար, եւ կամ իր ճակատադիրին յանձնուած, պիտի հիւանդանար: Միայն պահապաններուն սաղաթախան եւ առելի նայուածքները կարող էին զինք վայրկեանական մեռցնելու: Պահապանները խիստ ծանր հիւանդները բանտերուն ներսերը գտնուած մութ անտաններուն մէջ հաւաքած էին, եւ հոն անդուլտ հարցաքննիչներուն մահացու հարուածներէն ազատուած, իրենց վերջին ժամերուն հեւ ի հեւ

չունչները կ'առնէին: Այս թշուառ եւ մահապարտ բանտարկեալները բժիշկներու դարմաններէն զրկուած, մահուան անդուծ ճիւղներուն անձնատուր պիտի ըլլային ստիպուած: Այդ զարհուրանքի գիշերներուն հարցաքննութեանց պահուն՝ աքցաններով բանտարկեալներէն սմանք ձեռքերուն եւ ոտքերուն եղունգները կը քաշէին: Իրենց ձեռքերովը կամ գործիքներովը ուրիշներու պեխերը եւ մօրտքները կը փետտէին: Ոմանց ոտքերուն կրունկներուն վրայ կրակի մէջ կարմրեցուած գամեր կը գամէին: Ուրիշներու ականջները կը կտրէին: Ոմանց, ոտքերը վեր կախուած վիճակի մէջ, գլուխները թըրքական արտաքնոյններուն ծակերէն վար կ'իջեցնէին վայրկեաններով, եւ այսպէս, աներեւակայելի եւ անհանդուրժելի շարժարանքներու կ'ենթարկէին, իրենց կանխաւ որոշած անձերը, մտրակներու մահացու հարուածներէն փերջ:

Գիշեր մը, յանկարծ, թուրք գահիճները լաւագոյն դասակարգին պատկանող հարիւրաւոր բանտարկեալներ, իւրաքանչիւր չորս անձերու ձեռքերը իրարու հետ կապած, ճիւղերու ոտիկաններու առաջնորդութեամբ, Արաբկիրէն հեռացուցած էին: Գիշերուան մութին մէջ բանտերէն դուրս առաջնորդուելով, այս բանտարկեալները բարեբախտաբար իրենց սիրելիներուն լացերն ու ճիչերը չէին լսած: Իսկ ասոնք շատ հաւանաբար այդ նոյն գիշերուան իրենց երազներուն մէջ իրենց սիրելի բանտարկեալներուն հետ երջանիկ ժամեր կ'ապրէին:

ԱՌԱՒՕՏԵԱՆ ԺԱՄԸ 5.30ԻՆ ԿԻՆԵՐՈՒՆ ԼԱԼՈՒ ԶԱՅՆԵՐԸ ԼՍՈՒԵՑԱՆ

Հազիւ թէ առաւօտեան ժամը 5.30ն էր, երբ յանկարծ կառավարութեան շէնքերուն շրջականերէն կիներու լալու ձայները լսուեցան: Այդ դժբախտ կիները սովորականին պէս առտուն կանուխ բանտարկեալներուն նախաճաշերը տանելէ վերջ, զարմանքով տեղեկացած էին որ բոլորն ալ գիշերը Մալաթիա զրկուած էին... Միայն երեւակայութեամբ կարելի է ըմբռնել անոնց լացերն ու շիւանները, ցաւերն ու կակիծները, իրենց գլուխներուն եւ ձեռքերուն ըրած խելայելի տարօրինակ շարժումները, մարդկային սիրտերը հարուածող սուղի երգերը:

Ո՛վ սիրտ, քաջ եղիր, բաբախէ: Ո՛վ հոգի, համբերէ, ապրէ: Այդ տխուր եւ ցաւալի օրը ամբողջ քաղաքը սգաւոր ըրաւ: Այլեւայլ փողոցներէ լսուող ողբերու սրտայոյզ ձայները կարծես թէ անհամար տիրացուներու երգած ներդաշնակ մեղեդիներուն կը նմանէին, վերը երկնային կապոյտ դմբէթով մը պատսպարուած եւ վարը մթնոլորտներով չըրջապատուած բացօթեայ անսահման եկեղեցիի մը մէջ: Այդ տարօրինակ մեղեդիներու շարքին մէջ, իրեւ միջնախաղ մեր ականջներուն հասնող կիներէն ոմանց լացի սուր ճիչերը, հրացաններու զնդակներուն արձագանգներուն պէս, վայրկեանական ամէն հայու սիրտ ծակելով կ'անհետանային:

Վերջապէս գիշերուան մութը հասաւ, եւ այս կիներուն այդ ամբողջ օրուան մէջ կրած հոգեկան շարժարանքներուն համար թմրեցնող եւ հանգստացնող դարման մը եղաւ:

Խեղճ հայուհիներ: Որքան ողբացին այդ օրը, առանց վայրկեան մը մտածելու որ քանի մը շարաթիւերէ վերջ իրենց սիրելի աքսորեալներուն անուանը «երանի իրեն» բառերը պիտի փոփոային իրենց միտքերուն խորերը, տարագրութեան տառապանքներու ճամբաներուն վրայ: «Հազար անգամ երանի իրեն» պիտի ըսէին իրենց քաղելիք ամայի ձորերուն մէջ, քարոտ եւ փշոտ շաւիղներուն վրայ, օտար ամայի գետակներուն եւ ատելի նփրատին եղբքները, եւ յետոյ այն վերջին կայանը, աւա՛ղ, շատ քիչերու համար, այն նշանաւոր «Տէր Զօր»ի անապատներուն աւազներուն վրայ: Այլեւայլ տառապանքներէ հրաշքերով ազատուելով հոն հասնելէ քիչ վերջ այս կիներէն շատերը այդ զարշէլի երկրին մէջ իրենց վերջին շունչերը պիտի աւանդէին:

ՄԱՅՐՍ, ՀԱԶԻԻ ԹԷ ՇԱԲԱԹԷ ՄԸ Ի ՎԵՐ, ԹԻՖՈՅՏ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԵՆԷՆ ԲԺՇԿՈՒԱԾ ԷՐ

Մայրս հազիւ թէ շարաթիւ մը ի վեր «Թիֆոյս» (Ժանտառնդ) հիւանդութենէն բժշկուած էր: Մահամբերձ վիճակին հասնելով զրեթէ հրաշքով ազատուած էր: Առանց քաղելու ոյժի, ամբողջ օրը դեռ մահիճին մէջ կ'անցնէր: Բարեբախտաբար մօրաքոյրս Բրարիօնը մայրս խնամելու համար իր երեք զաւակներուն հետ այդ օրերը մեզի հետ կը բնակէր: Իր զաւակներուն առաջինը ազջիկ էր, Զուարթ, 5 տարեկան, երկրորդը տղայ, Զուէն, 2 տարեկան, եւ երրորդը, ազջիկ, 2 ամսուան:

Այդ զարհուրանքի շարաթիւերուն մէջ յանկարծ օր մը դարձեալ մայրս հիւանդացաւ: Իր ջերմութեան աստիճանը 39° էն աւելի էր: Թիֆոյի նշանները նորէն տեսնուեցան: Այդ օրերուն մէջ քաղաքին միակ բժիշկը Տօք. Յակոբեանն ալ բանտարկուած էր, եւ շատ հաւանաբար թուրքերը զինք ալ շարշարանքներու ենթարկելէ վերջ իր ազգակիցներուն շարքերուն մէջ հեռացուցած էին քաղաքէն:

Թուրքերը այդ վերջին օրերուն մէջ իրենց հիւանդները դարմանելու համար իրեն չէին դիմեր, իր բանտարկութենէ եւ աքսորանքէ ազատուելու յոյսերը անհետացնելու համար: Այսպէս, ամէն գիշեր հարիւրաւոր բանտարկեալներ իրարու հետ շղթաներով կապելով դէպի Մալաթիա կը զրկէին: «Ձեր ամուսինները, զաւակները Մալաթիա են, Ուրֆա են» կ'ըսէին հայ կիներուն: Իրականին մէջ, զիրենք քանի մը օրեր տաժանելի պայմաններու մէջ քաղելու ստիպելէ վերջ, բո-

լորն ալ Հրացաններով, սուրերով, գանձակներով սպաննած էին Եփրատ գետին ամառի եղերքներուն վրայ: Բացառիկ պարագաներու մէջ, քանի մը վերապրողներ կը պատմեն որ, Հրացաններու սպաննալիքին տակ զիրենք բոլորը մերկացուցած են եւ իրենց ստիպած որ այս խորունկ եւ պզտոր ջուրին մէջ լողային, եւ լողալ զխցողները առաջին զոհերն են եղած Հրացանի զնդակներուն: Իսկ միւսները վայրենի ալիքներուն խաղի առարկաները եղած են: Առանց Հրացանի զնդակներ վառնելու, եւ սուրեր, գանձակներ զործածելու, հայերը այս կերպով մեռցնելը իրենց համար նւթական շատ կարեւոր չաճ մըն էր:

Ամիսներէ ի վեր թղթակցութիւնը արգելուած էր հայերուն համար: Օրերը, շաբաթները իրարու ետեւէ կ'անցընէին, եւ ոչ մէկ նամակ կու գար աքսորեալներէն: Նամակներու քննութիւնը առանց կարգալու աչքի ակնարկով մը միայն կ'ընէին, եւ պէտք չկայ յիշելու որ արժեթուղթերը կ'իւրացնէին նամակները պատուել տալով:

Այս ընդարձակ անիծեալ երկիրը անսահման բանտի մը պէս էր հայերուն համար, եւ հազարաւոր հայուհիներ միամիտ զաւակներու պէս դեռ ամէն օր կը յուսային որ թերեւս տոմսակ մը, նամակ մը պիտի ստանային իրենց ամուսիններէն, հայրերէն, զաւակներէն: Միայն ողջութեան չոր լուրի մը կը սպասէին, եւ ի դուր տեղը ոստիկանին կամ ջորեպանին ափին մէջ կարմիր ոսկի մը կը գետեղէին որպէսզի իրենց սիրելիներէն ողջութեան լուր մը, նշան մը, կամ ստորագրութիւն մը բերել տային: Արդեօք կարելի՞ էր լուրի նշոյլի մը յուսալը, տարագրութեան անծայր համբաններուն մէջ, ամառի ձորերուն եղերքները, անապատներուն վրայ հոս հոն ցրուած, որովայնի զործարաններուն նետամներէն ուռեցած անհամար դիակներէն եւ կամ Եփրատ եւ Տիգրիզ գետերուն միջոցաւ գէպի անապատները փոխադրուող հարիւր հազարաւոր զոհերէն: Առանց կասկածի այս: Այդ օրերուն մէջ բոլորն ալ սուտ յոյսերով կ'ապրէին: Մենք ալ խաբուեցանք ոստիկանէ մը, որը մեզի ըսաւ որ հայրիկս Մալաթիա-

յէն մէկ ժամ հեռու ջրմուղի մը շինութեան զործին մէջ կ'աշխատէր: Իրեն երեք ոսկիներ տուինք որ մեր հայրիկէն մեզի լուր մը բերէր:

Բարեբախտաբար մօրս հիւանդութիւնը կարճ տեւեց այս անգամ, եւ առանց բժիշկի մը խնամքներուն աղէկցաւ: Տասն եւ հինգ օրերէ ի վեր օրական քանի մը զաւաթներ ջրախոտն մածուն խմելէ զատ ուրիշ որեւէ սնունդ չէր առած: Հետզհետէ սկսաւ միտի ջուր խմել, եւ քիչ մըն ալ բանջարեղէն ուտել:

Մայրս, իր մանկական հասակէն ի վեր, քրիստոնեայի մը կեանքը ապրած էր: Իր Եփրատ Գոլէճին աղջկանց բաժինին մէջ անցուցած զիշերօթիկ դպրոցական տարիներու շրջանին, իրրեւ բարի եւ խելացի աշակերտուհի մը, ամենուն զովեսներուն արժանացած էր: Բողոքական ծնած եւ մեծցած ըլլալով, ժողովարանի կիրակի առտուան պաշտամունքներուն միջոցին իրրեւ ուսուցչուհի զործած էր: Եւ այդ սարսափելի օրերուն մէջ իր խիստ համբերող հոգին իր զաւակներուն համար մեծ դատ մը եղաւ: Իր ծանր հիւանդութեան դժուար շրջանը անցընելէ վերջ, իր աչքերը բացած օրէն ի վեր, երբեք իր զէմքը չտիրեցուց մինչեւ իր կեանքին վերջին շունչը: Կատարեալ հաւատացեալ մը եւ յամառ յուսալից մըն էր: Իր աղօթքներուն մէջ Աստուծոյ կը խնդրէր որ իր համբերութիւնը եւ հաւատքը զօրացնէր: Ինք կը խորհէր որ մեր տառապանքներուն մէջ առանց տրտնջելու աչքերնիս միշտ յոյսի արեգակին պէտք էր դարձնել: Ինք բնաւ չդադրեցաւ աղօթելէ, եւ իւրաքանչիւր աղօթքէ վերջ աւելի ուժով կը զգար ինքզինքը, աւելի քաջալիրուած, աւելի լաւ պատրաստուած յառաջիկայ շարաթներուն աղէտներուն տուելու համար: Մեզի հետ խօսելու շատ ոյժ եւ փափաք չունէր: Երբ քանի մը խօսքեր ըսելու կ'ստիպուէր, որեւէ դժգոհութիւն չէր ցուցներ իր մարմնական եւ հոգեկան անհանդուրժելի տաղնապներուն մասին: Միայն երբեմն բարի խրատներ կու տար մեզի:

Մայրս վստահ էր որ հայրիկս սպաննուած էր վայրա-

զարար իբրեւ անմեղ քրիստոնեայ մը: Ասոր համար ինք կ'աղօթէր շատ անգամ, եւ մեղի կ'ըսէր որ մենք ալ խնդրէինք Յիսուսէն որ բարեխօսէր Աստուծոյ որ զինք երկինք ընդունէր: Երբեք չեմ կրնար մոռնալ իր խելացի եւ խորհրդաւոր խօսքերը այդ տխուր օրերուն միջոցին: Կարելի չէ որ չմտաբերեմ գէթ օրն անգամ մը իր խրախոյս ներշնչող բառերը այդ սարսափելի եւ սուգի շարաթներուն մէջ, իր հրեշտակային զուարթ կերպարանքը, եւ իր զորոգացուած մայրական վարմունքը իր դաւակնելուն հանդէպ: Անմահ սէրս եւ երախտագիտութիւնս իրեն հանդէպ միայն Աստուած մը կարող է հասկնալ: Սրախ խորէն բխող հիացման զգացումներս միայն մարդարէ մը կրնայ ըմբռնել:

Շարաթներէ ի վեր ժամ ու ժողովարան չկար: Կիրաւիները իրենց նուիրականութիւնը կորսնցուցած էին: Այդ սուրբ օրերուն մէջ մեր տանը մօտակայ աղբիւրէն, տունին համար խմելիք ջուր բերելէն զատ, ուրիշ զործ չէինք ընել: Կիրակի օրերը զործ մը ընելը մեղք կը սեպէր մեր մայրը: Այդ օրուան մեր միակ պարտականութիւնը մեր ձիուն վրայ հեծած, քաղաքին վարի գետակին եղերքը երթալն էր, որ ձին թէ իր օրական քալելու մարզանքը բնէր, եւ թէ ջուր խմէր: Այս մասին միայն յիշեմ որ կառավարութիւնը մեղի տասը Օսմ. ոսկիներու մուրհակ մը տալով մեր ձին դրաւեց, խորհելով անշուշտ որ մեր ընտանիքին անդամներուն մահերէն վերջ, այս թուղթը պարզ ձեւակերպութիւն մը եղած պիտի ըլլար:

ԹԹԵՆԻՆԵՐՈՒՆ ՇՈՒՔԻՆ ՏԱԿ ԵՐԿԱՐԱԾ ԿԻՆԸ ՔԻՉ ՄԸ ԱՌԱՋ ՄԵՌԱԾ ԷՐ

Մեր տանը վարի կողմը հոսող նոյն աղբիւրին մօտը մեծ եւ գեղեցիկ պարտէզ մը կար, որուն վիթխարի, անկուտ թթենիներուն շուքին տակ, օր մը, քսանի մօտ էր դրոմի շրջականներէն տարադրուած հայ կիներ, աղջիկներ եւ երկու վերաւորուած տղաներ, կանանչ խոտերուն վրայ, հոս հոն երկարած էին: Այս տարադրեալները շարաթներէ ի վեր անօթութենէ եւ յոգնութենէ տառապած, թշուառ, կմախք դառնած շատ հիւանդի մը պէս, հեւ ի հեւ իրարու անհասկնալի բառեր կը փոփոխէին: Ասոնցմէ շատեր պատըտած ցնցոտիներ անգամ չ'ունէին իրենց մարմիններուն մերկութիւնը ծածկելու համար:

Յանկարծ աչքերս հանդիպեցան կնոջ մը մերկ աղբրներուն եւ յետոյ իր սեռային գործարանին: «Այս խեղճ կէնը անշուշտ կը քնանայ», բախ մտքիս մէջ, եւ պահ մը մէկ կողմ քաշուեցայ: Շատ հաւանարար, իր հիւանդութեան մէջ ուժասպառ, բոլորովին անդիտակից էր, իր սեռային գործարանն իսկ պաշտպանելու անկարող: Խիստ ծանր հիւանդ մըն էր անշուշտ, որ աքսորանքի ճամբաներուն վրայ մեռնող հարիւր հազարաւոր հայուհիներու մէջէն հրաշքներով ապատուած մինչեւ մեր քաղաքը հասած էր, այս սքանչելի ծառերուն շուքերուն տակ իր գերեզմանը ընտրելու համար: Այո, այդ թշուառ կիներ այն անհամբերի հայ զոհերուն ամբողջին պատկանած էր, որոնք անօթութենէն, ծարաւէն, յոգնութենէն բոլորովին ուժասպառ, ցնցոտիներով անգամ իրենց մերկութիւնը ծածկելու անկարող, առանց ամօթի զգացումի, շատ խղճայի վիճակներու մէջ, աղատութեան եւ խարերայ յոյսերով, բոլորն ալ մեռած էին: Զգու-

չաւոր քայլերով նորէն իրեն մօտեցայ եւ առանց միւսնե-
րուն ուշադրութիւնը դրաւելու, իր գլուխը շարժեցի, ղենք
արթնցնելու համար: Ի՞նչու տեղը, քիչ առաջ մեռած ըլ-
լալու էր: Իր գլուխը դեռ տաք էր: Իր մօտը երկարող երի-
տասարդ աղջիկը, որ չափազանց նիհարցած ըլլալուն հա-
մար, տարեց կնոջ մը գիմագիծը ունէր, ըսաւ որ, «վայը-
կեան մը առաջ իր վերջին շունչը առաւ»: Այս անակնկալ
տխուր եղելութիւնը իսկոյն սիրտս յուզեց: Բարձրաձայն,
լալու գօրաւոր փափաք մը ունեցայ: Արդարեւ, լացի ալ,
սրտանց, առանց կաթիլ մը արցունք թափելու:

Ոտհեծում որ թերեւս այդ կնոջը մահը իր չուրջը
գտնուող անհատներուն համար օրական հասարակ դէպք
մըն էր, աչքերս իր մօտը երկարող աղջիկին ուղղելով, «այս
կինը ձեր մայրն է», հարցուցի:

«Այո», ըսաւ, պարզապէս, առանց որեւէ յուզումի:

«Քարսիրտ գտաւ մըն է այս աղջիկը թերեւս», մտա-
ծեցի:

Երկրորդ հարցում մըն ալ բրի, թէ, «ի՞նչու համար
չէք լար»:

«Ինչո՞ւ համար պիտի լամ» պատասխանեց, «Մեռնե-
լով թուրքերուն իրեն ենթարկած տառապանքներէն ազա-
տեցաւ մայրս»:

«Ախ, միայն ես գիտեմ իր կրած չարչարանքներուն տե-
սակները»: Այս խօսքերը ըսաւ քիչ մը առաջուան պէս, ա-
ռանց որեւէ տխրութեան:

«Հարիւրաւոր թուրքեր եւ քիւրտեր զիս իրբեւ հասա-
րակաց կին գործածեցին ամիսներու ընթացքին: Եւ այս
բոլոր կենդանական անպատիւ արարքները գիտեմ իմ
մօրս աչքերուն տակէն ըրին»:

Անմիջապէս տուն վազեցի
վայրկեան մը առաջ քիչ մը ուտելիք բերելու համար այս
կմախքի մը նմանող աղջիկին, որը վստահ էի, անօթութենէն
կը մեռնէր: Իր ըրած անկեղծ եւ միամիտ վկայութիւննե-
րուն եւ անբարոյական, անպատիւ թուրքերուն իր վրայ ի
գործ դրած կենդանական արարքներուն մտքիս խորերը

զրոյժած ահուկի յիշատակները երեք չպիտի մոռնամ:
Քանի մը վայրկեաններ յետոյ երբ այդ աղջկան ուտելիք
բերի, իր կծկուած եւ իրարու փակած շրթունքները արգելք
եղան իր բերանին մէջ, սնունդի պատասններ գետեղելու
համար:

Կիրակի օր մըն էր: Արեւը շատուց բարձրացած էր,
մեր տկար սիրտերուն քիչ մը տաքութիւն եւ ոյժ տալու հա-
մար: Մեր տանը հիւրանոցին պատուհաններուն գիմացը
բարձրացող հսկայ թիթենիին ճիւղերուն վրայ գտնուող
ճնճուկները ժամերէ իմեր մեկ աղօթքի կը հրաւիրէին, մեր
բացակայ սիրելիներուն հողիներուն համար: Երբ ընտանեօր
այս աղօթքին համար հաւաքուած էինք, եւ գեռ մեր այս
արարողութիւնը չէր վերջացած, յանկարծ փողոցէն մօռնե-
տիկի ձայներ լսեցինք: Այդ ժամուն մօռնետիկի մը տուած
լուրը անսովոր դէպք մը ըլլալու էր: Թէեւ մենք մեր աղ-
թելու պահուն լսեցինք իր բարձր ձայնը, բայց մեր աղօթք-
ները չարունակեցինք: Հազիւ թէ մեր հաւաքումը վերջացած
էք, փողոցէն բարձրաձայն խօսակցութիւններու աղմուկներ
հասան մեր տկանջներուն: Փողոցը գացինք, եւ դրացիներէն
իմացանք որ կէս օրէն վերջ ժամը մէկին կառավարիչը ծա-
նուցումով մը բոլոր խալամ եւ ոչ խալամ քաղաքացիները
կառավարութեան հրապարակը երթալու կը հրաւիրէ որ ի-
րենց նոր լուր մը տայ: Փորձառու հայեր իսկոյն խորհեցան
որ նոր չարիքներու ալիքով սկիզբնուած մը կը պատրաստուէր,
մեզ իր կատաղի ալիքներուն մէջը ողողելու համար: Ժամը
12.30ը անցած ըլլալու էր: Կէս օրուան ճաշը լրացուցած,
եղբօրս հետ դէպի կառավարութեան չէնքը փութացինք:
Վախ ու կասկած արտայայտող կերպարանքներով, դեռ 15
տարեկան չեղող պատանիներ եւ 60 տարեկանէն աւելի ե-
րեւոյղ հագարաւոր հայ տղամարդիկ, եւ չարաֆներու
մէջ իրենց դէմքերը ծածկող բազմաթիւ հայ կիներ եւ աղ-
ջիկներ դէպի որոշուած հրապարակը կը քալէին: Մենք ալ
առնց խումբերուն միացանք Սուլթանին դրկած հրովար-
տակը լսելու համար:

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՇԵՆՔԻՆ ԱՌՋԵԻ ՍՈՒԼԹԱՆԻՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԻՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄԸ

Կառավարութեան չէնքը քաղաքին կեդրոնին մօտ գտնուող մեր թաղին մէջ բարձր հրապարակի մը վրայ շինուած էր, որուն առջեւ թուրք եւ հայ բնակիչները ժամերէ ի վեր անհամբեր կը սպասէին: Կառավարութեան չէնքին դռան առջև ոտքի վրայ իրարու քով կը սպասէին կառավարութեան գլխաւոր պաշտօնեաները, եւ սեղանի մը առջեւն ալ մինակ կը սպասէր մեր քաղաքին անդուծ կառավարիչը, որպէսզի հասարակութեան ածապարանքով հոն հասնելու ծայները դադրէին: Վերջապէս կառավարիչին քարտուղարը ձեռքին մէջ պաշտօնական թուղթ մը բռնած սեղանին մօտեցաւ, եւ բարձրաձայն սկսաւ կարդալ: Հրովարտակը Պօլիսէն, Սուլթանէն զրկուած էր թէ, «Օսմանեան կառավարութեան խլամ չեղող հպատակներէն անոնք որ կը հաւանին խլամ ըլլալ, իրենց բնական քաղաքներուն կամ գիւղերուն մէջ կրնան մնալ, իսկ անոնք որ որեւէ շարժառիթով կը հակառակին այս առաջարկութեան, իրենց քաղաքներէն եւ գիւղերէն պիտի աքսորուին, եւ հեռաւոր եւ օտար դաւառներ պիտի զրկուին»: Կառավարիչին քարտուղարին այս կարճ հրովարտակին ընթերցումը լրանալէն վերջ, թուրքերէն լեզուն լաւ հասկցող հայերը բոլորովին չուարած, տըրտըր գէմքերով սկսան մտածել: Անշուշտ այս փորձառու եւ տարիքոտ հայերը գիտէին որ Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան դաւառներէն տարազրուած եւ մինչեւ մեր քաղաքը հասնող դիւններու նմանող թշուառ ժողովուրդին պէս, իրենք ալ օր մը, եթէ ջարդերէն ազատուէին, անոնց թըշուառ վիճակը պիտի ունենային: Խլամ ըլլալու այս անընդունելի եւ ատելի առաջարկը ամէն հայ սարսափեցուց:

Թուրք կառավարիչին առջեւ բոլոր հայերը ոտքի վրայ շարժուն դիակներու պէս էին, եւ համբերութեամբ իրենց թաղումին արարողութեանը կը սպասէին:

Յանկարծ մայրս յիշեցի, որը անձկանօք տունը մեզի կը սպասէր: Սկսայ ժողովուրդին խռնուած բազմութեան մէջէն ճամբայ մը փնտռել, վայրկեան առաջ տուն հասնելու համար: Զարմանքով ճամբուն վրայ քանի մը ծերունիներու հանդիպեցայ, որոնց գլխարկները երկայն ճերմակ կտաններով փաթթուած էին: Այս փաթթոցները անշուշտ իրենց խլամ կրօնքը ընդունելու նշաններն էին, որոնց երբեք չէի կրնար հաւատալ:

Նզդայրս եւ ես տունը հասանք, եւ խնդին ամէն բան պատմեցի մօրս: Մայրս դեռ խիստ տկար էր, եւ մահճիին վրայ երկարած, սառի կտորներով զովացած թան կը խմէր: Իմ իրեն հաղորդած լուրերէս ազդուած, իր գլուխը բարձրացնելով մահճիին վրայ նստաւ: «Ես խլամ չեմ ըլլար: Քրիստոս չեմ ուրանար: Զաւակներս մահուան կ'առաջնորդեմ, բայց զիրենք տաճիկ չեմ բներ: Այս տանը մէջ կամ թուրք յարիկ մը տակ իրրեւ խլամ ապրելով մարմնոյս հանգիստէն հրաժարելով, աքսորանքի անապատներուն տաք աւազներուն վրայ քալելով շարժարանքս, մեռնելս կը նախընտրեմ: Ես իմ Աստուածս չեմ կրնար խաբել: Զինք խաբելը մեծ ոճիւր մըն է: Աններելի մեղք մը: Իմ սիրտս մարմնոյս դորձարաններուն ամենանուիրականն է: Ես անոր մէջ խղճս մաքուր պահած եմ մանկութենէս ի վեր: Սրտիս եւ խղճիս հետ մինչեւ այսօր շատ հնազանդ կեանք մը ապրած եմ, եւ ասկէ վերջ ալ միշտ անոնց հնազանդ պիտի ըլլամ: Մեր արտերը, այգիները, տուները, հարստութիւնները, ամէն բան պիտի զոհեմ իմ սրտիս եւ խղճիս համար: Իմ սրտիս մէջ 33 տարիներէ ի վեր Յիսուսս պաշտած եմ, իւրացուցած եմ, գուրդուրանքներով պահած եմ, եւ այսօր, աշխարհի այս ունայն կեանքին համար երբեք չեմ կրնար Զինք անկէ վտարել: Մինչևիկ բերանացի քանի մը անարժէք բառերով չեմ կրնար Զինք ուրանալ, չեմ կրնար...»,

ըսեցով, նորէն իր գլուխը բարձին վրայ հանգստացուց: Անշուշտ մայրս այս դոյժին իր վրայ ձգած ազդեցութենէն յուզուած չկրցաւ աւելի խօսիլ, եւ լռեց: Իսկոյն պազ ջուր լաճուցինք իրեն, սրովհետեւ վստահ էինք որ միակ գարմանը պազ ջուրն էր իր հիւանդութիւններուն մէջ: Ամենաթեթեւ հիւանդութեան մը պահուն իսկ պազ, պազ ջուր կը խնդրէր շարունակ:

Այդ տառապանքի գիշերն ալ անցուցինք, երազելով այն անծանօթ, ամայի լեռներն ու ձորերը, որոնք օր մը իրօք պիտի տեսնէինք: Իրական երազներ էին ասոնք որ շատ չանցած իրողութիւններ պիտի ըլլային: Չեմ յիշեր թէ քանի՞ օրեր ապրեցանք այսպէս, հոգերով, տաղնապներով, յուզումներով, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան, գիշեր, ցորեկ: Յանկարծ օր մը հեռուէն տեսանք որ, ոստիկաններու առաջնորդութեամբ, հիւսիսային արեւելեան հայկական գաւառներէն հաղարաւոր աքորեալներ Արարիկի մօտէն անցնելով դէպի Մալաթիա կը քալէին, որոնց քաղաք մասնէն խիստ կերպով արգիւրուած էր: Թուրքերը գիտնալով որ այս գաւառան մահէն ազատուողները աքորեալներ ճամբաներուն վրայ սպաննուած հարիւրաւոր հաղարներով զոհերուն մէջ շատ պզտիկ փոքրամասնութիւն մը կը կազմէին, չէին ուզեր որ իրենց հրամանովը կատարուած այս ահուկի մարդասպանութիւնները մեր ականջներուն հասնէին: Հակառակ կառավարութեան տուած խիստ հրամաններուն, Արարիկիցի հայեր այս աքորեալներուն ցնցոտիներուն ցուցադրած վերաւոր մարմիններուն խղճալի վիճակին ականատեսները եղած էին: Ամէն հայ վստահ էր որ մեր անոնց դժբախտ կեանքը ապրելու օրերը կը մօտենային:

Վերջապէս այն մեր վերջին անմոռանալի Չորեքշաբթի օրուան հասանք:

Ժամը ճիշդ 8ն էր: Քաղաքին մունետիկներուն հաղորդած դոյժը, բոլոր թաղերուն մէջ, նոյն վայրկեանին իրարու ետեւէ արձագանքներու պէս լսուեցան:

«Թաղաւորին հրամանին համաձայն բոլոր հայերը մէկ

շարաթ վերջ քաղաքէն պիտի աքորուին: Այս օրէն սկսեալ իրենց բոլոր ստացուածքները կրնան ծախել»:

Շարաթներէ ի վեր հոս ու հոն տեսնուած տարազըրեալներու վերջին ծայր թշուառ վիճակը, մեր բոլորին սիրտերը զգայազիրի բրած էր: Մեր աչքերուն արցունքները չորցուցած էին:

Հեռուէն անտառի մը նմանոյ, եւ տեսակ տեսակ պըտաւորութեան պարտէզներով եւ աղբիւրներով լեցուն մեր գեղեցիկ քաղաքը, առանց հայ երիտասարդներու եւ չափահաս անձերու ներկայութեանը, մասամբ ամայի վայր մը եղած էր: Առանց կրակի դժոխք մը, ուր կեանքի երթեւեկները, շարժումները հետզհետէ կը զաղրէին: Այսուհետեւ ամբողջ հայերը կը փափաքէին օր առաջ հեռանալ այս սատանաներու երկրէն, անծանօթ լեռներու, ձորերու, դաշտերու եւ անապատներու անսահման տարածութիւններուն վրայ մեր աքորուած սիրելիներուն ոսկորները հաւաքելու համար: Միայն հոն կարելի էր ազատօրէն եւ բարձրաձայն աղօթել Աստուծոյ որ շուտով մեզի օգնութեան գար:

Հայերը անմիջապէս իրենց տուններուն մէջ ունեցած գոյքերը կառավարութեան հրապարակին վրայ փոխադրելով ծախելու սկսան:

Հայկական շատ աժան տօնավաճառ մը, մասնաւոր կազմակերպուած կողոպուտ մը: 100 դահեկաններ արժող առարկայ մը 5 կամ 10 դահեկաններ իսկ չէր արժեր: 10 ոսկինոց գորգ մը քանի մը մէճիտիէներ: Անխիղճ թուրքերն էին միայն որ կ'որոշէին այս քանի մը օրերու շուկային համար որոշուած գինները: Սակարկութիւն ընելը կարելի չէր: Առարկութիւն երբեք: Մերժել բառը բոլորովին պէտք էր մոռնալ այդ օրերուն մէջ: Վաճ անոր որ կառավարական պաշտօնեայի մը նախընտրած առարկային արժէքին մասին առարկութիւն պիտի ընէր, իր շահելիք պզտիկ դամբարին փոխարէն, վրէժի ոգնութեան ոգիովը շարաչար պիտի պատժուէր:

Այդ վերջին շաբթուան միջոցին լսեցինք որ կարգ մը

հայ ընտանիքներ թիւրտ պէկերու հետ գաղտնի խորհրդապետութիւններով, անոնց գիւղերը տարուած էին գիշերատեն, աքսորանքի տառապանքներէն եւ մահերէն ազատուելու համար: Թուրքերէն ոմանք ալ իրենց բարեկամ սեպուած հայ ընտանիքները համոզելով իրենց տունները տարած էին գաղտուկ կերպով, զիրենք պաշտպանելու եւ յետոյ ամուսնական կապեր հաստատելու համար անոնց հետ: Այս թուրքերը անկասկած կանխաւ սակարկութիւններով որոշուած ոսկիներու կոկիկ գումար մը ստացած էին: Քաղաքին վաճառականներէն մէկը, ձեմալ էֆէնտին իրրեւ իմ հայրիկիս բարեկամը մեզի եկաւ այդ շարժումն վերջին օրերը, մայրս համոզելու որ մեզ բոլորս ընտանիքով իր տունը պահէր: Մայրս առանց վարանելու անմիջապէս մերժեց, ըսելով որ, «մենք պիտի աքսորուինք, Ուրֆա պիտի երթանք», որովհետեւ լսած էինք որ մեզ հոն պիտի զրկէին: Այս մարդը որ բարի կ'երեւէր մեզի հանդէպ, իր հայրիկիս հետ ունեցած վաճառականական լաւ յարաբերութիւններուն համար, անգամ մըն ալ մեզի եկաւ իր առաջարկը կրկնելու համար, բայց մօրս կամքը աւելի գորաւոր էր: Մայրս Յիսուս Քրիստոսի վրայ ունեցած իր անփոփոխ հաւատքովը ինքզինք շատ գորաւոր կ'զգար եւ մուհամեդականներուն իզորձ դրած մարմնական շարժարանքները իր մտքին մէջ երեւակայելով հանգերձ, ասոնք իրեն շատ վախ էին պատճառեր: Աստուծոյ վրայ անսահման յոյս մը ունէր, թէ երկնային օգնութիւն մը անպատճառ պիտի հասնէր մեզ ազատելու համար: Հակառակ մօրս անդրանիկ զաւակն ըլլալուս, պատանեկան տարիքիս մէջ չէի համարձակեր իր որոշումէն վերջ բառ մ'իսկ արտասանելու: Մանուկ հասակէս ի վեր իրեն հանդէպ հնազանդ եւ միշտ զինք պաշտելու աստիճան սիրող իր տղան էի: Այս քանի մը խորհրդաւոր բառերը ինծի կը յիշեցնեն մանկական հասակէս ի վեր սրտիս խորերը պահպանուած որոշումս թէ. «եթէ օր մը մայրս մեռնէր իր դադազին մէջը պառկելով իր հետ պիտի թաղուէի»: Կը հաւատայի որ առանց իրեն ապրիլս անկարելի էր:

ՄԻՆՁԵՒ ՄԱԼԱԹԻԱ ՃԱՄԲՈՐԴԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ 6 ԶՈՐԻՆԵՐ ՎԱՐՁԵՑԻՆՔ

Վերջին օրը եղբօրս հետ չուկայ դացինք եւ քիւրտ ջորեպաններու հետ սակարկութիւններէ վերջ, մինչեւ Մալաթիա ճամբորդելու համար վեց ջորիներ վարձեցինք: Բրարիոն մօրաքոյրս իր երեք զաւակներուն, Զուարթին, Զաւէնին եւ նորածինին հետ միասին մեր տունը եկած էր, մեզի հետ ճամբորդելու համար: Մօրաքոյրս մեզի ըսաւ որ «իրենց թաղին մէջ քանի մը հայ ընտանիքներ իրենց մեծ աղջիկները, թուրքերու հետ ամուսնացնելու խոստումներով, անոնց պաշտպանութեամբը չ'պիտի աքսորուին»:

Վերջին գիշերը միասին մեր տանը մէջ անցուցինք:

Զորեքշարթի էր: Առաւօտուն մեր երեք քիւրտ ջորեպանները իրենց ջորիները մեր տունին դռան առջեւ բերին: Կրտսեր եղբօրս Հայկազին եւ մօրաքոյր Ներկու տարեկան տղուն Զաւէնին համար, ջորիի մը թամբին վրայ առանց կափարիչներու երկու սնտուկներ ամրացուցինք իրենց իրերեւ նստարաններ զործածուելու համար: Յետոյ ամբողջ առաւօտեան ժամերու պահուն, ջորիներուն վրայ բեռնուելու համար, անկողիներ, սաւաններ, անձեռոցներ, կերակուր պատրաստելու համար կարգ մը ամաններ, ուտելիքներ եւայն դռան առջեւ կրեցինք: Զեմ յիշեր այս աճապարանքով աշխատելու պահուն մեր կէսօրուան ճաշը ուտելը:

Եւ վերջապէս կէսօրէն վերջ ժամը 2ին ատենները մեր վերջին յուզիչ հրաժեշտը տուինք մեր նուիրական տանը, առանց նորէն զայն տեսնելու յոյսովը: Ըստ կառավարու-

Թեան հրամանին տանը գուրսի դռան բանալին դռան վրայ պէտք էր թողուլ: Այս մեր վերջին անգամ տունէն բաժնուելը մեզ բոլորս ալ տաքուք արցունքներով լացուց, համոզուած ըլլալով որ վերջին օրն էր որ մեր աչքերը մեր հօրենական տունը կը տեսնէին: Այդ տունը որ մեր գոյութեան, ապահովութեան նախնական վայրը եղած էր մեր ծննդին ի վեր:

Եղբայրս եւ ես մեր մօրը երկու բաղնիկները բռնած զինք զանազակ քայլերով տունէն դուրս առաջնորդելով ջուրի մը վրայ նստեցուցինք: Բնականաբար ինք քայլելու որեւէ ոյժ չունէր: «Գուրս կը դառնայ» կ'ըսէր: Շարաթներէ ի վեր անունդէ զրկուած ըլլալուն համար իր մարմնոյն անդամները անդամալոյժի երեւոյթն ունէին: Խոչալէս պիտի հանգուրժէր այդ վիճակին մէջ, առանց տան մը առաստաղին տակ պարտաստուած հանգստաւէտ մօհիւնի մը, առանց պէտք եղած կենսական անունդին, այդ տաք եղանակին մէջ իր ընկիւք անտանելի ճամբորդութեանը:

Խոչալէս պիտի կրնար զիմանալ առանց իր ամէն օրուան խնդրած պազ ջուրին, պազ թանին, այն փոշոտ ճամբաներուն վրայ:

Խոչալէս պիտի կրնար ապրիլ ընութեան սպառնացած զանազան աղէտներուն պարագային, փոթորիկներուն, անձրեւներուն, կարկուտներուն, լեռներուն մէջ, ձորերուն խորերը, գետերուն եզերքները, նեղ եւ քարուտ ճամբաներուն վրայ, ծարաւ, յոգնած, չնշառապառ:

Ջորիններուն վրայ հեծած, երբեմն տխուր աչքերով մեր տանը կողմը նայելով, մեր թաղին սիրելի փողոցներէն հեռոջհեռ հեռացանք: Միակ փափաքնիս ժամ մը առաջ այդ անիծեալ քաղաքէն հեռանալն էր: Կը յուսայինք որ թերեւս Արարիկիւրէն աքսորուած հայու մը հանդիպէինք, եւ մեր սիրելի հայրիկին մասին գէթ լուր մը առնէինք: Մըրա կեալուր կոչուած թուրքերու թաղերէն անցնելով, գրեթէ մէկ ժամ վերջ քաղաքին արեւմտեան կողմը Ղալնաճա անունով դաշտին վրայ հասանք: Հոն զարմանքով տեսանք որ, գրեթէ 15.000ի մօտ, բոլոր Արարիկիւրցի հայերը ժամերէ

ի վեր հաւաքուած էին: Ամէն ընտանիք իր անդամներով խումբ մը կազմած, իր մասնաւոր տեղը որոշած, նոր հանդիպելու կը գիտէր: Կէսօրէ վերջ ժամը չորսը անցած ըլլալու էր: Այգլականներ եւ բարեկամներ վնասել ուզեցինք այդ բազմութեան մէջ: Քիչ յետոյ բարեկալտաբար Շեփիկ բնակող մեր ազգականներուն հանդիպեցանք, եւ զիշերը անոնց մօտը ըլլալու համար, մեր գոյքերը անոնց քովը փոխադրեցինք: Այս մեծ գաշտը ուրիշ քաղաքներէ Արարիկի հասնող եւ յետոյ մեկնող տարագրեալներու զիշերը անցնելու վայրը եղած ըլլալուն համար, հոն մեռնողներուն զիւններուն զարչելի հոտը խիստ նեղացուցիչ էր: Այս նուազալի մթնոլորտը սակայն մեզի պատահելիք սարսափելի զէպքերուն հետ բազմապատկառ շատ հանգուրժելի պէտք էր սեպել: Մեր մայրը մահիւնի մը վրայ պառկեցնելէ վերջ, եղբայրս եւ ես քիչ մը հեռուն շտուկ ուղիւրէն ջուր բերելու գացինք: Հոս եւ հոն, թթենիներու չուքերուն տակ թերեւս տասնեակներով մեռելներու հանդիպեցանք, որոնք, ով զիւն, որքա՛ն չարաբանքներու ենթարկուելէ վերջ կը հանդիպէին: Երբ աղիւրէն վերադարձանք, այս զիւններուն մասին մեր մայրիկին որեւէ խօսք չ'ըսինք: Մեր սիրելի մայրիկը իր շատ նիհար վիճակին մէջ, թերեւս մէկէն ի մէկ մեռներ, այս գէշ լուրը լսելով:

Արեւը կամաց կամաց լեռներուն ետեւ կը պահուրտէր: Բոլորս ալ անօթեցած, ուժասպառ, իրիկուան ճաշին համար իրարու մօտեցանք: Երբ դեռ ուտելու չէինք սկսած, յանկարծ խումբ մը հեծեալ ոստիկաններու հետունքն զէպի մեր կողմը մօտենալը նշմարեցինք: Բոլորն ալ ձիերէն իջնելու մեր կողմը մօտենալը հրահանգներուն ուղղութեամբ մտիկ ըրին. թերեւս ոստիկանապետը զիշերուան պահուն մեր պաշտպանութեան մասին կը խօսէր:

Գիշերուան մութը մեզի սոսկում պատճառել սկսաւ: Երկինքի մէջ Աստուծոյ, խաղ երկրի վրայ մեր թշնամիներուն հսկողութեանը յանձնուած էինք: Անդթութեանց թատրոնին վարագոյրը քիչ վերջ պիտի բացուէր, որուն առաջին

արարուածին առաջին տեսիլը անմիջապէս պիտի սկսէր:

Հազիւ թէ կէս ժամէ ի վեր իրարու քով պառկած էինք, եւ ինքզինքնիս քունին ամօքիչ խաղաղութեան լքել կ'ուզէինք, ոստիկանապետ մը քանի մը ոստիկաններու ընկերացած մեզմէ զրամ հաւաքելու սկսաւ, ըսելով որ, «այս գումարը զիշերը ձեզ պաշտպանող զինուորներուն պիտի բաշխուի»: Ամէն բնականիք իր նիւթական կարողութեան համեմատ, իր բուսական սեպած գումարը տուաւ: Յետոյ շատեր սկսան քնանալ, մասամբ հանգստացած եւ վստահ թէ այդ առաջին զիշերը տպահով պիտի անցնէին: Գրեթէ գիշերուան ժամը 10ին մօտ էր: Լուսինը իր լման կլորիկ գէմքը կը փայլեցնէր Կէօլտալ լեռան բարձունքներուն ետեւէն, բայց հարիւրաւոր մտատանջ մայրեր իրենց երիտասարդ աղջիկներուն քովը նստած, իբրեւ պահապան հրեշտակներ վերջին ծայր ուշադրութեամբ կը հսկէին: Ես ալ յոգնած, աչքերս փակեցի, բայց դեռ չէի քնանար:

ՅԱՆԿԱՐԾ ԶԱՅՆԵՐ ԼՍԵՑԻՆՔ, ՈՐՈՆՔ ԶԻՍ ՊԱՌԿԱԾ ՏԵՂԻՍ ՎՐԱՅ ՎԱՅՐԿԵՆԱԿԱՆ ՆՍՏԵՑՈՒՑԻՆ

Յանկարծ աղմուկներ, ձայներ լսեցինք, որոնք զիս պառկած տեղիս վրայ վայրկենական նստեցուցին: Խնդրանքներու, աղաչանքներու կոչեր էին որ չորս կողմերէն կը լսուէին: Երկու ոստիկան պահապաններ այս հրապարակին միւս ծայրը գտնուող ընտանիքի մը մեծ աղջիկը իր մօրը բազումներէն վայրենութեամբ խլելով, զինք քիչ մը հեռուն տարած էին առեւանդելու համար: Իսկոյն իրենց օգնութիւն խնդրելու սրտածմբիկ ձայները իրարու ետեւէ արձագանգներու պէս կրկնուելով մեզ բոլորս ալ արթնցուցին: Այս ամօթալի արարքը տեղի կ'ունենար քանի մը ոստիկան ընկերներու գէնքերուն սպառնալիքին տակ: Յուսահատ աղջիկը «մայրիկ, մայրիկ», բառերը կրկնէին զստ ուրիշ պաշտպանութեան որեւէ միջոց չունէր, իսկ իր խեղճ մայրը, «տարին, տարին, Լուսաբերս տարին» կը պոռար, անդադար, լալով: Կարելի⁶ էր որ հայ կին մը ոստիկաններուն քովը վազէր եւ այդ աղջիկը անոնց ձեռքերէն ազատելու համար որեւէ կերպով միջամտէր: Ո՞վ կրնար համարձակիլ իր կենսաքը վտանգի ենթարկելով այդ սճրադործներուն վայրի կենդանական հաճոյքը արգելել:

Որեւէ մէկը իր տեղէն չչարժեցաւ, իր դուռն իսկ չբարձրացուց: Միայն շատեր իրենց պառկած տեղերէն, «ի՞նչ կայ, ի՞նչ կայ» հարցուցին: Այս անօդուտ բառերը անպաշտպան աքսորեալներուն հազարաւոր խումբերուն մէջ

ամէն կողմերէն վայրկեաններով կրկնուեցան: Դժբախտ աղջկան մայրը խսկոյն համոզուեցաւ որ իր մօտը գտնուողներուն կողմէն որեւէ օգնութեան յայտ չունէր եւ բարձրամայն, Աստուծոյ, Յիսուսի, աղօթելու սկսաւ, ըսելով, «Յիսուս, եթէ կարող ես աղջիկս ազատէ, եթէ ոչ...»: Այս քսնի մը բառերը արտասանելէ վերջ, լռեց, եւ սկսաւ լալ: Յետոյ դարձեալ շարունակեց, «Հեմ կրնար կասկածիլ որ Քրիստոնեայ Հայ ժողովուրդը լքեա, եւ մեր թուրք թշնամիները նախընտրես, ոչ, երբեք, բայց ինչո՞ւ Աստուծոյ, մեզի Հես օգնէր, մեր վրայ Հես դիտար, սիրելի Աստուծոյ»: Այդ պահուն գրեթէ բոլորն ալ արթնցած էին: Մեծերը մտաւորաբար իրենց անհատական կարծիքները կը յայտնէին: Մանուկները չափազանց վախնալով միաբերան կուլային: Եւ այս բոլոր խօսակցութիւններն ու լացերը ունկընդիրներուն համար կարծես թէ ներդաշնակ եւ մեղամարձոտ նուագահանդէս մըն էր:

Աստղերուն անասման կամարին տակ տեղի ունեցած այս նուագահանդէսը իր հազարաւոր սենեկներէն աղչեցուց, անդգալ էակներ բռաւ, եւ յետոյ զիրենք քունին յանձնելով վաղանցիկ երազներու մէջ իրենց ամէն ինչ մոռցնել տուաւ: Հակառակ քնանալով պահ մը հանգստանալու բաղձանքիս, ներքին զօրաւոր ոյժ մը քունս հեռացուց: Աչքերս անդադար կը հսկէին, միտքս յամառօրէն խորհիլ կ'ուզէր, սիրտս աւելի զօրաւոր կը բարախէր, հոգիս աշխարհի շուրջ կողմերը կը թափառէր առանց խաղաղ երկիր մը գտնելու: Միայն լուսինը համակրութիւն կը ցուցնէր մեզի հանդէպ, առանց սակայն իր սովորական լայն փայլեցնելու: Թերեւս տխրութեան աղդեցութեան տակ բնութեան հակառակ մասնաւոր ոխով մը զինուած իր ցաւակցութիւնը կը յայտնէր մեզի: Թերեւս հայ աղգին անցեալը կը յիշէր, հայերուն բարեկեցիկ կեանքը, անոնց անմեղ հաճոյքները, ուրախութիւնները, ընտանեկան երջանկութիւնները, իրենց ձեռնարկներուն մէջ ունեցած յաջողութիւնները, իրենց մտադրած նպատակներուն հասնիլը, օտար աղգերու գնա-

հատանքներուն արժանանալը, եւ այս գիշեր ան կը դիտէր իրենց տուններէն վրնտուած այս նոյն հայերուն թշուառ եւ գթալի վիճակը այս անջրդի դաշտերուն վրայ:

Այսպէս ժամերով մտածեցի, աչքերս միշտ ուղղած լուսինին աղօտ լոյսին, եւ քնացայ: Երբ արթնցայ, շատունց իւրաքանչիւր ընտանիք իր ընտրած գետնին վրայ շորս փայտեր հողին մէջ մխած, անոնց ծայրերուն վրայ անկողինի մեծ սաւաններ կապած, առժամանակեայ վրաններ պատարտած էր, անոնց ըրած լուքին տակ պատսպարուելու համար: Արեւը բուսական բարձրացած լլլալով, նեղացուցիչ տաքութիւնը եւ գիտկներուն զլուելի հոտերը գրեթէ մեր շունչերը դադարեցնելով, ապրիլը անհանդուրժելի կ'ընէին:

Մայրս իր շատ տկար վիճակին մէջ նորէն հիւանդացաւ: Մէկէն ի մէկ իր տաքութիւնը բարձրանալով մահիճին վրայ պառկելու ստիպուեցաւ: «Մի վախնաք դաւալներա», ըսաւ: «Ես Հեմ մեռնիր: Վստահ եմ որ այս անտանելի հիւանդութեան տոկալու ոյժը պիտի տայ Փրկիչս: Ինք իրենները երբեք չ'ընէր, եթէ անոնք հաւատքով Իրեն գիմեն: Ես կ'ըզգամ որ Ինք հիմա հոս մեր քովը նստած է, եւ պիտի պաշտպանէ մեզ բոլորս ալ: «Միակ զեզս որուն պէտքն ունիմ ջուրն է, պաղ ջուրս, ջուրս պական չ'ըլլայ, եւ ես շուտով պիտի առողջանամ»: Եւ իր աչքերը փակեց պահ մը աղօթելու համար:

Քիչ մը վերջ հեռուէն զինուորական կարգով քաղաքացիներու խումբի մը գէպի մեր կողմը յառաջանալը տեսանք ոստիկաններու հսկողութեան տակ: Բոլորս ալ հետաքրքիր կը սպասէինք զիրենք աւելի մօտէն տեսնելու համար: Ես, անհամբեր, զիրենք զիմաւորելու գացի: Մեծ զարմանքով լսեցինք որ ասոնք բանտերուն մէջ մնացած քանի մը տարեց եւ պատանի հայեր էին որ կառավարութիւնը, գիշերը զիրենք աքսորելու առիթը չունենալով, որոշած էր որ, քանի մը օրերու միջոցին ընտանիքներու ամբօրին հետ տարազրուէին, որոշուած օր մը զիրենք ամբօրին հեռացրելու եւ սպաննելու համար: Յանկարծ այս բանտարկեալ-

ներու խումբին մէջ աչքերս Եփրատ Գոլէճի ընկերս տեսան, Վարուժան Քէնտրիկեանը, միշտ ժպտուն, եւ սիրելի ընկերս: Ուրախութիւնս լման էր, չափազանց: Որովհետեւ, հակառակ տարածայնուած լուրերուն թէ ինքն ալ յաւիտեանս բացականքուած չարքերուն կը պատկանէր, այդ օրը բարեբախտաբար դեռ ողջ էր: Այս հանդիպումը մեր վերջին տեսակցութիւնը եղաւ առանց իրարու հետ խօսակցելու բախտն ունենալու:

Այդ օրը Շեփիկի դիւղէն ուրիշ ընտանիքներ ալ եկան, եւ բոլորն ալ իրենց ընտրած հոգաբարձին վրայ տեղաւորուեցան: Քանի մը ժպիտներու նշոյլներ նշմարուեցան հոս հոն, ուրախութեան երկչոտ ճիշեր, կեղծ խնդուքի ծայներ լուեցան այս յուսահատներուն իրարու հանդիպելու պահուն: Առանց մտածելու որ, քանի մը օրերէ վերջ մեզի վիշտ ու ցաւ յիշեցնող այս հաղիւ թէ լուսած աղմուկները, հեռաւոր մութ ամպերուն տակ ճնշուող հորիզոններուն մէջէն անցնելով, երազներու պէս պիտի մոռցուէին:

Երրորդ օրն էր որ Ղայնաճալի դաշտին վրայ կը սպասէինք: Երբեմն Արարիկիւրցի մեզի անձանթ ընտանիքներ կուղային տարազրուելու համար: Տանը կարօտը, հայրենի առեփին, ծխնելոյլին պակասը հետզհետէ աւելի զգալի կ'ըլլար: Սկսանք տառապիլ արեւին անտանելի տաքութենէն, մանաւանդ կէս օրուան ժամերու պահուն: Որքա՞ն ցանկալի կը թուէր այդ օրերուն մէջ մեր տունը, մեր նուիրական բնակարանը, որուն սուրբ խորանին շուրջ, մարդիկ աշխարհի վաղանցիկ հանդստութիւնը եւ երկիրքի երեւակայելի երջանկութիւնը կը վայելէին: Ուր քանի մը օրեր հանգիստ ապրիլը եւ մեռնիլը աւելի փափաքելի է քան թափառական դնչուհիի մը շարունակ ապրած բացօթեայ կեանքը: Հոս պէ՞տք է յիշել որ այս գիրքը ընթերցողներէն թերեւ չատեր կը բաղձան լեռները եւ ծովեզերքները վաղանցի համար ապրելու կեանքին: Այս, ամէն անհատ հաճոյքով կը սպասէ ամբողջ տարի մը աշխատելէ վերջ ամառանոց մը, բացօթեայ վայր մը, հանդստացուցիչ եւ երջանիկ ամիս մը անցը-

նելու համար: Աւա՛ղ, այս վաղանցի կեանքը երբեք չ'ընար բաղդատուիլ իրենց քաղաքներէն եւ դիւղերէն տարազրուող անմեղ հայերու օտար եւ ամայի երկիրներու մէջ անցուցած անհանդուրժելի բացօթեայ կեանքին հետ: Դէպի մահը առաջնորդող համբուն վրայ իրենց ապրած սոսկալի կեանքին հետ:

Մեր պահապան զինուորներուն չարամիտ նայուածքները, մեզի հանդէպ իրենց սնուցած մշտական ատելութեան ոգիները երբեմն վայրկեական մեր շունչերը կը դադրեցընէին: Իրենց մեզի յաճախ կրկնած «կեալուր» բառը մեր սիրտերուն բարախումբները կը ղուգոյէին: Իրենց զէնքերը եւ թուրերը ի զուր տեղը մեր մէջ վրէժի զգացումներ կ'արթնցնէին: Վերջապէս, իրենց ամբողջ օրը մեզի ըրած անբարոյական հայհոյանքները, իրենց քմահաճոյքներուն վայրկեական կատարումները, իրենց անգութ սիրտերը եւ վայրենի ձեռքերը կարծես թէ մեզ հետզհետէ, զանդադօրէն, կը թունաւորէին, կը մահացնէին:

Այս նոր հնարուած տքոտրանքի կատարելագործութիւնները, տարազրուութիւնները, դժբախտաբար Արեւմտեան մեծ պետութիւններուն հիւպատոսարաններէն խիստ հեռուները, Հին Հայաստանի գաւառներուն մէջ տեղի կ'ունենային, եւ իրենց ալ այս պատերազմին մասնակցելուն համար, միջազգային օրէնքներուն համեմատ իրենց կողմէն բարոյական կամ մարդկային տեսակէտէ միջամտութեան որեւէ յոյս չկար:

Յաջորդ օրը այս դժբախտ տարազրեալներուն վիճակը մօտէն տեսնելու համար պահ մը հեռանալ մտադրեցի ընտանիքիս հաստատուած տեղէն: Դեռ շատ չհեռացած, ահռելի տեսարանի մը հանդիսատեսը եղայ: Քանի մը ոտիկաններ թերեւ տասնեակ մը հայերու իրենց առջեւ քալուելու հրամանը տալով իրենք ալ անոնց ետեւէն միասին կը հեռանային: Թէեւ այս տեսարանը զարհուրանքի կասկածներ արթնցուց մտքիս մէջ, հետաքրքրութիւնս ինձի ստիպեց որ իրենց ուր երթալը զիտնամ: Իրենց ետեւէն ես ալ, պը-

տոյտ մը ընեմ ըսելով, կամայ կամայ քայեցի եւ քիչ մը հեռուն ինչ տեսնեմ: Խոշոր փոսի մը մէջ իրարու վրայ դիզուած դիակներու վրայ հող լեցնելու հրամանը ըրին ոստիկանները այդ խեղճերուն: Անմիջապէս վերադարձայ, եւ ինչ որ տեսայ ինծի պատնիք մը սեպելով ի դուր տեղը մոռնալ ուզեցի:

Ամէն գիշեր միութեան մէջ սովորական դրամ հաւաքելու արարողութիւնը կը կատարուէր մեր պահապաններուն բաշխուելու համար: Ոստիկանները մեզ կը վախցնէին, ըսելով որ, «եթէ մեր ակնկալուած դումարը Հաւաքուի, մենք այլեւս պիտի չկրնանք ձեզ պաշտպանել գիշերուան պահուն, եւ որեւէ մէկը, թուրք, քիւրտ, զինուոր կամ քաղաքացի կրնայ դալ եւ ձեզ կողոպտել վերջ ձեր աղջիկները եւ երիտասարդ կիները փախցնել»: Ստիպուած էինք հաւատարմութեան ճար չունէինք: «Եթէ օտար աւազակներ պիտի կողոպտեն մեր պահած ոսկիները, թող մեր ոստիկան պահապանները առնեն» կ'ըսէինք իրարու:

Տարադրութեան այս առաջին չորս օրերուն մէջ, հայ բնտանիքներէն ոմանք մահէն ազատուելու համար քիւրտերու հետ սակարկութիւններ ընելով, կարմիր ոսկիները անոնց ձեռքերուն մէջ համբիշ վերջ, գիշեր ատեն, դադանի կերպով անոնց գիւղերը դացին: Իրենց ազգականներուն եւ բարեկամներուն, «Մենք մեզ մեր ճակատագրին կը յանձնենք» ըսելով, կ'երթային: Այս մեկնող բնտանիքներուն ողջութեանը մասին որեւէ լուր չկար: Իրենք մեկնելէ առաջ աքսորանքի բոլոր չարչարանքներուն մասին մանրամասնաբար տեղեկութիւններ առած էին: Յետոյ մեր ճամբաներուն վրայ տեսնուած հարիւրաւոր դիակները անհերքելի ապացոյցներն էին իրենցմէ առաջ մեկնողներուն կեանքին վերջաւորութեանը մասին: Եփրատ եւ Տիգրիզ գետերուն պղտոր ջուրերուն կարմիրը մենք բոլորս գիտէինք, քիւրտերուն հաղորդած լուրերուն համաձայն:

Այդ քանի մը օրերուն մէջ, ամբողջ օրը արեւին կիզիչ ճառագայթներուն տակ մեր ապրած անտանելի կեանքը,

առանց պէտք եղած անունդին եւ մեր մարմիններուն համար անհրաժեշտ սեպուող բնական եւ պարզ խնամքներուն, մեր մտայնութիւնները, որ հողիները եւ մեր սիրտերը բոլորովին փոփոխած էին:

Այդ գոխքէն հետանալը, այդ անգութ, դրամապաշտ ոստիկաններէն ազատուիլը, օտար միտություններու տակ հանգիստ, խաղաղ մեռնիլը հազար անգամ նախընտրելի էր:

Սակայն բնաւ չէինք խորհեր որ քանի մը օրերէ վերջ, մեր ամբողջին կեանքը բոլորովին անհանգուրժելի պիտի ըլլաւ, եւ մահը մեզ դիմաւորելու պիտի գար: Մեր դահիճները իրենց սուրերովը հազարաւորներու գլուխներ կտրելով զանոնք իրենց մարմիններէն պիտի զատէին, իրենց գանակներովը շատերուն սիրտերուն խորերը արիւնահոս մեծ վէրքեր պիտի բանային, կիներուն եւ աղջիկներուն ստինքները պիտի անջատէին, անոնց ձեռքերը եւ ոտքերը, բազուկները եւ սրունքները պիտի կտրէին, անոնց մարմիններուն, կուրծքերուն եւ որովայններուն ներքին գործարանները դուրս քաշելով զանոնք կտոր կտոր պիտի ընէին:

Մեր ապագայի չարատանջ օրերուն մասին չարունակ մտածելով առանց կարենալ քնանալու գիշեր մըն ալ լուսցուցի:

Յաջորդ օրը Հինգշաբթի մըն էր: Այդ օրը մեր մեկնելը բոլորին խօսակցութեան նիւթն էր: Բայց վերջնական լուստոյգ որոշումի մը մասին որեւէ տեղեկութիւն չունէինք:

ՀԱՅՅԵՐՈՒՆ ԱՐՏԱՔԱՍՈՒՆԵԼԷՆ ՎԵՐՁ, ՔԱՂԱՔԻՆ ԻՆՁ ՎԻՃԱԿԻ ՄԵՁ ԸԼԼԱԼԸ ԿՈՒՋԵԻՆՔ ՏԵՍՆԵԼ

Մեր դրացի Յովհաննէսը որ կօշկակարի քով աշխատած էր, կաշի գնելու համար քաղաք կ'ուզէր երթալ: Եթէ դիպուածով քիւրտերու միջոցաւ ազատուէր, կօշիկներ նորոգելու գործովը պիտի ղրաղէր, կ'ըսէր: Քանի մը դրացի ընկերներու հետ որոշեցինք իրեն ընկերանալ: Շատ զարմանալի էր որ ընտանիքէս հեռանալս որոշած էի առանց մայրիկիս հրամանին:

Արաբկիրի հայերուն աքսորուելէն վերջ քաղաքին ինչ վիճակի մէջ ըլլալը կ'ուզէինք տեսնել: Ժամ մը վերջ կեդրոնական շուկան հասանք: Հազիւ թէ խանութներուն 10%ը բացուած էին: Ասիկա տխուր տեսարան մը կը ներկայացնէր: Քաղաքին հայերուն տուները, պարտէզները, փողոցները, խանութները կարծես թէ ամիսներէ ի վեր լքուած էին, եւ ամբողջ քաղաքը ամայի կը թուէր: Յովհաննէսը թուրք կաշիի վաճառականի մը խանութը մտնելով կաշիին գինը հարցուց: Խանութպանին իրեն խիստ բարձր գին մը առաջարկելուն վրայ անմիջապէս որոշեցինք Ղայնաճա վերադառնալ:

Յանկարծ այդ վայրկեանին մայրս յիշեցի: Իր հիւանդութիւնը, իր վերջին ծայր ուժաթափ վիճակը, զինք խնամելու համար ինծի պէտք ունենալը: Անմիջապէս քանի մը վայրկեաններ արագ արագ քալելէ վերջ սկսայ վազել: Չեմ գիտեր թէ ինչպէս Յովհաննէսը եւ ես մեր միւս ընկերներէն բաժնուեցանք եւ զիրենք կորսնցուցինք: Մեծ շուկային մօտ փողոցէ մը կ'անցնէինք: Հոն տան մը մէջ, մեզի տրուած

լուրին համեմատ, մեր լաւագոյն բարեկամներէն մէկուն անդրանիկ աղջիկ զաւակը թուրք շատ կարեւոր պաշտօնէսւորի մը հետ բռնի կերպով ամուսնացած ըլլալով իր ամբողջ ընտանիքը ազատուած էր: Միայն իր հայրը աքսորուած ըլլալով, շատ հաւանաբար չարաթներէ ի վեր սպաննուած էր: Ձինուոր մը տանը դռան առջեւ իրբեւ պահապան կը հսկէր: Հազիւ թէ աչքերովս ակնարկ մը ուղղեցի դէպք այդ տունը: Այդ ընտանիքին զաւակներուն հետ մանկական այնքան անոյշ եւ անմոռանալի օրեր անցուցած էի որ, չ'համարձակեցայ երկրորդ անգամ մըն ալ տեսնել իրենց տանը փակուած պատուհանները: Կը վախնայի որ թերեւս սրտիս հեղեղը յորդէր եւ ամբողջ էութիւնս իր կատաղի ալիքներուն մէջ անհետացնէր: Միայն միշտ վազելու զօրաւոր փափաք մը ունէի, վայրկեան առաջ այդ անիծեալ քաղաքէն հեռանալ եւ Ղայնաճաջի դաշտը հասնիլ:

Այդ քանի մը ժամերու պահուն իմ մայրիկէս, իմ աշխարհի հրեշտակէս բաժնուելս ինծի զօրաւոր իողճի խայթ մը ըլլալով, զիս չափազանց յուսահատեցուց: Բոլորովին ընկճեց: Կը հաւատայի որ այս աշխարհին վրայ միայն իր սիրոյն համար էր որ կ'ապրէի: Այսպիսի ներքին խորհուրդներ ժամանակ մը միտքս զբաղեցուցին, եւ յանկարծ նկատեցի որ հայկական մայր եկեղեցիին առջեւէն կ'անցնէինք: Եւ քիչ յետոյ քաղաքին մէջէն հոսող գետակին եզերքը վարի շուկան հասանք ընկերս եւ ես, եւ սոյն գետակին բարձր, հին եւ հաստատուն կամուրջէն անցանք: Երբեմն շատ աւրագ քալելով, երբեմն վազելով, քրտինքներու մէջ ողողուած, վայրկեաններուն դարմանալի արագութեամբ անցնիլը չզղացինք: Երեւակայութեամբ աչքերուս առջեւ մօրս նիհարեցած դէմքը կը տեսնէի շարունակ: Իր ոտքերուն վրայ կենալու անկարող, անշուշտ իմ իրեն ընկիւր խնամքներուս կը սպասէր: Կամուրջէն քիչ մը հեռուն զառիվեր ճամբայ մը հասանք: Շնչառութիւնս զժուարացաւ, ոտքերուս, սրունքներուս ոյժերը պակսեցան, սիրտս տկարացաւ, եւ անմիջապէս հանգիստի, գետին վրայ երկարելու ստիպու-

ղական պէտք մը զգացի: «Աստուած իմ», կ'ըսէի ես ինծի, «արդեօք նորէն մայրիկս ողջ պիտի տեսնեմ»:

Ճամբուն եղերքը սպասաժի մը վրայ գլուխս ձեռքերուս մէջ բռնելով քանի մը վայրկեաններ սպասեցի: Մէկէն ի մէկ քիչ մը հեռուէն ընկերս Յովհաննէս, յուզուած եւ բարձր ձայնով, «Ղայնաճախէն ճամբայ ելած են, կ'երթան», պոռաց: Այս քանի մը անգամ թ բառերը զիս գրեթէ խենթեցուցին, լացուցին, արցունքներու հեղեղներ վազեցուցին աշտերէս ի վար, եւ չէի կարող զանոնք զաղբեցնել: Անգիտակից, ինչ ընելս չէի գիտեր: Յանկարծ վազրի մը արագութեամբ ցատկելով, վաղելու, յարձակելու սկսայ: Մօրս սէրը զիս ոգևորած էր, կենդանացուցած, զօրացուցած: Կարծես թէ հրեշտակի մը պէս թեւեր ունէի, եւ վերջին ծայր արագութեամբ կը յառաջանայի: Միակ փափաքս էր վայրկեան մը առաջ մայրս գտնել, եւ զինք համբուրել, բոլոր սրտովս իրեն ոգնել, հոգիս, կեանքս իրեն համար զոհել, մէկ խօսքով զինք անսահման սիրով մը սիրելս իրեն ցուցնել: Այս բոլուն եռանդովը լիցուած այդ նեղ ճամբաներուն մէջէն վազեցի, թէպէտեւ ոտքերս քարերու զարնուելով կը վերաւորուէին, ձեռքերս փուշերուն եւ մացառներուն դպչելով կը սկըթըռուէին, կ'արխնէին: Նպատակս մօրս քովը հասնիլ էր, իր թեւը բռնել, զինք խնամել, վաղելով մօտակայ աղբիւրներէն իրեն պաղ ջուր հայթայթել, իր ծարաւը յագեցնել, զինք հանգստացնել:

Զիս տառապեցնող այս երկար վայրկեանները անցնելով վերջապէս Ղայնաճա հասայ, ուր դեռ հարիւրաւոր ընտանիքներ մեկնելու կը պատրաստուէին: Արտորանօք ընտանիքիս հաստատուած տեղը դացի, եւ իմացայ որ գրեթէ կէս ժամէ ի վեր բոլորն ալ մեկնած էին:

Այդ դաշտին վրայ գտնուած ճամբուն միւս ծայրը ակնարկ մը նետելով, խորհեցայ որ ճամբորդներու կարաւանի սկիզբը եղողները, ամենէն քիչը ժամէ մը ի վեր ճամբայ ելած ըլլալու էին: Միայն մայրս էր որ միտքս կ'զրադցնէր: Անշուշտ եղբայրս իրեն կ'օգնէր, ես ինծի կ'ըսէի, իր ձեռ-

քը, իր թեւը բռնելով իրեն ոյժ, յոյս կը ներշնչէր, զինք իր ջորիին վրայ հեծցուցած, իրեն քովէն կը քալէր:

Հակառակ լալու մեծ փափաքիս, զօրաւոր կամբով մը ինքզինքս զսպեցի, ամօթի զգացում մը ունեցայ, հարիւրաւոր աչքեր ինծի պիտի նայէին, կը մտածէի: Այսպէս զանազան խորհուրդներ անցան մտքիս մէջէն, իրարու ետեւէ, որոնցմէ ոմանք ամբողջ մարմինս վայրկենական անդամալոյժ, անզգայ կ'ընէին, զիս կը յուսահատեցնէին, եւ ուրիշներ ալ զիս կը քաջալերէին, կը զօրացնէին: Յանկարծ ինքզինքս մրցումներու խաղաղաշտի մը վրայ դացի, եւ որոշեցի որ շուտով քալեմ, վաղեմ եւ բոլոր ճամբորդներուն մէջ առաջնութեան մրցանակը չահիմ: Առանց պահ մը հանգչելու եւ շարունակ վաղելու ճիգերուս մէջ շուրջս գտնուողներուն բոլորին մէկ մէկ ակնարկ կը նետէի, իրենց մէջ մօրս դէմքը զանազանելու գիտաւորութեամբ: Ոմանք վարմացումի աչքերով կը նայէին ինծի, իսկ ոմանք ալ, «այս տղան խենթացեր է» կ'ըսէին: Բայց այս բառերը երբեք զիս չէին վիրաւորեր: Ընդհակառակը, անդադար ներքին փափսանքներ կը լսէի ականջներուս խորերը. «Միշտ քալէ, վաղէ» կ'ըսէր ինծի, անծանօթ խրատատու բարեացակամ անձ մը. «Քալէ եւ շատ շանցած մայրդ պիտի տեսնես»: Առանց երկվայրկեան մը կորսնցնելու, միշտ քալելով հաղարաւոր աքոսրեալներ հեռուն իմ ետեւս թողուցի, եւ դեռ ընտանիքիս ուր ըլլալը չէի գիտեր: Քիչ յետոյ ծանօթ քաղաքացիներու հանդիպեցայ եւ երբ անոնց մօրս մասին հարցուցի, «քեզմէ քիչ մը հեռուն ընտանեօք հաւաքուած կը քալեն» պատասխանեցին: Անմիջապէս տխուր, յուսահատ զգացումներս անհետացան: Անոնց փոխարէն ժպիտներ երեւցան դէմքիս վրայ: Ուրախութիւնս աննկարագրելի էր այդ րոպէին: Հեռուէն ջորիին վրայ նստած վիճակին մէջ, ճերմակ վզպանակով մը ծածկուած մօրս գլուխը նշմարեցի, եւ վաղելով իր աջ սրունքը ձեռքերուս մէջ սեղմելով զինք կ'ուզէի համբուրել:

Ուր էիր տղաս, ի՞նչու այսքան ուշացար, եթէ մեզի հետ եղած ըլլայիր, մեր զրացիները մեզ ալ ընտանեօք

իրենց հետ քիւրտերուն զիւղը պիտի տանէին»։ Մայրս այս բառերը զատ զատ արտասանեց, զժուարտութեամբ չնչելով «Բայց քու ուշանալդ բարեբաղդութիւն մը բլլալով, մեր անոնց հետ չմեկնելու պատճառը եղաւ։ Ես շատ ուրախ եմ այս որոշումին համար», ըսաւ։

«Ես ալ ուրախ եմ, մայրիկս», իրեն պատասխանեցի։ «Մենք թուրք չենք բլլար, Ուրֆա կ'երթանք եւ հոն, եթէ Տէրը կամի, միջոցով մը ապրուստնիս կը հայթայթենք», աւելցուց։ Ինչպէս որ Աստուծոյ վրայ կը յուսայինք, նոյնպէս կը հաւատայինք որ թուրքերը մեզ իրապէս Ուրֆա պիտի առաջնորդէին, հոն բնակելու համար։

Բանտերուն խորերը մուրթ դնտաններուն մէջ փակուած մահապարտներուն պէս անգիտակից եւ յուսահատ միամիտներ էինք, եւ ստիպուած բոլոր սուտ կամ չիտակ լուրերուն կը հաւատայինք։ Այդ սարսափելի օրերուն մէջ կարելի՞ էր ապրիլը առանց յոյսի, առանց հաւատքի։ Միայն այս երկու խորհրդաւոր բառերը մեզի ապրելու քաջութիւնը կուտային։ Մեր անգուրթ ոտտիկանները ատելով հանդերձ, անոնց մեզի ըսած բոլոր իրարու հակասական խօսքերուն կը հաւատայինք։ Յոյսը քաջալերութիւն կը ներշնչէր մեզի այդ աղետալի պարագաներուն մէջ։ Ան մեր հոգեկան եւ մարմնական ցաւերուն մեղմացման հրաշալի դարմանն էր։

Ծովուն կատաղի ալիքներուն մէջ ընկղմողը, իր կեանքը ազատելու համար մաքառողը, իր շուրջը տատանող ամէն տեսակ շարժուն առարկայի իսկ կ'երկարէ իր ձեռքերը, յոյսի, օգնութեան նեցուկ մը, ազատարար մը փնտռելու համար։

Արեւը քիչ մը վերջ, հեռուն, հորիզոնին ետեւը պիտի կորսուէր, երբ դեռ քալելու համար կէս ժամուայ ճամբայ ունէինք։ Ասիկա ոտտիկան մը մեզի ըսաւ։ Կէօլտաղի առջեւը դառնաւ պլտիկ դաշտի մը վրայ պիտի անցընէինք այդ դիշերը։ Իրօք ժամը ծին ատենները հոն հասանք։ Այդ դիշերուան լուսնին կատարած օգտակար դերը շատ զարմանալի թուեցաւ մեր բոլորին։ Գիշերուան մուրթը դեռ բոլորո-

վին չտարածուած, յանկարծ այդ նշանաւոր լեռան ետեւէն լուսինը աճապարանքով իր կլոր եւ փայլուն գէմքը ցուցադրեց, յոգնած եւ յուսահատ ճամբորդներուն անծանօթ եւ փշոտ ճամբաները լուսաւորելու համար։ Բարեբախտաբար մեր սիրելի հիւանդ մօրը հեծած ջորիին արագ քայլերուն միջոցաւ մենք ուրիշներէն շատ աւելի շուտ հասանք այդ հանգրուանը։ Մինչեւ դիշերուան ժամը 10ը դեռ շատ ուշաշացողներ իրարու ետեւէ կը հասնէին։ Միայն Աստուած դիտէր, ասոնք ո՞րքան փորձանքներու հանդիպած էին ճամբուն միջոցին, քանի՞ անգամներ սոսկումներ, վախեր անցուցած էին, եւ զանազան ստորին արարքներու ենթարկւելով։ Վայ աքսորանքի կարաւանի խումբերուն պատկանող յետամնացներուն։ Ասոնցմէ շատեր անգուրթ եւ աննկարագրելի տեսարաններու, դէպքերու ակնատեսները եղած էին անշուշտ։ Ասոնց այդ ժամուն մեր քովը ողջ հասնիլը իսկ տեսակ մը հրաշք պէտք էր նկատել։

Առաւօտուն դեռ արեւը չծագած, քանի մը Շեփիկցի ծերունիներ մօրս հետ խօսելու փափաքն ունէին։ Անոնց ձայները լսելով արթնցայ։ Չօպան Օղլին անդրանիկ տղան պատուիրակներ զրկած է եղեր, մեզի առաջարկելու համար որ, եթէ Շեփիկցիները իրեն 200 Օսմանեան ոսկիներ վճարէին, զիրենք բոլորն ալ իր ազարակին մէջ պիտի աշխատեցնէր։ Այս Շեփիկցի ծերերը կը փափաքէին որ մենք ալ այս հանգանակութեան մասնակցելով իրենց ընկերանայինք։ Մայրս ալ 5 Օսմանեան ոսկիներ տուաւ։ Դեռ առաւօտեան ժամը 8ը չեղած, 200 ոսկիները այդ խաբերաններուն ձեռքերուն մէջ համրուեցան։ Ոսկիները իւրացնել վերջ այդ աւազակները անհետացան։

Ժամը 11ին ոտտիկանները իրենց ձեռքերուն մէջ դաւազաններ եւ զէնքեր բարձրացնելով եւ սպառնալով, «Ելէք, ճամբան քալելու սկսեցէք», սկսան պոռալ։ Դեռ կէս օրուան ճաշը չկերած, անօթի, ստիպուած պէտք էր մեկնիլ։ Մեր առաջին ջորեպանը որ Արաբիկի մէջ մեզի 6 ջորիներ վարձու տուած էր մեզ մինչեւ Մալաթիա փոխադրելու համար,

եւ որոշուած գինն ալ կանխիկ գանձած էր, մեր Ղայնաճա հասած իրիկունէն ի վեր մեզ լքած եւ անհետացած էր։ Ղայնաճայէն սկսեալ ստիպուած, ուրիշի մը ջորիները վարձած էինք, բայց այս անգամ օրական վճարելու պայմանով։ Մեր Ղայնաճայէն մեկնած օրը մեր առաջին ջորեպանը տեսնեք, որ իր ջորիները ուրիշներու վարձու տուած էր։ Բայց այս աւագակ քիւրտը կարծես թէ մեզ չէր ճանչնար։ Սմէն ինչ իրենցն էր։ Մենք իրական գերիներ կը սեպուէինք այլեւս։ Առանց տան, առանց ստացուածքի, առանց զրամի, առանց խօսելու իրաւունքին։ Միայն պէտք էր հնազանդիլ եթէ դեռ ապրիլ կ'ուզէինք։

Ժամ մը վերջ Կէօլտաղի միւս կողմը պիտի հասնէինք։ Մեր քայլած ճամբաները մեզի ծանօթ չէին։ Յաճախ խողան դաշտեր, ձորեր, բլուրներ էին, որոնք կոխտեղով կը յառաջանայինք։

Վերջապէս, երբ մեր գեղեցիկ լեռնային կանանչ քաղաքը, Արարիկիր, իր տափարակ տանիքներով շինուած տունները, եւ զանոնք չըմպատող զանազան պտղատու ծառերով լեցուն հարիւրաւոր պարտէզները, որ հեռուէն անտառի մը նկարը կը ներկայացնէին, յաւիտեանս աչքերուս առջեւէն անհետացան, «շորհակալ եմ Աստուծոյ», բսի մտքիս մէջ։

«Այս անիծեալ քաղաքը այլեւս պիտի չտեսնեմ, ուր երբեք չլսուած խժգժութիւններ ու չարչարանքներ ի գործ գրուեցան հարիւրաւոր վերաւոր եւ կիսամեծ հայ րանտարեկեալներու վրայ»։

Թէեւ կը ջանայի մոռնալ մտքիս մէջ զորոյմուած հին անջնջելի անուշ յիշատակներս, բայց երբ առաջին անգամ աչքերս գէպի Մալաթիայի լեռները դարձուցի, չկրցայ սիրտըս զսպել, հանդարտեցնել։ Արարիկի մէջ անցուցած էի մանկութիւնս։ Ա. Բ. Գ. կարգալը եւ գրելը անոր «Մանկարան» կոչուած դպրոցին մէջ սորված էի։ Անոր լեռնային, սքանչելի, մաքուր կլիմային մէջ մեծցած էի։ Հոն էր որ աշխատասէր եւ յարատեւ դպրոցական աշակերտի մը ար-

ժանաւոր կեանքը ապրիլը ըրած էի խաչալս։ Անոր ընկերական եւ բարի մթնոլորտն էր որ մտքիս մէջ զորոյմուած էր հօրմէս եւ մօրմէս ժառանգած նկարագիրս, զազոնապէս մըտքիս մէջ ուխտ ընելով որ ապագային օգտակար անհատ մը ըլլալու բաղձանքիս հասնելու համար զօրաւոր կամքով մը պէտք էր աշխատել։

Կարելի չէր քանի մը կաթիլ արցունքներ թափելով բաժնուիլ։ Հոգեկան ցաւերով լեցուած, «մնաս բարի Արարիկիր», պոռալով հեռանալ։

Արարիկի մասին մտքիս մէջ ըսած խօսքերս զիս իրապէս յուզեցին։ «Դուն յաւիտեանս անուշ ես, քու մեզի ըրած բարիքներուդ եւ տուած չարչարանքներուդ համար, քաղցր ես, քու մեզի ըրած բարի գործունէութիւններուդ եւ պիղծ արարքներուդ համար, սիրելի ես, քու մեզի բարեմաղթած երջանկութիւններուն եւ պատճառած զժախտութիւններուն համար։ Դուն կեանք ալ տուիր, մահ ալ, օրհնութիւն ալ, անէծք ալ, ո՛վ Արարիկիր, որ մեզի մեր օրօրանները նուիրելէ ետք, մեզ մեր գերեզմաններէն զրկեցիր։ Սիրով եւ գուրգուրանքներով այն նուիրական օրօրանները շինելէ վերջ, գերեզմաններու սեւ եւ ատելի փոսերը փորելը մերժեցիր, եւ քու անմեղ հերոսներդ Յուդայի անդթութեամբը դաւաճանեցիր։ Ներելի՞ է աղօթելը որ միայն անէծք եւ կրակ թող տեղան այսուհետեւ քու կանանչ մրդաստաններուդ վրայ»։

Հոգեկան կսկիւններուս բեռն տակ ճղմուած, երբ պահ մը կը մտածէի, յանկարծ ստիկանի մը ղէնքին խողովակին հարուածը զիս իմ կեցած տեղէն ցատքեցուց։

«Ի՞նչու ապուշի մը պէս կը խորհիս, թէ ոչ մեռելնեներուն թիւը կը համբոս», ըսաւ ինծի։ Վախէս չեմ յիշեր ինչ ընելու։ Խաղոյն մօրս քովը վաղեցի։ Այդ հարուածի պահուն, զարմանալի բան, որեւէ ցաւ չզգացի, բայց քիչ մը վերջ կլորիկ ուռեցք մը շօշափեցի զլուսխի դադաթը մաշկերուս մէջ։ Մօրս որեւէ բան չըսի այս արկածին մասին։

Քիչ յետոյ ընդարձակ դաշտի մը վրայ հասանք, որուն

մէջտեղը իր ծայրը չտեսնուող խիստ երկար ճամբայ մը քալելու սկսանք։ Այդ ճամբուն փուշերը, օղին մէջ կուտակուած փոշիները, եւ արեւին կիզիչ տաքութիւնը մեր քալելը անտանելի կ'ընէին։

Մեր քաղաքներն ու գիւղերը, մեր տուններն ու պարտէզները, մեր եկեղեցիները եւ դպրոցները, այլեւս երազներու մէջ տեսնուած պատկերներ էին մեզի համար։ Կարծես թէ միշտ թափառական զննչուներու կեանքը ապրած էինք։ Անդադար քալելն էր որ միայն մեզի ազատութեան պատիկ յոյս մը կու տար։

ԴԻԱԿՆԵՐՈՒ ԽՈՒՄԲԵՐՈՒ ՀԱՆԴԻՊԵՑԱՆՔ ՃԱՄԲՈՒՆ ՄԷՋՏԵՂԸ ԵՒ ԵԶԵՐՔՆԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ

Հազիւ թէ քառորդ ժամ քալած էինք։ Յանկարծ խիստ ահաբեկած մեր քայլերը դադարեցուցինք։ Դիակներու խուճեքերու հանդիպեցանք ճամբուն մէջտեղը եւ եղբայրներուն վերայ։ Բոլորովին մերկ դիակներ, որոնք արեւին տաքութեան ազդեցութեան տակ ուռած էին։ Կուրծքերուն եւ որովայններուն մէջ, ինչպէս նաեւ իրենց ներքին գործարաններուն մէջ տեղի ունեցած խմորումներուն եւ զանազան քիմիական փոփոխութիւններուն հետեւանքով ամբարտաճ կաղերն էին որ այդ դիակները ուռեցուցած էին։ Որեւէ մարդ երբ առաջին անգամը կը տեսնէ այս տեսարանը, չ'կրնար անմիջապէս ըմբռնել մարդկային մարմնոյն այս աստիճանի ուռենալը ամառուան տաք եղանակին։ Այս անճոռնի եւ իրենց փորերը պայթելու աստիճանի հասնող դիակներուն արտադրած եւ ամէն կողմ տարածուած ապականիչ եւ զրուելի հոտը չեն չելը անհանդուրժելի էր։ Քանի մը բառերով կարելի չէ այդ դիակներուն ցուցադրած ահռելի տեսարաններուն եւ զիրենք չըջապատող ամառի դաշտերուն մասին ճիշդ գաղափար մը տալ։ Այդ ատելի աշխարհին մնջ խնթերու պէս անզգայ մը պէտք էր ըլլալ առանց մախի քալելով անցնելու համար։ Ամէն ոք կը փափաքէր հասցնելով այդ վայրէջն ազատիլ, հեռանալ։ Ամէն անհատ կ'երեւակայէր որ թերեւս օր մը ինք ալ անոնց սեւ ճակատագիրը պիտի ունենար, անոնց պէս նեխած անծանօթ դիակ մը պիտի ըլլար, եթէ հրաշքով պզտիկ բախտ մը զինք չազատէր անոնց ենթարկուած սոս-

կալի մահերէն: Այսպիսի խորհուրդներով կը քալէինք առանց տրտունջի բառ մը արտասանելու, դէպի սպանդանոցը փոխադրուող անդիտակից անասուններուն պէս: Եւ մեր միտքերուն խորերը, մեր ապագայ սեւ օրերուն մասին, հարիւրաւոր կնճռոտ հոգեր անդադար ջրվէժներու պէս հոսելով կը հեռանային:

«Քալէ, աճապարէ, հայ ազջիկ, եթէ մահէն ազատուի կ'ուզես», մտքիս մէջ փափսացի ազջկայ մը, որ իր զեղեցիկ դէմքը չ'ցուցնելու պատրուակով այնքան ծպտուած էր որ, իր քալիլիք ճամբայէն յաճախ կը խոտորէր, եւ քարերուն մէջ կ'իյնար: Այս պատճառով ուշացած, իր բնական քիչ անդամներէն ետ մնացած էր:

Այդ խեղճ ազջիկը շատ յոգնած կ'երեւէր եւ քալելու ոյժ չ'ունէր: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչպէս վերջացուց իր այդ օրուան ճամբորդութիւնը: Այդ օրը 8 ժամեր քալելու ճամբայ ունէինք: Երկու կամ երեք ժամեր քալելէ վերջ ագրիւրի մը կամ առուակի մը կը հանդիպէինք մեր ճամբուն մօտերը:

ԱՌԱՋԻՆ ՕՐՆ ԵՐ ՈՐ ԶՈՒՐԻՆ ԹԱՆԿԱԳԻՆ ԱՐԺԵՔԸ ՍԿՍԱՆՔ ԳՆԱՀԱՏԵԼ

Առաջին օրն էր որ ջուրին թանկագին արժէքը սկսանք գնահատել: Այս կենսական հեղուկը որեւէ սնուցիչ հետ չէր կրնար բաղդատուիլ: Այն հազարաւոր կիներն ու աղջիկները, այդ ամառուան տաք եղանակին, աքսորանքի երկար եւ վայրենի ճամբաներուն վրայ երբ ագրիւրի մը կը հանդիպէին, փոխանակ ջուրի, կարմիր հողով ներկուած հեղուկ մը կը գտնէին: Այս ջուրին իր բոլոր տեղին հողին գոյնը առած ըլլալը զարմանալի չէր: Ծարաւէն խենթեցած հարիւրաւոր խեղճ կիներ բնտանի անասուններուն պէս ղիբար հրելով ագրիւրին մէջ ծռած իրենց ձեռքերովը ջուր խմելու ատեն անոր եղերքին աւազուտ հողերը ջուրին մէջ լեցուցած էին: Մեր ծարաւը յագեցնելու համար ի՞նչ մեծ ախորժակով այդ կարմրուկ սղտոր ջուրը խմելը միայն Աստուած գիտէ:

Այդ առաջին ատելի օրուան մէջ տխուր իրողութեան մը հանդիսատեսը եղայ: Ճամբուն եղերքը մայր մը տեսայ, որ դետնին վրայ պռակած էր: Ծարաւէն զրեթէ մարած վիճակի մէջ, առանց խօսելու ոյժի, իր կիսաբաց աչքերովը շարունակ մեղի կը նայէր: Իր աջ ցուցամատովը իր բերանը ցուցնելով, անշուշտ իր քովէն անցնողներուն «ինձի ջուր տուէ՛ք», ըսել կ'ուզէր: Իր 13 տարեկան երեւոյզ ազջիկը իր քովը նստած ցած ձայնով կու լար: Բարեբախտաբար ամանի մը մէջ մօրս համար պահուած ջուր ունէի: Այս ջուրը իր մօրը բերնին մէջ լեցուցի եւ իրեն «խմեցէ՛ք» ըսի: Խեղճ կինը յուզուած եւ բոլորովին ուժաթափ, չէր կրնար խմել: Պնդելով,

վերջապէս իրեն քիչ մը ջուր խմցուցի, եւ քիչ մըն ալ իր գլխուն վրայ թափեցի, զինք զգաստացնելու համար: Այս կինը սկսաւ կամաց կամաց խօսիլ, եւ մասամբ ոգեւորուի: Ուրիշ կնոջ մը հետ իր երկու թեւերը բռնելով զինք ոտքի վրայ կանգնեցուցինք, սրպէսզի մեզի հետ սկսէր քալել: «Ո՛հ զձ տիկին», լսի, առանց այս օրհնեալ ջուրին, հիմայ երկինքին մէջ երջանիկ կ'ըլլայիք: «Աստուած քեզի վարձատրէ, աղաս», ըսաւ, եւ ինքզինք շատ երախտապարտ զգաց իմ իրեն ըրած այս բարիքին համար: Այս նոյն վայրկեանին մտածեցի որ աշխարհի մէջ ի դորձ գրուած ամէն տեսակ շարժարանքներու միջոցին, մարդիկ միշտ մահէն կը սոսկան, անոր սպառնալիքներէն կ'ուզեն խուսափիլ, եւ բոլոր առիթներէն օգտուելով ապրիլ կ'ուզեն: Կեանքը որքան անուշ է եղեր, մահն ալ վերջին ծայր առելի: Այդ օրուան մէջ յաճախ խորհեցայ որ հայերը շատ մը օտար երկիրներու մէջ կարեւոր դպրութիւններ կազմած էին: Եւ ի՞նչ կը զգային արդեօք մեր հոս եւ հոն ցիրուցան ապրող հայրենակիցները, երբ կը լսէին որ իրենց մայր երկրին մէջ մնացած հայերը տարագրուելով կը հեռանային իրենց դարերէ ի վեր ապրած գաւառներէն դէպի Նիւրտաթի եւ Տիգրի-դի հարաւային հեռաւոր եղբայրները, չոր եւ ամառի անապատներուն խորերը: Թերեւս մեր արտադաշտով հայերը տեղեակ չէին Գերմանո-թուրք հրամանատար զինուորականներու զաղտնի համաձայնութեանը եւ իրենց միասին որոշած ծրագրին կատարումին մասին: Տարագրութեան պատրուակով ամբողջ ազգ մը բնաջինջ ընել էր անոնց անջնջելի վճիռը: Ամէն օր անտանելի պայմաններու մէջ մեր ազգին ամէն դասակարգի պատկանող ժողովուրդները ճամբորդելու ստիպել, զիրենք սովերու եւ հիւանդութիւններու զոհեր ընել, մէկխօսքով, առանց բացառութեան, բոլորն ալ սպաննել էր անոնց նպատակը:

Թերեւս երկու ժամերէ վերջ մութը պիտի պատէր, երբ կանանց դաշտի մը վրայ հասանք: Մեզի ըսին որ հոտ պիտի անցընէինք գիշերը, ուր մեր մօտը քանի մը աղբիւրներ կը

գտնուէին: Այս լուրը մեզ շատ ուրախացուց:

Հազիւ թէ մեր գիշերուան հանգչելու տեղերը որոշած էինք, երբ մթնոթիւնը հետզհետէ կը տարածուէր: Մեր պահապան ոստիկաններուն հրամանատարը քանի մը հետեւորդներու ընկերակցութեամբ մեզմէ դրամ հաւաքելու սկսաւ: «Գիշերուան ձեր պահապաններուն յատկացուելիք նուէրն է», կ'ըսէր: Ամէն ընտանիք անպատճառ մէճիտիլ մը պէտք էր տալ: «Թող մեր կեանքին չ'սպառնան եւ դրամ պահանջեն» կ'ըսէինք: Ամէն ինչ անարժէք էր մեզի համար այդ սարսափելի գիշերներուն մէջ, մանաւանդ որ բազմաթիւ գիականներու քովերէն քայած անցած էինք այդ ամբողջ օրը:

Յանկարձ բնութեան սեւ քօղը մեր շուրջը ամէն ինչ անտեսանելի ըրաւ, եւ խաղաղ մթնոլորտին զեփուռը նիհարացած եւ ուժասպառ աքսորեալներուն երեսները պահ մը զովացնելով զիրենք բոլորն ալ քնացուց:

Ամէն կողմերէն ցած ձայնով անհասկնալի խօսակցութիւններ կը լսէինք: Պատիւը պաշտպանելու ոգիով լեցուած շատ մը մայրեր անհանգիստ սրտով մը իրենց ազջիկներուն վրայ աշալուրջ կը հսկէին: Իսկ միւսները, բոլորն ալ կարծես առանց հոգի քնացած, եւ անոնց թիւին մէջ ես ալ: Արդեօք կէս գիշերը անցած էր, չեմ գիտեր: Յանկարձ «օգնութիւն, օգնութիւն» բարձրաձայն կոչերը, մեզ բոլորս ալ արթնցուցին: Առանց իրենց պառկած տեղերէն շարժելու, միայն «ի՞նչ կայ, մի վախնաք, ի՞նչ կայ» պատասխանեցին չորս կողմերէն այդ դժբախտ երիտասարդ ազջիկներուն եւ կիներուն: Մեր պահապան ոստիկանները իրենց կատաղի ձեռքերով անոնց թեւերը բռնած, զետնին վրայէն քաջքելով, զիրենք իրենց մայրերէն եւ քոյրերէն քիչ մը աւելի հեռուն կը տանէին: Այդ երիտասարդ կիներն ու ազջիկները, ամբողջ գիշերը, անքաղաքակիրթ ոստիկաններուն գերկերուն մէջ, անասնական վայրենի կիրքերու ենթարկուած, հաճոյքի առարկաները եղան: Ասոնցմէ հարիւրաւորներ, այդ գիշերը, ամէն տեսակ քմահաճոյքներու գերինները ըլլա-

լէ վերջ, առանց վերջին տնդամ մըն ալ իրենց մայրերն ու քոյրերը տեսնելու արտօնուելու, այդ գաւառներուն գիւղերը փոխադրուելով, թուրք կամ քիւրտ «Տարամլիք» կոչուած տուներուն մէջ յաւիտեանս բանտարկուեցան, այլեւս մինչեւ իրենց մահը մուհամետական բազմակին ընտանիքներուն մէջ ապրելու համար: Յետոյ, ո՞րքան ուրիշներ ալ, աւա՛ղ, որ մարմնական չարչարանքներու ենթարկուելէ վերջ, մեղմէ քիչ մը հեռուն, անդթօրէն սպաննուեցան այդ գիշերուան լուսինին լոյսին տակ:

Արշալոյսը հազիւ թէ հեռացած էր լեռներուն ետեւէն, երբ ստիկան մը, իր ձեռքին մէջ գաւազան մը բռնած, մեղի զարնելով, «աճապարեցէք, արթնցէք, պիտի մեկնինք», ըսաւ: Բոլորս ալ ստքի ելանք հապճեպով, եւ մեր գոյքերը հաւաքելով սկսանք քալել: Տոպրակներ, ծրարներ, ջուրի ամաններ: Առաւօտեան օդը զով էր, որ մեզի յոյս կու տար որ ծարաւէն շատ չ'պիտի տանջուէինք: Ոստիկանները արդէն ըսած էին որ «իրիկունը մեր իջեւանը գետակի մը եզերքը պիտի ըլլար»: Շատեր անխոհմտութեամբ իրենց հետ ջուր չէին առած: Այդ օրուան ճամբան ալ շատ փոշոտ եւ քարոտ էր: Վեց ժամեր առանց հանգչելու քալելէ վերջ, յանկարծ առուակի մը հանդիպեցանք, որուն մէջէն կարծես թէ ցեխոտ հեղուկ մը զանդաղ կերպով կը յառաջանար: Այդ պարագաներուն մէջ անտանելի ծարաւին չդիմացողներուն համար ջուրին մաքրութիւնը երբեք կարեւորութիւն չունէր: Զուրը տեսնելը, գտնելը ամենամեծ բարեբախտութիւնն էր մեզի համար: Մեր լեզուներուն, կոկորդներուն չորութիւնը անհետացնելը, զանոնք խոնաւցնելը ի՞նչ հրաշալի ամօքիչ դարման մըն էր: Կիներէն շատեր ջուրներու եւ էջերու ոտքերուն հետքերուն մէջ կուտակուած մէզերու եւ անձրեւի ջուրերու ցեխոտ խառնուրդով իրենց բերանները կը զովացնէին, եւ ուրիշներ մինչեւ իսկ այդ զգուշիկ հեղուկը կը խմէին: Շընչատապալ կիները, քիչ մը հեռուն, այդ առուակին մէջ հոսող ջուրին քով հասնելու կարողութիւնն իսկ չունէին: Ծարաւէն մեռնող այս խուժանին մեծ մասը, «ջուր, ջուր», ըսելով,

իրենց բերանները բացած, լեզուները ցուցուցած, ընտանի անասուններուն պէս միշտ զերար հրելով, հեւ ի հեւ, այդ կենսատու հեղուկին կը մօտենային: Իւրաքանչիւր անհատ միայն իր անձին մասին կը մտածէր, եւ մահուան սպառնալիքին տակ մասամբ խենթացած, իր հոգին ազատել կ'ուզէր:

Կէս օրէն վերջ ժամը Չին գետակին եզերքը հասանք: Առաջին անգամն էր որ գետակ մը կը տեսնէինք, որուն եզերքին վրայ անասուններու պէս երկարած ջուր խմելու սկսանք: Կիներէն շատեր իրենց սաստիկ ծարաւը յագեցնելու համար այդ վայրկեանին անպիտակից, իրենք զիրենք գետակին մէջ նետեցին: Ասանք բոլորը տարեց յուսահատ կիներ չէին, երիտասարդ կիներ ալ քաջութեամբ այդ գետակին խաղաղ ալիքներուն անմեղ գոհերը եղան: Այս անձնասպաններուն ընտանիքի անդամները, բոլորովին անզգայ, չէին լար: «Մահը ազատութիւն է, եւ այս վերջաւորութիւնը մեր բոլորին անխուսափելի ճակատագիրն է», կ'ըսէին:

Այդ գիշերն ալ շատ ընտանիքներ քիւրտներուն հետ մեկնեցան զաղտնի համաձայնութեամբ անոնց զրամ տալով: Պահապան ստիկանները կաշառուելով անոնց մեղմէ բաժնուելուն համար, ամէն կերպով օգնեցին: Եւ դժբախտաբար նախորդ բոլոր մեկնողներուն ողջութեանը մասին մինչեւ այդ օրը զեռ որեւէ լուր չէր հասած: Այդ խաղաղ ժամերուն միջոցին, լուսուկային լոյսէն օգտուելով, շատեր օրուան մէջ իրենց խեղդուած ընտանիքի անդամները թաղելու համար աւաղներուն մէջ գերեզմաններ փորեցին: Առանց քահանայի, առանց արարողութեան, առանց թափօրի, առանց լացերու եւ ցաւակցութեան միաթարանքի խօսքերու: Իսկ մօտ ազգականներ չունեցող, խեղդուողներուն դիակները, գետակին ալիքներուն միջոցաւ գէպի եզերք կը վերադառնային, վերջին անգամ մըն ալ իրենց անէծքները կրկնելու համար: Ո՞վ գիտէ, թերեւս չարչարանքներէն վերջնականապէս ազատուած այդ բոլոր անձնասպանները այլեւս երջանիկ էին:

Յաջորդ օրը նորէն ծուռ ու մուռ ճամբաներու վրայ

քալելու սկսանք: Նեղ, ապրտածներով չըմպատուած, կադ-
նիւ անտառներու մէջէն, դառիվերներ, գառիվարներ, դըժ-
ուարութեամբ քալելիք շաւիղներ: Յանկարծ մեր աչքերուն
առջեւ ներկայացուած մերկ եւ ուռեցած դիակներու տեսա-
րանները ալ մեզ չէին հետաքրքրեր, եւ մենք ընդհակառա-
կը միւս կողմը կը նայէինք: Այդ ահռելի պատկերները մե-
զի համար դադտնիքներ չէին: Այդ սպաննուողները այլեւս
չպիտի տանջուէին: Մինչեւ իրիկուան ժամը ճը, նոյն տե-
սարանները կրկնուեցան, եւ վերջապէս գիշերը անցընելու
համար դաշտի մը սկիզբը հասանք, «Հոս պիտի հանգչիք»
ըսին մեզի:

Քիչ մը հեռուն բլուրի մը վրայ քիւրտ պետի մը տու-
նը կ'երեւէր: Ինք անշուշտ չըմպակայ գիւղերուն վրայ իշխող
հարուստ մարդ մըն էր: Այս քիւրտ մեծաւորին բնակարանը
կարծես թէ մեր միտքերուն մէջ ապահովութեան յոյսը ներ-
շնչեց: Այդ տունը դիտելով եւ մեր տունները երազելով, մենք
բոլորս ալ մասամբ հանգստացանք: Եւ ես, բոլոր ընտանի-
քով մինչեւ հող մեր ողջ հասած ըլլալուն համար, մտքիս մէջ
Աստուծոյ շնորհակալութիւնս յայտնեցի: Սրտիս խաղաղու-
թիւնը, աւա՞ղ, երկար չտեսեց: Եւ այդ նոյն գիշերը, դըժ-
բախտաբար, մայրիկիս հիւանդութիւնը ծանրացաւ: Իր
աչքերը փակելով, «լուծիւն» ըսաւ մեզի. եւ սկսաւ աղօ-
թել: Զուրէն եւ թանէն գատ, ուրիշ սնունդ չէր առած ամ-
բողջ ճամբորդութեան միջոցին: Միայն ջուր, թան կ'ուզէր,
եւր իր բերանը բանար: Իր երեսը եւ ձեռքերը միշտ ջուրով
կը զովացնէր: Միայն ջուրն էր իր հրաշալի գեղը: Անհա-
ւատալի պիտի սեպուի ընթերցողին համար թէ ինչպէ՞ս ապ-
րեցաւ 35 երկար եւ մահասփիւռ օրեր, առանց սնունդի ճամ-
բորդելով ամառուան այդ տաք եղանակին մէջ:

Երեք օրերէ վերջ առաւօտ մը պիտի մեկնէինք: Վերջին
գիշերը հարիւրաւոր կարմիր սակիներ հաւաքեցին մեզ Մա-
լաթիա առաջնորդելու սուտ խոստումներով: Բոլոր տարա-
գրեալները ուրախութեամբ տօնեցին այդ խոստումները:
Այլեւս չ'պիտի լսէին ամէն առաւօտ «արթնցէ՛ք, ելէ՛ք» ա-
տելի բառերը: Ամէն օրուան տաք արեւը այլեւս գիշերնք

չ'պիտի խանձէր: Ոստիկաններուն չարամիտ նայուածքները
գիշերնք չ'պիտի հետապնդէին: Այդ գիշերուան ժամերը չա-
փազանց երկար տեսցին: Քիչեր քնացան իրենց յոգնութիւնը
փարատելու համար: Բոլորն ալ անձկանօք լուսնալուն կ'ըս-
պասէին, որպէսզի վայրկեան մը առաջ Մալաթիայի ճամ-
բան տեսնէին, այդ քաղաքը որ մեր ազատութեան դրախտը
պիտի ըլլար:

Արեւը հազիւ թէ իր ճառագայթները կը ցուցնէր, երբ
ոստիկանները մեզ մեր քալելու ճամբան առաջնորդեցին:
Առաւելութիւնները անօգուտ էին: Ամէն անհատ, գլխիկոր,
իւրեւ գաւաղան իր ձեռքին մէջ փայտ մը բռնած, կոնակին
վրայ ծրար մը շալկած, իր բախտին յանձնուած, գետակին
եզերքն ի վար, նոյն փշոտ եւ դժուարին ճամբաներուն վրայ
դանդաղօրէն քալելու սկսաւ: Ճամբուն երկու կողմերը գիւ-
ղերու մօտերէն կ'անցնէինք: Անոնց տունները, պարտէզները,
այգիները շատ բաներ յիշեցուցին մեր միտքերուն մէջ: Ա-
նոնց շուրջերը արածող եզերը, կովերը, ոչխարները, այծերը
եւ միւս բոլոր ընտանի անասունները, իրենց անմեղ նայ-
ւածքներովը եւ համար լեզուներովը շատ բաներ փափսացին
մեր ականջներուն: Իսկ այդ գիւղերուն կարգալ եւ գրեկ
չզիտցող բնակիչները, մեզ, բնութեան արժանի չեղող, Աս-
տուծոյ անէժքներովը պատժուող, առանց տան, թափառա-
կան եւ թշուառ զնուներ կը սեպէին: Շատեր գէպի մեր քա-
լած ճամբան վաղեցին, մեզ աւելի մօտէն տեսնելու համար:
Երբ մեր մօտը եկան, «ասոնք անհաւատներ են» իրարու
կ'ըսէին: Ըստ իրենց բոլոր քրիստոնեաները «խլամ» չըլլալ-
նուն համար անհաւատներ էին: «Անհաւատ», թուրքերէն
լեզուով «կեալուր» բառը, թուրքերուն հայերուն հայհոյե-
լու համար գործածած սովորական բառերէն մէկն էր: Ան-
շուշտ թուրք տղա կղերականներն էին որ անոնց սորվեցու-
ցած էին այս նախադասութիւնը: Բառը հայերուն եւ բ ո լ ո Ր
խլամ չեղող ժողովուրդներուն համար: Այդ օրն ալ ծարա-
ւէն խիստ տանջուեցանք: Ժամերով լեռներէ, ձորերէ ան-
ցանք առանց կաթիլ մը ջուրի հանդիպելու:

ՉԼԱՑԻՆՔ ՄԵՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՍԻՐԵԼԻ ԱՆԻԱՄԻՆ ՄԱՀՈՒԱՆԸ ՀԱՄԱՐ

Կամայ կամայ գիշերը կը մօտենար, երբ յանկարծ մեծ գետակի մը եզերքը հասանք, որուն երկու կողմերէն ապառաժներով լեցուն բարձր լեռներ կը բարձրանային: Մեզմէ առաջ հասնողները շատունց իրենց գիշերը քնանալու տեղերը որոշած կը հանգստանային: Այդ իրիկուն գիւղացի քեւրտեր բարեբախտաբար մեզի ծախելու համար ուռելիքներ բերին: Երբեք Հ'պիտի մոռնամ այդ գիշերը: Բրաբիօն մօրաքորն 2 ամսուան աղջիկ դաւակին մահը: Այս մանուկը իր մօրը կաթին պակասէն, անօթութենէն մեռաւ: Իր պզտիկ մարմինը կմախքի մը կերպարանքը առած էր: Իր գերեզմանը գետակին եզերքը աւաղին մէջ փորելը եւ զինք թաղելը խիստ գիւրին գործ մը եղաւ մեզի համար: Չլացինք մեր ընտանիքին այս առաջին սիրելի անդամին մահուանը համար:

Հազարաւոր քիւրտ կողոպտիչներով չրջապատուած էինք այդ գիշեր, բայց ամէնքս ալ հանդիստ քնացանք: Եւրեմն կիներու եւ աղջիկներու կանչուըռտելը յանկարծ մեզ կ'արթնցնէր: Այս կոչերը նախորդ գիշերներուն պէս մեզ չ'էին յուզեր: Որքա՛ն կիներ եւ աղջիկներ թուրքերը եւ քեւրտերը բռնի կերպով հեռացուցին գիշերուան մութին մէջ:

Յաջորդ օրն ալ այդ գետակին եզերքը աւազներուն վըրայ ապրեցանք: Քանի՛ քանի՛ կիներ, աղջիկներ, պատանիներ իրենց վերջին շունչերը առին աւազներուն մէջ բուսնոյ ուռենիներուն շուքերուն տակ, գետակին ջուրին մէջ, ան-

գիտակից, անզգայ, առանց չարժումի, վերջին պահուն զէպի երկինք յառելով իրենց աղօտ եւ կիսաբաց աչքերը: Կարծես թէ Աստուած իրենց հոգիները ընդունելու խոստումը բրած էր:

«Ուեղճ հայ կիներ, իբրեւ քրիստոնեաներ ապրելով, այս անտանելի խաչերը կրելով, մեռնելէ վերջ, գացէք պատմեցէք ամէն ինչ Աստուծոյ: Ձեր մարմիններուն վրայ քարերուն, փուշերուն ձգած հետքերը ցուցուցէք Յիսուս Քրիստոսին, որ ձեզի հաւատայ, Ըսէք իրեն թէ ո՛րքան չարաշարունցաք այս ամայի լեռներուն մէջ, այս խոպան դաշտերուն վրայ, եւ խնդրեցէք որ շուտով մեզ այս մարդասպաններուն ձեռքէն ազատէ: Ըսէք իրեն բարձրաձայն, որ ամբողջ աղբ մը, Քրիստոնեայ ժողովուրդ մը կ'սպաննեն ամէն օր, ամէն ժամ, ամէն վայրկեան»: Ասոնք եղան իրենց ուղղած վերջին դամբանական խօսքերս: Յետոյ, «բաւական է, օգնութի՛ւն, օգնութի՛ւն», լսած եմ եզեր քունիս մէջ: Մօրս ձայնը լսեցի, եւ արթնցայ, արցունքներով թրջուած աչքերով:

ՄԵՐ ՔՈՎԸ ԳՏՆՈՒՈՂ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ՄԵՍ ՄԱՅՐԸ ԹԵՐԵՒՍ 50 ՏԱՐԵԿԱՆ ԷՐ

Արեւը հազիւ հազ կ'երեւէր մեր մօտը գտնուող լեռնե-
րուն բարձունքներուն ետեւէն, երբ քալելու ոյժը եւ քա-
ջութիւնը ունեցողները մեկնելու կը պատրաստուէին: Մեր
քովը ընտանիք մը կը գտնուէր: Մեծ մայրը թերեւ 50 տա-
րեկան էր: Այդ կինը այդ վայրէջն հեռանալու որեւէ ոյժ
չունենալուն համար, իր վերջին հրահանգները կու տար իր
դուստրներուն: «Ես ասկէ վերջը ձեզի հետ չեմ կրնար քալել:
Ոտքերս ուռեցած են: Սրունքներս եւ ծունկերս կը ցաւին:
Դուք կամայ կամայ դացէք: Ես ալ ուրիշ տեղ կ'երթամ:
Հոս սուղը տաք է, հանգստաւէտ է, հաճելի է: Խմելու
ջուր ալ կայ: Միայն քիչ մը հաց տուէք ինծի: Ես հոս մի-
նակս դեռ մէկ երկու օրեր կ'սպասեմ, եթէ թշնամիի մը սու-
րը չհանդիպի ինծի: Այս շաբթուն մէջ անցուցած օրերս
ամբողջ կեանքիս միջոցին ապրած օրերուս ամենազաւթան
օրերը եղան: Ինծի պատահութիւնը տուէք հիմայ որ լու-
թեան մէջ խաղաղ եւ երկար շունչեր առնեմ: Հանգիստ սըր-
տի մը բարախումը որքա՛ն հաճոյալի է: Կակուղ, փափուկ
աւազին վրայ պառկելը որքա՛ն անոյշ է: Քանի որ վերջը
Յիսուսի քովը պիտի երթամ: Նախընտրելի է որ հիմակու-
նէ պատրաստուիմ իր առջեւը ներկայանալու համար: Քանի
մը օրերու պահուն մինակս աղօթքներ ընելու պէտքն ու-
նիմ: Երանի թէ դուք ալ ձեր մահերէն առաջ աղօթելու ա-
ռիթը ունենաք: Աշխարհի մարմնական չարչարանքները ընդ-
հանրապէս հոգիներու գայթակղութիւններուն պատճառ

կ'ըլլան, մանաւանդ մեզի պէս մահկանացուներուն համար:
Քաջ եղէք ձեր ճամբորդութեան միջոցին, դուստրերս, միշտ
աղօթեցէք ձեր միտքերուն մէջ, որ Յիսուս ձեզի մինչեւ
վերջը ամէն տեսակ ցուերու գիմանալու ոյժը տայ: Հազիւ
թէ այս վերջին բառերը արտասանած էր այս խեղճ կինը,
իր պառկած վիճակին մէջ, երբ ոտիկանի մը մտրակին հար-
ւածը իջաւ իր դիտուն վրայ: Այս գօրաւոր հարուածին պատ-
ճառած դանկի եւ ուղեղի վէրքերը շատ հաւանաբար զինք
զգայազիրի ընելէ վերջ մեռցուցին: Այն օրէն սկսեալ այդ
քրիստոնեայ կինը իր փափաքին համեմատ միամիտակը,
աւազներուն վրայ երկարած իր յաւիտենական հանդիստը
կը վայելէր:

Գետակին եղերքը դէպի հարաւ առաջնորդող ճամբան
քալելու սկսանք: Ամէն վայրկեան այդ գետակին հաւաքած
գիւղիներուն կը հանդիպէինք, որոնք անվախ եւ ազատ տա-
տանելով, կարծես թէ մարմնամարզական փորձեր կ'ընէին,
այիբնորուն քմահաճոյքներուն ենթարկուած:

Գրեթէ 4 ժամեւէ ի վեր մեր նոյն ճամբան կը շարունա-
կէինք, երբ յանկարծ ոտիկանները մեզ գետակէն հեռաց-
նելով, ապառաժներով չրջապատուած ամայի ճամբայ մը
առաջնորդեցին: Այդ ճամբուն երկու եղբրքներուն վրայ,
հարիւրաւոր գիւղիներու խումբերու հանդիպեցանք: Ասոնք
յաճախ տեսնուած նոյն զարհուրելի տեսարաններն էին,
պայթելու աստիճանին ուռած եւ մասամբ նեխած մերկ դի-
ակներ: Անկասկած իրենք ալ ուրիշ հազարաւոր զոհերու
պէս քրտրերէն խարուած, փոխանակ դէպի անոնց գիւղերը
առաջնորդուելով ազատութիւն գտնելու, այդ տաժանելի
ճամբուն վրայ մահուան սուրբերուն հարուածներուն տակ
չարչարուելով սպաննուած էին:

Հոս բացառիկ պատկեր մը տեսանք որ մեր ուշադրու-
թիւնը գրաւեց: Որովհետեւ ծաղտուած մարդու մը մեզի
հետ ճամբորդելը խիստ հազուադիւս էր: Երկու տարեց ա-
մուսիքներ, այր եւ կին, արիւնով կարմրած հոգին վրայ,
զիրար գրկած, առանց ահ ու վախի կը հագչէին: Ասիկա

իրենց անցեալի սէրը եւ երջանկութիւնը կը յիշեցնէր մեզի։
Աւերիչ նոյնքան յուզիչ պատկեր մըն ալ։ Ճամբուն
եղերքը երիտասարդ մօր մը գիտիլը տեսանք, եւ իր քանի մը
ամսուան մեռած դաւակր, իր կուրծքին վրայ պատկած։
Կարծես թէ այս մանուկը իր մօր ցամքած ստինքներուն կա-
թը կ'ուզէր ծծել։

Քիչ մը հեռուն կտրուած սրունքներ, բազուկներ։ Ա-
ւելի հեռուն իրարու քով շարուած գլուխներ, ու այս գլուխ-
ներուն պատկանող մարմինները արինով ներկուած։ Ճամ-
բուն վրայ այս սոսկալի գիակներուն մեզի ներշնչած վախն
ու սոսկումը, մեր սրտերուն տրագ բարակումները լսեցու-
ցին մեզի։ Այսպէս երկար ժամեր քալեցինք այդ նահատակ-
ներուն գիակներուն քովերէն անցնելով, եւ վերջապէս այն-
քան խօտուած, յիշուած, եւ այդ շրջանին մէջ «Մուրառ» կոչ-
ւած, Եփրատ գետին եղերքը հասանք։ Գորշ երեւոյթով
պղտոր գետ մըն էր, որ իր երկու կողմերուն վրայ գտնը-
ւած լեռներն ու դաշտերը ճեղքելով դանդաղօրէն կը յառա-
ջանար։

Երբ լեռներէն դէպի վար քալելով հեռզհեռէ այս դե-
տին կը մօտենայինք, բոլոր կողմերէն հրացանի հարուած-
ներու ձայներ կը լսէինք։

Մեր աջ կողմը, վերը, վիթխարի պարիսպի մը նմանող
բարձր լեռ մը կար, խոկ ձախ կողմը, վարը, այդ անդուծ,
դաւաճան գետը, եւ բնականաբար այս երկուքին մէջտեղը
մեր նեղ, անդադար երկարող, վտանգաւոր ճամբան։ Այդ
դետին միւս եղերքին վրայ, խիստ մեծ դաշտ մը կար, «ո-
րուն քիւրտ բնակիչները Պատթալ Էֆէնտիին հպատակներն
էին», մեզի բռին։ Այդ շրջաններէն հարիւրաւոր քիւրտեր,
մեզ կողոպտելու նպատակով ջուրերուն տարածուած ցած
մասերուն մէջէն քալելով մեր կողմը անցնելու փորձեր ըրին։
Դեռ մեր հանդստալագրը չհասած, երբ մեր քալած ճամբա-
յէն այդ քիւրտերուն յարձակումները տեսանք. մեր վախերն
ու մտատանջութիւնները բազմապատկուեցան։ Մեր ոստի-
կանները մեզ պաշտպանելու համար այդ քիւրտերուն ուղ-

ղուած հրացանի հարուածներով մեզ պաշտպանեցին։ Սա-
կայն մեզ պաշտպանելու համար դորձածուած այս միջոցը
մեզ չ'փոտահեցուց, որ մենք մեզ սպահով զգայինք։
Մենք բոլորս ալ փոտահ էինք որ մեր շուրջերը գտնուող այն
հազարաւոր քիւրտերը, որոնք այդ օրը մեզի հետ կը ճամբոր-
դէին, իրենց աչքերը միշտ մեզի ուղղած, եւ կողոպտելու
փափաքովը լեցուած, մեր հազնելու վայրը հասնիլ կ'ուզէ-
ին, հոն անձկանօք գիշերուան մթութեանը սպասելու համար։

Այդ ամբողջ օրուան զարհուրելի ճամբորդութիւնը
մեր բոլորին համար խիստ անտանելի եղաւ։ Գիշերուան
պահուն մեզի պատահելիք արկածները վայրկեան մ'իսկ մեր
մտքերէն չհեռացան։ Կէսօրէն վերջ մինչեւ իրիկուն զէն-
քերու ձայները զրեթէ մեր ափանջները խլացուցին։ Տարա-
ձայնուած լուրերուն համաձայն, «տասնեակներով քիւրտ
սապակներ սպաննուեցան», մեզի բռին։ Բայց այդ լուրե-
րուն ճշգրտութիւնը հաստատելը կամ մեր ոստիկաններուն
շարժառիթները գիտնալը բացարձակապէս անկարելի էր։

Այդ գիշերը, գետին եղերքը եղաւ մեր ննջարանը։ Խո-
պան, ընդարձակ արտ մը, որուն վրայ հոս հոն ցիրուցան
քանի մը ծառեր կային եւ քիչ մը հեռուն ալ երկու աղբիւր-
ներ։ Զարմանքով տեսանք հոգ քիւրտերուն մեզի ծախելու
համար պատրաստած ուտելիքները։ Եփուած տաք ապուր-
ներ, հաց, պանիր, իւղ, մածուն, պտուղներ։ Առաջին ան-
գամն էր որ քիւրտերը մեզի տեսակ տեսակ կերակուրներ կը
ծախէին։ Այդ իրիկունը, մեր գնած տաք ոսպով ապուրը
ի՛նչ ախորժակով կ'լլեցինք։

ՄԵՐ ՍԻՐԵԼԻ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԸ ՄԵԿՆԵՑԱՆ

Գիշերը, հակառակ մեր օրուան մէջ ունեցած վա-
խերուն, անխտանդ անցուցինք: Առաւօտուն Ապտուլա
էֆէնտի անունով Գլխաւոր կոչուող քիւրտերուն ցեղէն ազ-
գեցիկ պետ մը եկած էր մեծ հօրեղբօրս՝ Մելքոնին կիներ
Տիկին Մարիամը, իր դաւակները եւ թոռները, իր գիւղը
փոխադրելու համար: Մելքոն հօրեղբօրս կրտսեր աղջկան
Շնորհիկին պէս, ես ալ իր մօրը «մայրիկ» կը կոչէի մանուկ
հասակէս ի վեր: Հոս պէտք է յիշել որ հօրեղբօրս կիներ զիս
իբրեւ իր դաւակը կը նկատէր, եւ իմ գիւղը անցուցած վա-
ղանցներուս պահուն ինծի հանդէպ միշտ սէր եւ զօրութե-
անք ցուցուցած էր: Դեռ հոն երկրորդ գիշերը չլուսցուցած
մեր սիրելի ազգականները մեկնեցան: Իրենց բաժանումը
մեզ յուսահատներ բրաւ եւ մենք մեզ բոլորովին լքուածներ
գգացինք այդ օտար վայրին մէջ, մեր մարդասպան-
ներուն քահանայներուն մատնուած: Մենք բոլորս ալ լա-
ցինք առատ արցունքներով, գերեզմանին եզերքը տեղաւոր-
ւած մեռելի մը դադալին շուրջ հաւաքուած աղաւորներու
պէս: Մանուկ հասակէս ի վեր Շնորհիկը իմ Շեփիկ գիւղը
անցուցած վաղանցի օրերուս միջոցին իմ անբաժանելի խա-
ղի ընկերս եղած էր: Իրենց լացերուն ձայները կարծես թէ
յաճախ կը լսեմ ականջներուս խորերէն: Իրենք այդ դժոխա-
յին կեանքէն ազատուեցան, իսկ մենք Աստուծոյ յանձնեցինք
մեզ պաշտպանելու պաշտօնը: Քանի մը օրերէ վերջ մեզի
համար ծրագրուած եւ իրադրութեամբ աներեւակայելի տա-
ռապանքներուն եւ սպաննութիւններուն անմեղ զոհերը պի-

տի ըլլայինք:

Յաջորդ օրը նորէն լսեցինք որ մեզ գէպի Մալաթիա
պիտի առաջնորդէին: Մեր ճամբուն վրայ, Եփրատ գետին
մէջ թափուող կարեւոր գետակի մը կամուրջին վրայէն ան-
ցանք: Քանի մը ժամերէ վերջ մեր ետեւէն մեր քով հա-
նող աքսորեալներէն լսեցինք որ Արաբկիրի մէջ հարուստ
սեպուած վաճառական Պրն. Ջաղացպանեանին երիտասարդ
եւ զեղեցիկ էինը, ոստիկաններուն ամէնօրուան անպատիւ
ընթացքներէն խուսափելու համար, այդ կամուրջէն ան-
ցած պահուն, իր հեծած ջորիին վրայէն ինքզինք գետակին
մէջ նետելով խղճուած էր: Այս տխուր լուրը բոլոր զինք
ճանչցողներուն յուզում եւ ցաւ պատճառեց: Այս անձնա-
պան կնոջը ամուսինին քոյրը որ Եփրատ Գօլէճի Աղջկանց
Բաժինին մէջ ուսուցչուհի էր, պատերազմին առթիւ Գօ-
լէճը փակուած ըլլալով, Արաբկիրի մէջ իր եղբօրը բնա-
նիքին հետ կը բնակէր: Այդ օրուրէն սկսեալ այս ամուսինի
ուսուցչուհին իր պատանի եղբօրորդիին հետ կը ճամբոր-
դէր: Ճակատագիրը այս երկուքին համար ալ իր վճիռը
որոշած էր:

Կէսօրէն վերջ «Ճըրրնճըլար» կոչուած վայրը հասանք,
ուր ընդարձակ կանանչ դաշտի մը վրայ, ամէն բնական
իւր ընտրած տեղը որոշելով, գիշերը անցնելու համար պէտք
եղած պատրաստութիւնները բրաւ: Հոս համոզուեցանք որ
այլեւս Մալաթիա չ'պիտի երթայինք, եւ մեզ Ուրֆայի
չըջանները պիտի զրկէին: Մեր մօտերը ազբիւրներ կային,
եւ բաւական հեռուն նոյն մեծ գետակը կը հոսէր, որուն ան-
մոռանալի կամուրջին վրայէն անցած էինք այդ օրը:

Բրաբիօն մօրաքոյրս իր երկու ամուսուան աղջիկ պէպէ-
քը գետակի մը եզերքը աւազներուն մէջ թաղելէ վերջ, իր
հինգ տարեկան աղջիկը եւ երկու տարեկան տղան շատ զբ-
ուարութիւններով խնամելով մեզի հետ կը ճամբորդէր:

Յաջորդ օրը կառավարութիւնը յայտարարութեամբ
մը աքսորեալներուն տեղեկացուց թէ, «Եթէ կ'ուզէք որ ձեր
զաւակները թուրք որբանոցներուն մէջ խնամուին, կրնաք

գիրենք մեզի յանձնել»։ Այս տխրարար ազգը կարծես թէ ապահովութեան, ազատութեան պաշտպանը ներշնչեց հարիւրաւոր մայրերու հոգիներուն խորերը։ Իրենց անմեղ պըզտիկ զաւակները ալլելու աքորանքի փոշոտ շաւիղներուն վրայ ծարաւէն եւ անօթութենէն չ'պիտի տառապէին։ Եւ իրենք ալ մարմինի յոգնութիւններէն եւ հոգիի տանջանքներէն մասամբ պիտի հանդստանային։ Այս մայրերուն համար իրենց սիրելի զաւակները թուրքերուն որբանոցները զրկելը նախընտրելի էր քան թէ ամբողջ օրը անոնց կրած տանջանքներուն միայն ականատեսները ըլլալը։ Այս յուսահատ մայրերը իրենց օրական բազմաթիւ հոգերովը մըտազբաղ, չոզոքորթ թուրքերուն սուտ խոստումներուն դիւրութեամբ հաւատացին։ Եւ հարիւրաւոր մայրեր իրենց պաշտելու աստիճանին սիրած զաւակները այդ ոստիկաններուն յանձնեցին, զէպի թուրք որբանոցները փոխադրելու համար։

ՄՕՐԱՔՈՅՐՍ ԱԼ ԻՐ ԵՐԿՈՒ ԱՆՈՒՇԻԿՆԵՐԸ ԱՆՈՆՑ ՅԱՆՁՆԵՑ

Մօրաքոյրս ալ իր երկու անուշիկները անոնց յանձնեց, եւ չեմ յիշեր իր այդ առելի վայրկեանին ցուցուցած դիմադիժը, իր զգացած ներքին անհուն վիշտը, իր հոգիին, սրտին մէջ եղած փոփոխութիւնները, բորբոքումները։ Շատ լաւ կը յիշեմ այդ օրուան, կէսօրուան ժամը 12ին ատենները, երբ Զուարթը եւ Զաւէնը մեկնեցան, եւ իմ պզտիկ եղբայրս Հայկազը մինակը մնաց, իր ուրախութեան եւ տրտման պահերուն խաղի ընկերներէն՝ յաւիտեանս բաժնուած։ Հազարաւոր հայ մանուկներ, աղջիկներ, տղաներ, իրարու քով սեղմուած, մէկը միւսին ետեւէն կարգով շարուած, ձիերով քաշուող կառքերու մէջ մեկնեցան, հեռացան, եւ հողէ ճամբաներուն վրայէն, շատ հեռուն, փոշիներուն մէջ անհետացան։

Իսկոյն զրոյցներ տարածանքեցան աքորեալներուն խօսակցութիւններուն միջոցաւ թէ, «այդ բոլոր հայ պզտիկները մեծ գետակին ջուրերուն մէջ նետուած են»։ Կարելի չէր այդ խօսքերը ստուգել այդ օրերուն մէջ։ Շատ հաւանաբար թուրքերը գիրենք որբանոցներուն մէջ մեծցուցին, իրենց ապալայ սերունդը գեղեցկացնելու համար։

Ֆրընճըլար հինգ օրեր մնացինք, ուր մեր գիշեր ուցորեկ շնած օդը զդուեւի էր։ Դէպի հոս էր որ կ'աքսորէին եւ կը հաւաքէին հիւսիւսային զաւառներուն բոլոր հայ բնակիչները, ինչպէս նաեւ Խարբերդէն եւ իր շրջականներէն մեկնող աքսորուածները։ Մեր այդ տեղէն մեկնելէն

միայն երկու օրեր առաջ զարմանքով եւ հաճոյքով հանդիպեցանք Պարբերդ բնակող հօրաքրոջս եւ իր տարեց բժիշկ ամուսինին :

Առաւօտ մը Ֆըրընճըլարէն մեկնեցանք, եւ իրիկունը խոպան արտի մը վրայ հասանք, դիշերը անցնելու համար : Հոս չ'իշխելը աններեւի սխալ մը պէտք է նկատել : Ամէն առաւօտ երբ մեր դիշերը հանդիմանում վայրէջն կը մեկնէինք, առանց չափազանցելու հարիւրաւոր տարեց կամ երիտասարդ չ'իներ, աղջիկներ, մանչեր, մինչեւ խաւ մանուկներ կը լքէինք : Ոմանք վերջին ծայր ուժաթափ, ոտքերնին ուռեցած կամ վիրաւորուած, քալելու կարողութիւնը չ'ունէին, եւ շատ ուրիշներ կամ հիւանդ էին եւ կամ մեռած էին : Ասոնց բոլորին միջոցաւ մէջ տարածած զգուշիկ օդը անշնչելի էր : Յետոյ օրուան միջոցին այն դժուար քալելիք ճամբաներուն վրայ ետ մնացածներուն թիւը անհաշուելի էր : Այսպէս, օրերը իրարու ետեւէ կ'անցնէին եւ կը մոռցուէին, բայց դիակներուն խոշոր թիւերը մեր միտքերուն խորքը դրոշմուած էին : Այդ նահատակներուն մարմինները անկասկած լեռներուն վայրենի դադաններուն եւ գիշակեր թռչուններուն համար օրական, անակնկալ խնձորքներուն կերակուրները եղած էին :

Յաջորդ օրը կէս օրէն վերջ, առանց որեւէ կասկած արթնցնելու, ոստիկանները բնատնիքներուն իւրաքանչիւրին մօտը երթալով, մանրակրկիտ խուզարկութիւններ ընելու սկսան, անոնց մէջ ծպտուած կամ պահուած պատանիներ կամ չափահաս մարդիք գտնելու եւ սպաննելու համար : Հօրաքրոջս ամուսինին տարիքը թերեւ 70էն աւելի էր : 1895ի Հայկական Ձարդերու պահուն իր աջ ձեռքը կտրուած ըլլալով ամառ ձմեռ շարունակ ձեռնոց մը կը գործածէր : Իր ծեր տարիքին մէջ, ճերմակ մօրուք մը ունէր, եւ առանց որեւէ հոգի չէր ծպտուած : Ոստիկանները զինք ալ ձերբակալեցին իրրեւ յեղափոխական հերոս մը, պատերազմի դաշտին վրայ յաղթուած... :

Արեւին տաքութենէն պաշտպանուելու համար բո-

լոր կիներն ու աղջիկները, ինչպէս նաեւ մինչեւ այդ օրը մահերէն ազատուող քանի մը տարեց մարդիք, վզպաններով իրենց գլուխները կը պաշտպանէին : Մօրաքրոյս ինծի ալ վզպան մը տուած էր, եւ ըսաւ որ ոստիկաններուն տղաներ եւ մարդեր վնասուելու ատեն ես իր քովէն հեռանամ, եւ ուրիշ, օտար ընտանիքներու քովը երթամ : Ինծի բոլորումն անծանօթ ընտանիքի մը մօտենալով իրենց քովը նստայ : Երկու ոստիկաններ մօտեցան մեզի, եւ իրենց խօսակցութեան պահուն, իմ մասին, մէկը միւսին, «ասիկա թերեւս աղայ է», ըսաւ : Իր ընկերը իրեն պատասխանեց, ըսելով, «ոչ, աղջիկ է» : Քանի մը երկվայրկեաններ իրարու նայեցան, եւ համաձայնեցան որ ես աղջիկ էի, եւ հեռացան : Ներքին յուզումս եւ դիմադիծիս անփոփոխ արտայայտութիւնը միայն Աստուած կրնայ վկայել : Հրաշալի ոյժով մը կարողացայ ինքզինքս չ'մատնել, եւ իրապէս յաջողեցայ : Քանի մը վայրկեաններու պահուն այսպէս մահէն ազատուիլս արդեօք հրա՞ջք մըն էր :

30Ի ՄՕՏ ՀԱՅԵՐ ՄԵԶՄԷ 100 ՄԵԹՐՆԵՐ ՀԵՌՈՒՆ
ԸՆՏԱՆԻ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐՈՒ ՊԵՍ ՄՈՐԹԵՑԻՆ

Ոստիկանները 30Ի մօտ տարեց եւ պատանի հայեր
դտանաւ զիրենք իրենց ընտանիքներէն քիչ մը հեռուն
իրարու քով հաւաքեցին: Անոնց կիներուն եւ մայրերուն
անօգուտ լացերն ու պաղատանքները մինչեւ երկինք կը լս-
ուէին: Քիչ մը վերջ զիրենք մեղմէ հազիւ թէ 100 մեթրներ
հեռուն պզտիկ չոր արտի մը վրայ հաւաքած, թուրքերու
եւ քիւրտերու պզտիկ խումբ մը, իրենց ձեռքերուն մէջ խո-
չոր դանակ մը, կացին մը, սուր մը կամ թուր մը բռնած,
զիրենք բոլորն ալ դատ դատ հալածելով եւ բռնելով ընտանի
անասուններու պէս մորթեցին: Այդ քառորդ ժամուան մէջ
կատարուած ջարդերը հոս քանի մը տղերու վրայ նկարա-
զրելը անկարելի է: Այդ ահուկի քանի մը վայրկեաններու
պահուն մեր ապրած կեանքը պատմելու համար ժամեր
պէտք են: Այն բոլոր մայրերը որ իրենց զաւակներուն ծնե-
լէն իվեր, իրենց կեանքերն իսկ անոնց համար զոհելու պատ-
րաստ էին, եւ մայրական անհուն սիրով մը զիրենք խնա-
մած եւ մեծցուցած էին, որեւէ հակառակութիւն չ'ցուցուցին:
Անոնք իրենց նստած տեղերէն լացերով դիտեցին, իրենց
կեանքերը վայրկեան մը երկարելու, եւ մահէն ազատելու
երեւակայական նպատակովը այդ սիրելի զաւակներուն եւ
ամուսիններուն վերջին անգամ քալելը, վազելը...: Հօրա-
բորջս ամուսինը քալել անգամ չ'փորձեց. զինք դետնին վրայ
իր պարկած վիճակին մէջ դանակով մը մորթեցին իր խեղճ
կնոջը առանց արցունքի աչքերուն առջեւ:

ՓՇՈՏ ՊԶՏԻԿ ԾԱՌԻ ՄԸ ՇՈՒՔԻՆ ՏԱԿ ՄԵՐ
ՄԱՅՐԸ ՏԵՍԱՆՔ, ԶՈՐՑԱԾ ԽՈՏԵՐՈՒՆ ՎՐԱՅ
ԵՐԿԱՐԱԾ

Հետեւեալ օրը մեր ամենաերկար, ամենաահուկի, ա-
մենատեղի օրը եղաւ: Առանց վայրկեան մը կորանցնելու
անդադար կը քալէինք որ ջորիին վրայ պառկեցուած եւ
կապուած մեր խիստ հիւանդ մօրը քովը հասնէինք շուտով:
Երկար, չափազանց երկար ժամեր քալելով, վերջապէս ըն-
դարձակ ամայի դաշտի մը վրայ հասանք, ուր փշոտ ծա-
ռի մը շուքին տակ մեր մայրը տեսանք, չորցած խոտերուն
վրայ երկնցած, յաւիտեանս իր աչքերը փակած, առանց
շարժումի, առանց հոգիի: Այդ սոսկալի, մեզի համար ան-
ըմբռնելի տեսարանին առջեւ, մեր յանկարծակի բարձրա-
ձայն սրտաձմիկ լացերը, մեր Աստուծոյ օգնութեան կան-
չելու ձայները, մեր աղօթքները, աւա՛ղ, անօգուտ էին: Ա-
սոնք մեր սիրելի մօրը ոչ հոգի ներշնչեցին, ոչ ալ իր մար-
մինը շարժեցին: Մեր այն բոլոր անուշ խօսքերը, մթնոլոր-
տին մէջ դիզուող ամպերուն վայրկենական անհետանալուն
պէս, այդ անապատին լռութեան մէջ լսուեցան եւ իսկոյն
մոռուեցան: Այդ վայրկեաններուն մէջ մեր սիրտերը յու-
զողը եւ մեզ անմխիթար ընողը, մեր զեռ երկու տարեկան
չեղող եղբօրը՝ Հայկազին նախ լալով, «Արուսեակ, Արուս-
եակ, Արուսեակ» ըսելն էր, և յետոյ առանց լալու, շարու-
նակ, թուրթակի մը պէս, նոյն «Արուսեակ, Արուսեակ, Արուս-
եակ» բառերը կրկնելն էր: Իր պզտիկ սիրտին մէջ մեծ վիշտ
մը ունէր որ չէր կրնար մեզի յայտնել: Մեր մանուկ եղբայ-

ըը չէր կրնար հաւատալ որ իր մայրը՝ Արուսեակը, դեռնին վրայ պառկած ըլլար, իր գլուխը հողին վրայ դրած, աչքերը դոցած, առանց մեզի հետ խօսելու։ Մեր միակ ջորեպանը, որ սովորականին պէս, այդ օրուան վարձքը կանխաւ դանձած էր, մեր մօրը ջորիին վրայ մեռնելէն վերջ, իր մարմինը այդ փշոտ ծառին տակ իջեցուցած, իր ջորիին վրայ հեծած, փախած էր։ Այս մանրամասնութիւնները եղբայրս Տիգրանը լալով մեզի բաւ։ Ինք էր որ մեր մօրը ջորիին քովէն քալելով իրեն կ'օգնէր, իր կեանքին վերջին ճգնաժամի վայրկեաններուն մէջ։ Մօրաքոյրս՝ Բրաբիօնը, եղբայրս՝ Տիգրանը, քոյրս՝ Արշալոյսը եւ ես, վայրկեաններով լալազին՝ ամբանականներ ըսինք իրարու, եւ յանկարծ ոստիկանի մը ֆորակին հարուածները մեզ ստիպեցին որ շուտով մեր ճամբան շարունակէինք։ Դեռ մէկ ժամ քալելու ճամբայ լինէինք, որոշուած տեղ մը հասնելու եւ գիշերը անցնելու ճամբար։ Հայկազը ճամբուն միջոցին դեռ երկար ժամանակ, «Արուսեակ, Արուսեակ, Արուսեակ», կրկնեց, շարունակ իրարու ետեւէ, մեքենաբար, առանց կաթիլ մը արցունք թափելու, անգիտակից չափահաս անհատի մը պէս։

«Մեր սիրելի Արուսեակը, մինակդ պիտի մնաս այս գիշեր։ Բայց հաւատայ որ դուն միշտ մեր սիրտերուն մէջ պիտի ապրիս» ըսելով, հեռացանք։ Այդ անմոռանալի օրը, մեր Արուսեակը փշոտ եւ ամայի դաշտին յանձնեցինք։ Այդ իրիկունը իր շուրջը հաւաքուող վայրենի կենդանիները եւ գիշակեր թռչունները իր թաղումի արարողութեան անդուծ հանդիսականները պիտի ըլլային։ Եւ քանի մը օրերէ վերջ թերեւս հոս եւ հոն ցրուած իր ոսկորները այդ ծառին տակ դետեղուած մարմնոյն հետքերն իսկ պիտի անհետացնէին։

Ի՞նչու փոխանակ «մայրիկ» ըսելու, «Արուսեակ» կը ըսէինք մեր մօրը։ Ահաւասիկ ասոր բացատրութիւնը։ Մեր մօրը մայրը մեզի հետ կը բնակէր, եւ մեր մայրը բնականաբար իր մօրը «մայրիկ» կ'ըսէր։ Մենք ալ մեր մանուկի տարիներէն ի վեր, իրեն պէս մեր մեծ մօրը «Մայրիկ» կ'ըսէինք, եւ մեր մօրն ալ «Արուսեակ»։

Ժամ մը ետք մեծ դաշտի մը վրայ հասանք, ուր ոստիկաններուն տուած հրահանգներուն համաձայն, քանի մը օրեր պիտի մնայինք։ Մեր շուրջերը ցորենի արտեր կը գտնուէին, որոնց հասկերը դեռ բոլորովին չէին հասունցած։ Բարեբախտաբար պղտիկ աղբիւր մըն ալ կար քանի մը թթենիներու վերի կողմը։ Այս աղբիւրին ջուրը պղտիկ աւազանի մը մէջ կը հաւաքուէր։ Երբ հոն հասնելէ վերջ շուր խմելու համար այդ աղբիւրին մօտեցանք, ինչ սոսկալի դարմանք, աւազանին մէջ տատնականերով դիակներ տեսանք, իրարու քով սեղմուած, պառկած։ Եւ հազիւ թէ անոնց մերկ մարմիններուն մէջտեղերը շուրին մակերեսը կը տեսնուէր։

Այդ անձնասպան կիները անթուփենէն եւ մանաւանդ խիստ ծարաւէն, անգիտակից, իրենք զիրենք աւազանին մէջ նետած էին, իրենց պապակը յագեցնելու եւ մեռնելու համար։

Չեմ յիշեր այդ նշանաւոր վայրին անունը, բայց այդ չմոռնուած դաշտին տատնակ հազարներով հայերու բացօդեայ սպանդանոցը ըլլալը, բոլոր կեանքիս միջոցին պիտի չը մոռնամ։

Քիչ մը հեռուն քիւրտերու հասարակ վրաններ տեսանք, եւ անոնց մէջ բնակողներուն հազուատներէն հետեւցունք որ աղքատ դնչուններ էին, եղանակներուն համաձայն ամէն կողմ թափառող։

Որեւէ ուտելիք չունենալով, ստիպուեցանք մեր մօտերը դտնուած արտերուն մէջ ցորենի կանանչ հասկեր հաւաքել։ Ասոնց ցորենի հատիկները զատելէ վերջ, կրակի վրայ խորովելով կամ ջուրի մէջ եռացնելով պիտի ուտէինք։ Թիթեղէ կամ ուրիշ տեսակ ժանդոտած մետաղէ հին ամաններ փնտռեցինք, ցորենէ բաղկացած մեր կերակուրը պատրաստելու համար։ Շատեր դացին այդ աղքատ քիւրտերուն վրաններուն տոջեւ եւ հաց մուրացին։ Ես ալ գացի Հայկազին համար հաց մուրալու։

Գիշերուան մութը հասնելէ առաջ, մեր անթուփինը

խարելու համար քանի մը ցորենի հատիկներով պատրաստուած մեր պարզ սնունդը կ'լլելէ վերջ, մեր սիրելի Արուսեակէն բաժնուած, այդ առաջին զիշերը, տիրութեան մէջ թաղուած, քնացանք: Քնացանք կը գրեմ, ոչ, ընդհակառակը, տեսակ -- տեսակ գէշ երազներ մեր մարմինները ցնցելով գրեթէ ամբողջ զիշերը մեզ արթուն պահեցին: Չորս երկար օրերու միջոցին ցերեկուան տաք արեւէն եւ զիշերուան պաղ հովէն տառապելով հանդերձ, սուրբերուն համբերութեամբը կ'սպասէինք:

Բերնէ բերան խօսուելով յուր մեզի ալ հասաւ, թէ «ոստիկաններուն եւ քիւրտ պետերու միջեւ եղած գաղտնի խօսակցութիւնները մեզի համար խիստ գէշ նշաններ էին»: «Մեզ թալլելու, մեր հազուատները եւ դեռ մեր ունեցած վերջին գոյքերը խլելու համար, գաղտնի կարգադրութիւններ որոշուած են», մեզի ըսին: Եթէ միայն մեզ կողոպտել էր, մեզ մերկացնելով մեր հազուատները առնել էր իրենց նպատակը, մենք մեզ որքա՛ն բախտաւոր պիտի սեպէինք:

Հետեւեալ զիշերը, երբ հազիւ թէ մէկ ժամ անցած էր եւ ամէն ոք սառնի մը կամ չոր գետնին վրայ քնանալու համար պատկած էր, յանկարծ մեր չորս կողմերէն անհասկնալի խօսակցութիւններու ձայներ լսեցինք: Այս խօսակցութիւնները մեզ արթուն մնալու եւ վճռական ազդեցի մը գիմաղրելու պատրաստեցին: Իրենց որոշումը, վերջապէս, մէկէն միւսին կրկնուելով, մինչեւ մեր ականջները հասաւ: Երկու գաւառներու քիւրտ պետերը ոստիկաններուն մեղաւորութեամբը, իրենց հպատակ խումբերովը մեզ պաշարած էին, առաւօտուն կանուխէն մեզ կողոպտելու համար: Մենք այդ զիշեր բանտի մահապարտներուն պէս մեր վերջին ժամերը ապրեցանք: Ամէն ընտանիք ի զուր տեղը ժամ առաջ այդ բացօդեայ բանտէն ազատուելու միջոց մը կը փնտռէր:

Վերջապէս արշալոյսին շողերը երեւցան մեր գլուխներուն վրայէն, եւ ազօտ լոյսին մէջ մեր շուրջերը հարկաւոր պիտուած խումբերու կամաց-- կամաց մեզի մօտենա-

լը, մեզ պաշարելը նշմարեցինք: Իրենց խօսակցութիւնները կը լսէինք, առանց խօսուած լեզուէն բառ մը հասկնալու:

Ժամը թերեւս առաւօտեան 5-30ն էր:

Մէկէն ի մէկ բոլոր աքսորեալները ոտքի վրայ կեցան, եւ սկսան զիրար հրել, եւ վայրկեան մը առաջ կեդրոնէն եւ կամ իրենց զմտուած տեղերէն դէպի դուրս հեռանալով այդ զօղքէն ազատիլ, փախչիլ կ'ուզէին: Ամէն անհատ իր ընտանիքին անդամներուն հետ, իրարու քով սեղմուած, կը ջանար մեկնիլ այդ բազմութեան մէջէն: Այդ վաշտեաններուն իշնողներուն եւ անմիջապէս այդ խնդեցած ամբոխին կողմէն կոխտուելով մեռնողներուն թիւը ստուգելը անկարելի է: Բացարձակ իրազուծիւն մըն է որ այդ ժամուան մէջ թերեւս հարիւրաւոր կիներ, աղջիկներ, պատանիներ այդ ժողովուրդին ոտքերուն տակ անչնչացած, ճգմուեցան, մեռան: Այդ ահաբեկ տեսարանին համար դերասանները եւ հանդիսատեսները ըլլալէ վերջ, լոյսին միջոցաւ սարսափելով տեսանք մեզ շրջապատող թուրքերուն եւ քիւրտերուն հրացանները, սուրերը, դանակները:

Այս անհանդուրժելի խառնակութեան վիճակը աւելի երկար չէր կրնար տեւել: Եւ յանկարծ մեզի համար այդ տեղէն մեկնելու ճամբայ մը բացուեցաւ, եւ բոլորը իրարու ետեւէ սկսան փախչիլ: Այդ ոճրագործները որոշած էին նախ մեզ կողոպտել եւ յետոյ սպաննել: Մեր հազուատները առանց արիւնի, անփնառ պէտք էր հաւաքել: Հազիւ թէ 100 մէթրներ ճամբայ քալած էինք, մեր երկու կողմերէն այդ մարդասպանները մեզ շրջապատած էին, մեզ բոլորս մէկիկ-մէկիկ մերկացուցին, մեր հազուատները շուտով իրենց հետը բերած տուրքակներուն մէջ լեցուցին, եւ դանակներով, սուրերով մեզ սպաննելու սկսան: Այսպէս, հրացանի փամփուշտներու կարեւոր խնայողութիւն մը ըրին: Այդ կարճ վայրկեաններուն մէջ այդ հաղարաւոր կիները մեռցնելը գրեթէ անկարելի էր: Շատեր ծանր կամ թեթեւ վիրաւորուած, այդ նոյն զիշերը կամ յաջորդ օրը մեռան, մարմնական սոսկալի չարչարանքներէ վերջ: Ասոնք քանի՜ քանի՜ անդամներ

«Երանի անոնց հոգիներուն» ըսին, անմիջապէս մեռնելով ազատուողներուն համար: Այդ զժրախտներուն պաղատանքները, խնդրանքները, ճիշերը եւ լացերը բնաւ չեմ յիշեր: Ամէն անհատ միայն իր կեանքը ազատել կ'ուզէր:

Մենք ալ, բնաանիքով, գրեթէ բոլոր աքսորեալներուն պէս, զիրար կորսնցուցած էինք: Ես Հայկազը գրկած, իմ երկու կողմերուս վրայ ոճրագործներով շրջապատուած, այդ նեղ ճամբուն վրայէն արագ արագ կը քալէի: Յանկարծ բարձրահասակ եւ յաղթանդամ քիւրտ թրքախօս կին մը զիս բռնեց եւ պահանջեց որ հաղուստներս իրեն տամ: «Շատ լաւ» ըսի, եւ մերկանալով զանոնք մէկիկ մէկիկ իրեն յանձնեցի ըսելի անդրաժարտիքս: Յետոյ Հայկազին հաղուստներն ալ իւրացնել ուզեց: Չանոնք ալ իրեն տուի: Միայն իր միակտոր շապիկն ու անդրաժարտիքը մերժեցի, իրմէն խնդրելով որ «Ասիկա իրեն թողուցէք, պզտիկ է, գիշերը շատ ցուրտ է»: «Լաւ», ըսաւ եւ հեռացաւ:

Քիչ մը վերջը քիւրտի մը հանդիպեցայ, որ իր սուրովը զիս մեռցնել կ'ուզէր: Եղբայրս ցուցուցի իրեն, ըսել ուզելով որ «Եղբայրս մանուկ մըն է եւ իմ խնամքներուս կը կարօտի»: Այդ մօրուքաւոր քիւրտը վրաս գլխաց եւ զիս ողջ թողուց եւ մեկնեցաւ: Այդ րոպէին իրապէս Աստուած մեզ պաշտպանեց եւ փոքրիկ եղբայրս եւ զիս մահէն ազատեց:

ԿԵՍՈՐ ԴԵՌ ԶԵՂԱԾ, ԱՅԴ ԴԱՇՏԻՆ ՎՐԱՅ ՀԱԶԱՐԱՒՈՐ ԿԻՆԵՐ ՄՈՐԹՈՒԵՑԱՆ

Կէս օր դեռ չեղած, այդ գաշտին վրայ հաղարաւոր կիներ մորթուեցան: Երկու կամ երեք մզոններ երկարութեան վրայ, այդ գաշտին մէջ ցրուած զիակները կէս օրէն վերջ գրեթէ անճանաչելի էին: Իրենց կուրծքերուն եւ որովայններուն վրայ եղած խոշոր վարակուած վէրքերուն մթնոլորտին մէջ տարածած անախորժ օդը վերապրողներուն համար ալ անչնչելի էր:

Քանի մը ժամեր վերջ, եղբայրս կռնակին վրայ շալկած, ջուր խմելու համար, մեր գիշերը անցուցած տեղը վերադառնալ ուզեցի: Ճամբուն միջոցին ապառաժի մը չուքին տակ պառկող մէկուն ձայնը լսեցի: Այդ ինծի կանչող ձայնը բարեկամի մը ձայնին կը նմանէր: Իրեն մօտեցայ: Ինծի տարեկից Շեփիկցի աղական մըն էր, Յակոբը, որ իր կուրծքին վրայ ծանրապէս միւրաւորուած, այդ քարին չուքին տակ պահուած, մահուան կ'սպասէր:

«Ջուր, ջուր» կ'ըսէր իր մօտէն անցնողներուն:

Իրեն ո'չ ջուր կրնայի տալ, ոչ ալ որեւէ խնամք:

Եւ Հայկազին հետ մեկնեցանք: Բաւական ժամանակ քալելէ վերջ մեր անցեալ գիշերը անցուցած տեղին նոյն աղբիւրին քովը հասանք, եւ ի՛նչ զարմանալի բարեբախտութիւն, մօրաքոյրս, եղբայրս եւ քոյրս գտանք հոն: Միայն խեղճ մօրաքոյրս վերաւորուած էր: Իր կուրծքին եւ ուսին վրայ սուրի հարուածներով բացուած երկու խոշոր վէրքեր ունէր, եւ զժրախտաբար զինք խնամելը բոլորովին անկա-

ընդի էր: Սեղճ մօրաքոյրս վերջնականապէս մահուան դա-
տապարտուած էր: Ես նորէն նոյն քիւրտ զնշուներուն վրա-
նին առջեւս դացի, Հայկազին համար պատառ մը հաց մու-
րալու:

«Այլեւս հաց չկայ» ըսելով հանդերձ, դարձեալ քանի մը
չոր պատառներ տուին: Հայկազս ի՛նչ ախորժակով կերաւ
այդ քանի մը օրերու չորցած օթեկ հացի կտորները:

Այդ դիշեր խիստ պաղ հով մը կը փչէր: Հայկազս այդ
անապատի դիշերուան ցուրտէն պաշտպանելու համար, դի-
ակներով շրջապատուած պղտիկ փոսի մը մէջ զինք իմ գրկիս
մէջ պառկեցնելով, քնացուցի: Բարեբախտաբար այդ փոսին
մէջ հովը շատ պաղ չէր: Առաւօտուն ոստիկան մը ըսաւ որ
կէսօրին այդ տեղէն պիտի մեկնէինք: Ընտանիքով ճամբոր-
դելու պատրաստուեցանք: Չեմ դիտեր թէ ինչո՞ւ համար մեր
քալելու սկսած պահուն մեր ընտանիքին չինդ անգամները
իրարու քով չէինք: Միայն կը յիշեմ որ Հայկազս եւ ես
միւսներուն հետեւէն կը քայլէինք, եւ յանկարծ ոստիկան մը
մեզի «կեցէք, դուք վերջը պիտի երթաք» ըսաւ: Ինձմէ առաջ
քալողները, աւա՛ղ, մեկնեցան, մօրաքոյրս, եղբայրս եւ
քոյրս անոնց հետ: Այդ պատճառով Հայկազս եւ ես իրենց-
մէ բաժնուեցանք: Գիշեր մըն ալ պղտիկ եղբայրս եւ ես զի-
ակներուն քովը քնացանք, եւ յաջորդ օրը երկրորդ կարաւա-
նին հետ մեկնեցանք: Եթէ չեմ սխալիր երեք օրեր քալեցինք
այդ անապատ չոր լեռներուն եւ դաշտերուն մէջէն, օրուան
մէջ խիստ տաք, դիշերուան պահուն խիստ պաղ, առանց
պատառ մը հաց ուտելու, առանց ծարաւնիս յաղեցնելու հա-
մար ջուր խմելու: Երկու ոստիկաններ միայն մեզ կ'առաջ-
նորդէին: Առոնց ընկերները մեզ լքելով արդէն մեկնած էին:

Հայկազին հետ ինքզինքս մինակ չզղացի: Մեծ բարե-
բախտութիւն մըն էր մեր երկուքին համար միասին ըլլալը:
Ես էի իր հօրը եւ մօրը փոխանորդը, զինք խնամողը, զինք
պաշտպանողը, զինք իր կուրծքին վրայ սեղմողը, իր կոնա-
կին վրայ շալկողը, իրեն հաց եւ ջուր հայթայթողը, զինք
միշտ սիրող իր անձնուէր եղբայրը:

ԻՄ ԱՆՈՒՆՍ «ՄԻՔԱՅԵԼ, ՄԻՔԱՅԵԼ, ՄԻՔԱՅԵԼ» ԿԱՆՁԵԼԸ, ԱՅՍՕՐ ԻՍԿ ԴԵՌ ԱԿԱՆՋՆԵՐՈՒՄ ԽՈՐԵՐԷՆ ՅՍՏԱԿ ԿԵՐՊՈՎ, ԿԸ ԼՍԵՄ

Անկարելի է նկարագրել այդ երեք օրերուն մէջ մեր եր-
կուքին ինչպէս ապրիլը: Անկարելի է յարգելի ընթերցողնե-
րուս հաւատացնել թէ ինչպիսի ներքին գաղտնի զօրութե-
ամբ մը ողբերգութեամբ, անօթի, ծարաւ, ոտքի վրայ կենալու
կամ քալելու ոյժ չունենալով հանդերձ կրցի ապրիլ, եւ ին-
ծի հետ բերել Հայկազս, մինչեւ այն վերջին օրուան իրի-
կուան ժամը 6-ի ատենները. ապառաժներուն մէջտեղերը
այն նեղ եւ քարուտ ճամբաներուն վրայ, ուր զինք անզուժ
կերպով լքեցի եւ հեռացայ... Իր իմ հետեւէն իր բոլորիկ պղ-
տիկ ոտքերովը վաղելով, իմ անունս «Միքայէլ, Միքայէլ,
Միքայէլ» կանչելը, այսօր իսկ զեռ ականջներուս խորերէն,
յոտակ կերպով կը լսեմ...

Ժամ մը վերջ երբ վերը լեռներուն մէջ հասանք, եւ
լսեցինք որ մեր վերջին երկու ոստիկաններն ալ մեկնած էին,
այդ իրիկունքը, նոյն պահուն, ես ինծի ըսի, «նոյն ժամուն
մէջ այդ ոստիկաններուն մեկնիլը, եւ իմ Հայկազս լքելս»,
ի՛նչ տխուր դուզագրիպութիւն»: Անհուն վիշտով մը,
անմխիթար էի, իմ այնքան սիրած պղտիկ որը եղբայրս այդ-
ամայի լեռներուն քարուտ ճամբաներուն վրայ լքելով մեկ-
նած էի... Հոս խոստովանութիւն մը կը պարտիմ ընթեր-
ցողներուս: Ես չէի որ այդ վերջին ատենի եւ խիստ տխուր
օրը կը մտածէի Հայկազս ճամբուն վրայ թողուլ եւ մեկնիլ:
Հռիփսիմէ հօյաքոյրս էր որ ինծի ստիպեց որ զինք լքեմ ու-

րիչ հաղարարութեամբ օրինակին հետեւելով: Ինք էր որ ինծի բռնեց, «Հայկազը միակ պատիւն է որ դեռ ողջ մեզի հետ կը ճամբորդէ, զինք ձգէ եւ հեռացիր...»:

Պատիւի հասակէս ի վեր փորձառու եւ տարեց անհատներու տուած խրատներուն հնազանդելու սկզբունքն էր արդեօք, որ խկոյն ինծի հօրաքրոջս հնազանդիլ տուաւ: Թէ ոչ շարաթնեքէ ի վեր հանդուրժած տառապանքներս ջղային դրութիւնս խանգարած էին, եւ ընտանիքիս ամենասիրելի անդամներուն հանդէպ ունեցած սէրս, նուիրական զգացումներս տկարացուցած էին: Հօրաքրոյս իմ առջեւէս կը քայէր, ես իր քովը հասայ եւ ետեւս իսկ չնայեցայ...:

Այս բացառիկ, անմոռանալի զէպքը մինչեւ այսօր մտքէս երբեք չէ հեռացած: Այս բազազրեալ խնդիրը դեռ մինչեւ հիմա չեմ կրցած լուծել: Յաճախ կը մտածեմ որ, եթէ անուշիկ Հայկազս ինծի հետ պահէի, ի՞նչ պիտի ըլլար իմ ճակատագիրս: Այս հարցումս յաւիտեանս տուանց պատասխանի պիտի մնայ: Միակ ճշմարտութիւն մը միայն, ներկայիս մէջ խղճի խայթէս զիս կը մխրթարէ: Օրերէ ի վեր սնունդէ զրկուած, մարմինս խիստ տկարացած ըլլալով, եղբայրս կոնակիս վրայ շալկելու եւ քայելու ոյժը չ'ունէի: Այսօրուան վճիռս, աւագ, զիս կը դատապարտէ:

Հագիւ թէ ժամէ մը ի վեր այդ ձորին մէջ կը քալէինք, եւ դեռ զիշերուն մութը չ'տարածուած, մեր նեղ ճամբան լեռներուն մէջ կորսուեցաւ: Յանկարծ այդ ապառաժներով լեցուն լեռներուն մէջ քարայրներ տեսանք: Աւելորդ է զրելը որ մերկ քալող զիականքու կը նմանէինք, եւ խիստ պաղ հովէն պաշտպանուելու համար, խկոյն այդ քարայրներուն ներսերը խուժեցինք, զիշերը լուսցնելու համար: Մեր թիւը հագիւ թէ 50էն 60ի կը հասնէր: Հօրաքրոջս հետ միասին քարայր մը ընտրեցինք եւ անոր ներսը մեր քնանալու տեղերը պատրաստեցինք: Չեմ զիտեր թէ քանի՞ ժամերէ վերջ, երբ զիշերը արթնցայ, զարմանքով հաստատեցի որ հօրաքրոյս քովս չէր: Միայն քանի մը

օտար կիներ կը գտնուէին ինձմէ քիչ մը հեռուն: Դուրսը միշտ նոյն պաղ հովը կը փչէր: Այդ մթութեան մէջ ուրիշ քարայրներ երթալը եւ հօրաքրոյս փնտռելը անկարելի էր:

Առաւօտուն երբ ինծի մօտ զիշերը հոտ անցնողներուն հետ միասին արթնցանք եւ քարայրէն դուրս ելանք. որեւէ ուրիշ անհատի չհանդիպեցանք: Տասը կիներ, իմ հասակս տղայ մը եւ ես մնացած էինք, իրարու քով հաւաքուած: Համաձայն որոշեցինք Ուրֆայի ճամբուն ուր ըլլալը իմանալ եւ միասին այդ քաղաքը երթալ:

10 ԿԱՄ 12 ԿԻՆԵՐ, ՅՈՒՍԱՀԱՏ, ԱՅԴ ԼՔՈՒԱԾ,
ՅԱՄՔԱԾ ՀՈՐԻՆ ՄԷՋՆ ԷԻՆ ՆԵՏՈՒԱԾ

Լեռէ լեռ, ձորէ ձոր, քաղեցինք, եւ որեւէ քիւրտի չհանդիպեցանք: Ժամը 11ի տունները քանի մը աւերակ տուններու քովը հասանք: Հոս փլշած տան մը պատին չուքին տակ խումբ մը հայ կիներ նստած կը խօսակցէին, եւ մեզի բռն որ «քիչ մը հեռուն առանց ջուրի հոր մը կը գտնուէր, եւ քանի մը գժրախտ կիներ ջուր խմելու համար իրենք զիրենք անոր մէջը նետած էին»: Անմիջապէս այդ հորին քովը դացինք: Սոսկալի տեսարանի մը ականատեսները եղանք: Տասը կամ տասներկու կիներ յուսահատ, այդ լքուած, ցամքած հորին մէջն էին նետուած: Ոմանք մեռած էին, ուրիշներ վիրաւորուած գեռ կ'ապրէին: Այս վիրաւորները հորին խորէն խկոյն սկսան մեզի հետ խօսակցիլ: Կաթիլ մը ջուր չկար հոն, բայց ասոնք իրենց մերկ մարմինները այդ հորին խոնաւ հողին վրայ երկարած լուսեամբ կը տառապէին: Այդ հանրային խորունկ փոսը այլեւս իրենց գերեզմանն էր: Եւ սոսկալի մահը իր անգութ ճիւղանները պատրաստած համբերութեամբ իրենց կ'սպասէր:

Անմիջապէս որոշեցինք այդ տխուր վայրէն մեկնիլ, եւ մեր ճամբան շարունակեցինք: Մեր քալած ճամբայէն հեռուն գիւղի մը նմանող քանի մը ցած տուներ նշմարեցինք: Ամէն վտանգ նկատի առնելով հոն երթալ որոշեցինք, եւ շարաթներէ ի վեր առաջին անգամն ըլլալով գիւղի մը մէջ մտանք: Կիներ, երիտասարդ աղջիկներ, իրենց տուներէն դուրս վազելով, մեզ տեսնելու եկան: Ասոնք խկոյն

հասկցան, որ կողոպտուած եւ մերկ հայ աքսորեալներ էինք: Մեր խեղճ վիճակին վրայ մեղքնալով, իրենց տունները վերադարձան եւ ամաններու մէջ մեզի համար թանապուր բերին: Մեզմէ ամէն մէկուն մէկ մէկ փայտէ դուրս ալ տուին: Թանապուրը ուտելէ վերջ, իրենց հորէն քաշուած եւ քարէ գուռին մէջ պարպուած ջուրն ալ խմելով ժպիտներով իրենց շնորհակալութիւն յայտնելով մեկնեցանք: Այդ քիւրտ կիներուն մեզի հանգէպ ցուցուցած բարի ընթացքը, քրիստոնեայ բարեբարներու գործունէութեանց հետ բաղդատեցինք այդ պահուն: Մեր տարազը լուսեան շարաթներուն մէջ առաջին անգամն էր որ քանի մը քիւրտ կիներ մեր վրայ գիթացին եւ մեզ կերակրեցին:

Գիշերուան մօտերը լքուած եւ քանդուած խոշոր տան մը բաց դռան առջեւը հասանք: Ուրիշ մարդ չկար ներսը: Գիշերը, առանց տանիքի, այդ փլատակ տանը չորս պատերուն մէջտեղը անցուցինք: Առաւօտուն գիպուածով հոսկէ անցնող աքսորեալներու խումբի մը հանդիպեցանք: Ասոնք Խարբերդցիներ էին, որոնց մէջ կը գտնուէին Եփրատ Գօլէճի Աղջիկներու Բաժնին ուսուցչուհին, Վարդուհի վարժուհի Զաղացպանեանը եւ իր եղբօրը տղան Սուրէնը: Այս տղուն մայրն էր որ Մալաթիայի մօտ կամուրջին եղերքէն գետակին մէջ նետուելով խեղդուած էր:

ԱՅՍ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԵՐԵՔ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐՆԵՐԸ ԽՂԴՈՒԵԼՈՎ ՄԵՌՆԻԼՆ ԷՐ

Ձեմ գիտեր քանի՞ ժամեր քալելէ վերջ Եփրատ գետին հեղերքը հասանք։ Հոս էր որ նորէն ցաւալի տեսարանի մը աւանատեսները պիտի ըլլայինք։ Արևին տաքութենէն նեղւելով, քանի մը տղոց հետ միասին գետին խորունկ չեղած մասին մէջ մեր մարմինները զովացնել ուզեցինք։ Սուրէն Ջաղացպանեանն ալ մեզի հետ լողալու փորձեր կ'ընէր։ Ձեմ գիտեր թէ ի՞նչու համար քիւրտերը զինք վերաւորելու նըպատակով իր ուղղութեամբ քարեր նետեցին։ Խեղճ տղան քարերու հարուածներէն ապտուելու համար, գետին աւելի խորունկ եղած կողմը գնաց, եւ լողալ չգիտնալով խեղդուեցաւ։ Իր հօրաքոյրն ալ քիչ մը վերջ, յուսահատութենէն, գետնազերքին վրայ դանուած ապառաժի մը վրայէն ինքզինք գետին մէջ նետեց եւ իր եղբորը կնոջը եւ տղուն պէս ինք ալ խեղդուեցաւ։ Այս բնոյթի բերք անդամներուն ճաւառազիրները խեղդուելով մեռնին էր։

Այս ախուր զիպուածներէն վերջ, բոլոր հոգ դանուող աքորեալները առանց վայրկեան մը կորսնցնելու, այդ անիծեալ դետէն հեռացան։ Գիշերը պաղ հովերէն պաշտպանուելու համար ձորի մը եզերքը դանուած ապառաժներուն առջեւ անցուցինք։ Առանց կարենալ քնանալու թմրած վիճակի մը մէջ հանգստացանք։

Առաւօտուն արեւը շատունց հորիզոնին վրայ բարձրացած էր, երբ դարձեալ մեր նոյն ճամբան քալեցինք։ Երբեմն գիւղացի քիւրտերուն կը հանդիպէինք, որոնք իրենց

կշերուն վրայ այլեւայլ տպաւորութիւններ ընդունեցած կը ճամբորդէին։ Քանի մը քիւրտեր մեզի «սպասեցէք» ըսին, եւ մեզմէ զրամ պահանջեցին։ Բնականաբար երբ մեր մերկ ըլլալը հաստատեցին, մեզ ձգեցին եւ մեկնեցան։

Քիչ մը հեռուն, երկու քիւրտեր, թերեւս այլ եւ կին, մեզ ճամբուն քովը տափարակ տեղ մը առաջնորդեցին։ Այս կինը, որ զարմանալի կերպով իմ եւ անմոռանալի Հայկազիտ հաղուստները կողոպտող կնոջը կը նմանէր, մեզի հետ եւ զող տանեալ մը կ'ընէր մէկիկ մէկիկ գետնին վրայ պառկեցնելով, իր մատներովը անոնց իրաւիւղերուն մէջ ոսկի գրամ փնտռեց։

Երբ Եփրատ Գոլէճի Աղջիկներու Բաժինին պատկանող ուսուցչուհիի մը եկաւ կարգը, այս օրիորդը կոյս ըլլալուն համար շատ չարճարուեցաւ, ու քիւրտ կնոջը քննութիւնն ալ չյաջողեցաւ։

ԱՅՊ ԾՐԸ ԿԵՍՕՐՈՒԱՆ ԱՏԵՆ, ՁՈՐԻ ՄԸ ՄԷՁ
ԱՊԱՌԱՌԻՆ ՇՈՒՔԻՆ ՏԱԿ ՀԱՆԳԶԻԼ
ՈՒՋԵՑԻՆՔ

Այդ օրը կէսօրուան ատեն ձորի մը մէջ ապառաժին շուքին տակ հանդէլի ուղեցինք։ Երէկունէ ի վեր խիստ ծարաւէն կը տառապէինք։ Թիթեղէ հին եւ ժանդոտած տուփ մը գտանք, եւ որոշեցինք որ ամէն անհատ իր մէջը անոր մէջը հաւաքէր, որպէսզի մեր լեզուները թրջելով քիչ մը խմէինք։ Իրօք մեր խումբին հաւաքած մէջը մեր ծարաւը քիչ մը պակսեցուց։ Յետոյ երբ որոշեցինք որ, պահ մը քնանալով հանդատանայինք, մեր մօտը գտնուած արտին մէջ քիւրտ երիտասարդ մը եկաւ հոն փորուած հորէ մը ջուր հանելու համար։ Իր ձեռքովը մեզի նշան ըրաւ որ իր քովը երթայինք։ Վախնալով չհամարձակեցանք իրեն մօտենալու։ Այս քիւրտը զայրացած մեր քովը վազեց եւ սկսաւ ձորին մէջ գտնուած խոշոր կլոր քարերովը զիս քարկոծել։ Դէմքս զետնին կողմը դարձուցած պառկած գիւրջիս մէջ, կարծես թէ կրեայ մըն էի, եւ քարերը մէկիկ մէկիկ գլխուս վրայ ձգելով զիս կ'ուզէր սպաննել։ Բնակաւոր քովս գտնուող կիները միայն լուռ հանդիսատեսներ կրնային ըլլալ։

Առաջին քանի մը հարուածները միայն կը յիշեմ։

Յետոյ անշուշտ առանց որեւէ շարժումի, մարած եմ եղեր, եւ այդ քարկոծող քիւրտը զիս մեռած կարծելով, հեռացած էր։ Բարեբախտաբար, թերեւս երկար մազերս էին որ գլուխս պաշտպանեցին, եւ արեւին տաքութիւնը չուտով

արեւնաթաթախ վէրքերս չորցուց։ Անդգայ, կիսամեռ վիճակի մը մէջ, այդ կէսօրունէ սկսեալ մինչեւ կէս գիշերուան ատենները, այդ ամայի ձորին մէջ, նոյն տեղը միամիտակ պառկած եմ եղեր։ Երբ այդ երկար եւ լուռ ժամերը ապրելէ վերջ, հրաշքի մը պէս արթննալով աչքերս բացել, երկինքէն բարի լուսինը շատունց երկիրը լուսաւորած էր, եւ այդ մահուան ձորէն չուտով հեռանալու համար, անշուշտ ան իմ ճամբաս պիտի ցուցնէր, խորհեցայ։ Այն ինծի բնականօրէն քանի մը կիները անշուշտ այս սոսկալի տեսարանին ներկայ ըլլալէ վերջ, զիս հոն իրեւ մեռել մը լքած փախած էին։

Կը յիշէի որ ձորն իմեր պէտք էր քալել, բայց ի՞նչ ոյժով։ Անկարելի էր ոտքի վրայ կենալը։ Ձեռքերովս գլուխս շօշափեցի։ Մազերս գլխուս վրայ չորցած կաշիէ գլխարկի մը պէս էին։ Գլուխս կապարի պէս ծանր էր, եւ չափազանց զգայուն։ Ձեռքերովս եւ ոտքերովս չորքոտանի կենդանիի մը պէս քալել փորձեցի, ձորն իմեր մազցեցելով։ Կը յուսայի որ թերեւս ուրիշ տարապրեաներու հանդիպէի ձորին վերի ծայրը հասնելէ վերջ։ Չեմ կրնար ճշդել թէ քանի՞ ժամերէ վերջ այդ ձորին վերի կողմը հասայ։ Երբ, մեռնելու աստիճանին վերադարձող որսի անասունի մը խիստ դանդաղ քայլերովը, չափազանց յոգնած, յաճախ հանգչելով, վերջապէս տափառակ դաշտի մը վրայ հասայ, ինչ ուրախալի գիւտ, հայերու խօսակցութիւններու ձայներ հասան սկանջներու։ Հետեւէ հետէ, ոտքի վրայ քալել փորձեցի, եւ շատ դժուարութիւններով հայերէն խօսողներուն քովը հասայ եւ ինծի պատահած մահացու արկածը իրենց պատմեցի։ Այդ պահուն իմ սպաննուիլու տեսողներէն քանի մը կիներ իրենց քովն էին։ Այդ կիները խիստ զարմացան իմ ողջ մնալու մասին, համոզուած ըլլալով որ ես անպատճառ մեռած ըլլալու էի։ Այդ վերապրողներուն իրարու քով հաւաքուած տեղն ալ լքուած, աւերակ գիւղ մըն էր։ Ջուրի պակասէն գիւղացի քիւրտերը ուրիշ տեղեր վազած էին։

Անկասկած, հայերը տարապրելու կամ զանոնք,

առանց բացառութեան, բոլորը սպաննելու անգութ Վճիռին հեղինակները մեզ դէպի այդ անիծեալ եւ ամալի լեռներն ու անապատները առաջնորդած էին, ուր վերջին փրապորոգներն ալ սովէն եւ ծարաւէն պիտի մեռնէին:

Գիշերուան մնացած քանի մը ժամերը փլած տան մը պատին առջեւ անցնելով, առաւօտուն, հակառակ դուռնիս ետեւի մասին վրայ գտնուած վէրքերուն պատճառած զօրաւոր ցաւերուն եւ զլիսու պտոյտներուն, դարձեալ քանի մը կիներու հետ միասին, թափառականներու ճամբան քալել սկսանք: Ծանր վիրաւոր եւ առանց ոյժի, հազիւ թէ կամաց կամաց իրենց ետեւէն կրնայի քալել: Շարունակ կը հեռանայինք առանց որոշ կերպով մեր ուր երթալը դիտնալու:

Մեր ճամբուն վրայ, մասամբ քանդուած մեծ տան մը շուքին տակ, պահ մը հանդէլ ուղեցինք: Ես, յանկարծ, ուժասպառ ըլլալուս համար, քնացած եմ եղեր: Երբ աչքերս բացի, միւսները բոլորն ալ մեկնած էին: Այդ անսահման խոպան դաշտին վրայ, խիստ հեռուն, հազիւ թէ իրենց շարժիլը կրնայի զանազանել: Ճիշդ այդ պահուն, երկու քիւրտեր կ'անցնէին մեր եկած ճամբայէն: Ասոնք իմ քովս եկան, եւ իրենց փայտերովը զիս հարուածելէ վերջ հեռացան: Այդ բոլէին ալ, դետնին վրայ երկարած, ձեռքերովս ղրուխիս ետեւի վէրքերը պաշտպանեցի: Բնաւ ոյժ չունենալով հանդերձ, որոշեցի անմիջապէս մեկնիլ այդ վայրէն, եւ դանդաղ քայլերով հեռացայ:

Անշուշտ մարմնական շարժարանքներուն դիմանալու դերմարդկային ներքին ոյժ մըն էր որ զիս ոգեւորեց, եւ ինծի քալելու կարողութիւնը տուաւ:

Գիւղ մը կ'ուզէի երթալ, եւ ամէն վտանգ աչքիս առջեւ բերելով, ինքզինքս քիւրտերուն յանձնել: Ժամեր քալելէ վերջ, յանկարծ շունչերու հաչելու ձայները լսեցի, եւ հետեւեցուցի որ զիւղի մը կը մօտենայի: Իրապէս, ոհ, ինքզինքս որքան բախտաւոր զգացի, երբ քանի մը վայրկեաններէ վերջ, շատ պզտիկ գետակի մը եզերքը հասայ:

Գիշերուան մութը ամէն կողմ տարածուած էր այդ ժամուն: Անմիջապէս ծարաւս յագեցնելու համար, գետակին եզերքը կիզկիւղ երկու ձեռքերովս առատօրէն ջուր խմեցի: Այս օրհնեալ ջուրը թէ կերակուրս եղաւ թէ խմելիքս: Յետոյ պահ մը նստած, խորհեցայ, ինչ ընելիքս որոշելու համար: Երբ քիւրտ գիւղացիներուն մօտակայ վրաններուն առջեւ վառած կրակները եւ անոնց ներսերը փալիւղ կանթեղներուն լոյսերը մարեցան, այդ պզտիկ գետակին միւս կողմը հաստատուած կալերուն քովը դացի, ուր հնձուած հասուն ցորենի հասկերու խոշոր դէղերէն մէկուն մէջը մտայ, եւ պաղ հովերէն պաշտպանուելով խորունկ քունով մը քնացայ: Շաբաթներէ ի վեր այդքան խաղաղ սրտով մը չէի քնացած: Յանկարծ ձայներ լսեցի եւ արթնցայ:

Երկու եզեր իմ մարմնոյս մօտէն կոխտակելով արագութեամբ կ'անցնէին: Անապարանքով պահուած տեղս դուրս ելայ: Սեւ մօրուքաւոր քիւրտ մը այդ եզերուն վիզերուն վրայ սամետիքի փայտէ ձողը, եւ այդ ձողին ետեւը կամը հաստատած, ինք ալ այդ կամին վրայ ոտքի վրայ կեցած, իր ձեռքին մէջ երկայն փայտէ ձողով մը այդ եզերը կառքի մը ձիերուն պէս կը քալեցնէր, կամին յատակը ամրցուած սուր կայծքարերովը կալին վրայ չրճանակի մը վրայ տարածուած ցորենի հասկերուն խուրձերը կտրատելու եւ յարդի վերածելու համար:

Երբ այդ քիւրտը զիս տեսաւ անմիջապէս դիտցաւ որ տարազրուած հայ տղայ մըն էի: Կամին վրայ ոտքի վրայ կեցած, կալին շուրջը քանի մը անդամներ երթալ գալէ վերջ կամը դադրեցուց, զիս իրեն մօտեցուց, եւ նշաններով ինծի հրահաններ տալով, զիս կամին վրայ նստեցուց եւ մէկ կողմ քաշուեցաւ: Հաւանաբար իր վրանը վերադարձաւ զիս կալին վրայ գտնելը իր ընտանիքին իմացնելու համար: Թերեւս ինք կը խորհէր որ ես իր քով իբրեւ հողագործ դրածաւոր կրնայի աշխատիլ: Ես իրականին մէջ ներքնապէս դոհ էի իր այս ձեռնարկէն: Հակառակ կամին վրայ նստած ըլլալուս, ինքզինքս խիստ տկար կ'զգայի:

երկու ժամերէ վերջ, երբ դրեթէ լուսցած էր, իր կիներ եւ տղան իրենց թանկ եւ «եօխա» կոչուած կակուխ թարմ հացերէ բաղկացած նախաճաշը բերին մեզի, եւ զիս տեսնելով, երկուքն ալ ժպիտներով իրենց ուրախութիւնները յայտնեցին: Այլեւս ես իրենց տունը բնակող եւ ձրի աշխատող գործաւորն էի:

Նախաճաշէն վերջ քիւրտը զիս մօտակայ գետակը առաջնորդեց: Իր հետ հին, կարկտուած, մինչեւ ծունկերս հասնող ճերմակ կտաւէ շապիկ մը, եւ մինչեւ ոտքերս երկարող շապլընկեր մը բերած ըլլալով, ինծի հասկցուց որ այդ ջուրին մէջ մարմինս լուսնամ: Ինծի կտոր մը օճառ ալ տուաւ, եւ իր ձեռքերովը վրաս ջուր նետելով, զիս իրրեւ ընտանի անասուն մը մաքրել ուղեց: Այս լողանքէն վերջ երբ հազուեցայ, այս քիւրտը իմ ձեռքս բռնած, զիս քիչ մը հեռուն տարաւ. եւ հոն վայրի խոտ մը քաղելով, տափակ պղտիկ քարով մը ապստոսի մը վրայ օծանակի վերածեց եւ գլխուս վէրքերուն վրայ քսեց: Ասիկա քիւրտերուն վէրքերը բուժելու համար սքանչելի դեղ մըն էր, թերեւս:

Յաջորդ օրը ծանր փորհարութեամբ վարակուած էի: Ասոր պատճառը անշուշտ այն առաջին գիշերը գետակին աղտոտ ջուրը չափազանց խմելս էր: Այդ ջուրը, բնականաբար, միջբոսկիներով լեցուն, թունաւոր ըմպելիք մըն էր, քանի որ գետակը վրաններուն մօտէն անցնելով, գիւղացիներուն տնական ամէն տեսակ աղտոտութիւնները եւ իրենց ընտանի կենդանիներուն կղկղանքներն ալ կը պարունակէր:

Հետեւեալ օրը, առտուն շատ կանուխ, քիւրտին կնոջը հետ միասին իրենց 100էն աւելի ոչխարներու հօտը շրջակայ դաշտերուն մէջ արածելու տարինք, եւ կէսօրուան ատեն զանոնք վրաններուն քով վերադարձնելով, հոն հորի մը քով խոշոր քարի մը մէջ շինուած դուռին մէջ հորին ջուրը լեցնելով խմուցինք: Ժամ մը վերջ այդ ոչխարները նորէն դէպի նոյն դաշտերը առաջնորդեցինք արածելու համար, եւ իրիկունը զանոնք վրաններուն քով վերադարձուցինք: Այդ գիշերէն սկսեալ այդ ոչխարները արածելու գործը ինծի

յանձնուեցաւ, եւ ամէն օր ես էի անոնց միակ հովիւը:

Գլուխիս ետեւը խոշոր վէրքերով, փորհարութեան անտանկի հիւանդութիւնով, եւ անկասկած, ասոնց պատճառած բնականէն շատ աւելի մարմինի տաքութիւնով, ամբողջ օրը կիզիչ արեւին տակ, բոպիկ ոտքերով, հովուութիւն ընելը խիստ դժուար էր, եւ զիս չափազանց կը տառապեցնէր: Հիւանդ վիճակիս մէջ, արեւին սաստիկ տաքութենէն ընկճուած, ասոնց ոտքի վրայ կենալու ոյժի, որեւէ տեղ նստելու, պսակելու կը բաղձայի: Այդ չարաչար պայմաններուն մէջ աշխատելով, հազիւ թէ շարաթ մը անցուցած էի, երբ կէս օր մը ոչխարներուն ջուր խմցնելու համար վրաններուն քովը վերադարձայ, իսկոյն համոզուեցայ որ զիս աշխատցնող քիւրտը սակարկութիւններէ վերջ զիս ուրիշ երիտասարդ քիւրտի մը ծախած էր: Բնականաբար արժէքիս որքան ըլլալը չգիտցայ: Այդ երիտասարդ քիւրտը զիս ուղտի մը կռնակին վրայ հեծցուց, ձեռքս պաւսկան մը տուաւ, նաեւ քիւրտերու տուններուն մէջ ամէն օր եփուած երկու կակուղ հացեր, եւ ինծի հասկցուց որ, «ոչխարներուն հետ միասին քեզ ուրիշ գիւղ մը, իմ տունս պիտի առաջնորդեմ»:

Այս երիտասարդը իր մէջքին աջ կողմը փամբուշտներ պարունակող լայն գօտիի մը վրայ տարճանակ մը կը կրէր: Ինք խոշոր աւանակի մը վրայ հեծած, ես ուղտի մը վրայ, այդ ամբողջ կէս օրէն վերջ ոչխարները մեր առջեւէն շարունակ վաղեցնելով ժամ մը առաջ նոյն գիշերուան մէջ իր գիւղը հասնիլ կ'ուզէինք: Գիշերուան ժամը 10ին մօտ էր թերեւս, երբ վերջապէս իր վրանին առջեւը հասանք: Անմիջապէս իր բարձրահասակ մայրը վրանէն դուրս վաղելով մեզ դիմաւորեց:

Երկու սոսկալի ժամերու միջոցին, հազարաւոր կիներու եւ աղջիկներու վայրաշարար սպաննութիւններուն այն անմոռանալի օրէն ի վեր, այս կիներ երրորդ յաղթանդամ կ'ենն էր, որոնց իւրաքանչիւրին հանդիպեցայ երեք տարբեր պարագաներու մէջ: Ինք բաւական լաւ թուրքերէն կը խօ-

սէր, եւ զիս տեսնելուն պէս ինծի յայտարարեց որ, այդ օր-
ւրնէ սկսեալ զիս իրրեւ իր զաւակը պիտի սեպէր: Իր խիստ
ծեր եւ հիւանդ ամուսինը վրանին տակ գիշերուան պաղ հո-
վերէն պաշտպանուելու համար, միամիտակը իրենց գիւղին
տանը մէջ կը մնար, իսկ ինք իր չորս զաւակներուն հետ
միասին ամառուան եղանակը վրանին մէջ կ'ապրէր:

Այս ընտանիքին մեծ տղան իրենց արտերուն մէջ հողա-
գործի վերաբերեալ դործերը կ'ընէր: Երկրորդ տղան որ տա-
րիքով ինձմէ աւելի մեծ էր, իրենց ոչխարներուն հովին
էր: Իսկ 10 տարեկան աղջիկը եւ 8 տարեկան կրտսեր տղան
բոլոր քիւրտ պղտիկ աղջիկներուն եւ տղաներուն պէս,
տնական օրական աշխատիլ ծառայութիւններով իրենց
ծնողքներուն կ'օգնէին:

ԱՄԷՆ ՕՐ ԱՍՈՆՑ ԽՈՐԵՐԷՆ ՏԱՍՆԵԱԿՆԵՐՈՎ, ՈՐԴԵՐ ԴՈՒՐՍ ՀԱՆՅԷՆՈՎ, ԿԸ ՆԵՏԷԻ

Գլխուս վէրքերը փոխանակ աղեկնալու հետզհետէ ա-
ւելի կը բորբոքէին: Ամէն օր անոնց խորերէն, տասնեակ-
ներով որդեր զուրս հանելով կը նետէի:

Այս գիւղը, թերեւս Ուրֆայի արեւելեան կողմը, երե-
սուն հազար մեթրներ հեռու էր:

Երբ այս ընտանիքին կինը քանի մը օրերէ վերջ գնում-
ներու համար քաղաք գնաց, իր վերադարձին ինծի համար
պղտիկ փայտէ տուփի մը մէջ օծանակ մը բերաւ, որուն
դործածութիւնը բարեբախտաբար մէկ օրէն միւսը վէրքերս
բարեւաւելով բուժեց:

Ամէն առաւօտ, կէս օր եւ իրիկուն, այդ ընտանիքին
աղջկան կամ տղուն հետ գիւղին տունը իրենց ծեր հօրը կե-
րակուր կը տանէինք: Այդ մարդը իր ծերութեանը մէջ ինք-
զինքը լքուած կ'զգար: Իր կինը եւ իր զաւակները, իսկին
հանդէպ որեւէ սիրալիւր զգացում չէին ցուցուներ: Զինք
ամէն օր տեսնելուս եւ խնամելուս համար, ես իրեն շատ
համակրելի թուեցայ: Ինք յաճախ զիս կ'օրհնէր եւ կը մաղ-
թէր որ Աստուած զիս բարի օրեր տեսնելու արժանի ընէ:
Այս ծերունիին ինծի հանդէպ ցուցուցած երախտապարտու-
թիւնը եւ իր բարի զգացումները զիս մասամբ կը մխրթա-
րէին իմ ախուր վայրկեաններուս մէջ:

Հետզհետէ աշունը կը հեռանար, եւ ձմեռը իր ցուրտ
հովերով ու անձրեւներովը արագընթաց կը մօտենար: Այդ
կինը օր մը որոշեց որ ես գիշերները գիւղին տանը մէջ քնա-

նայի եւ պէտք եղած պարագային իր ամուսինը խնամէի: Եւ հետեւեալ օրէն սկսեալ զիշերները զիւզին տանր մէջ քնայայ: Ծերունին, զիշերները, երբեմն զիւ կը կանչէր իրեն օգնելու համար, եւ այս առթիւ միշտ քանի մը բարի խօսքերով զիւ կը գովէր:

Այդ տանր մէջ ինծի համար քնանալու մահիճ չկար, եւ ես ստիպուած մարդկին մէջ ամբարուած յարգին վրայ կը քնանայի: Գիշեր մը, յանկարծ, չեմ գիտեր ի՞նչ խորհուրդով յուզուած, Արուսեակս, անմոռանալի մայրս, յիշեցի: Առանց ինքզինքս կարենալ զսպելու, տաքուկ արցունքներ թափելով, բարձր ձայնով, վայրկեաններով լացի: Յանկարծ ծեր մարդը շատ դժուարութիւններով իր մահիճէն դուրս ելած, ինծի կը մօտենար զիւ քաջալերելու համար: Իր այդ մարդկային եւ սիրալիւր ընթացքը այդ զիշերէն վերջ յաճախ մտքիս մէջ յիշեցի: Քանի մը շաբաթներէ վերջ, անձրեւոտ տխուր օր մը, խեղճ ծերունին մեռաւ, եւ իր բնոտնիքը չուտով զինք մոռցաւ:

Աչուներ դեռ չվերջացած, այդ ընտանիքին մեծ տղան ամուսնացաւ: Ինք ինծի արտ վարել սորվեցուց: Երբեմն ես իր հետ միասին կը հերկէի, իմ արօրս իր արօրին ետեւէն, եւ երբեմն ալ ես մինակս արտը կը վարէի: Լաւ արտ հերկողի մը հողին մէջ փորած աղօսները ուղիղ գծի մը վրայ պէտք էր ըլլային: Եւ ասիկա իրականացնելու համար տարիներու փորձառութիւնը պէտք էր ունենալ:

Օր մը երբ այս երիտասարդին հետ կ'աշխատէի, իմ հերկելով փորած աղօսս ուղիղ չ'ըլլալուն համար, խելոյն իմ վրաս յարձակեցաւ չափազանց ջղայնացած, զիւս գետնիը նետելով, իրեւ թշնամի մը, նախ իր ձեռքերովը, եւ յետոյ իր ոտքերովը ինծի զարկաւ: Իր այս զիւրադրելու մը անբնական, յոռի ընթացքը երկու, երեք անգամներ կրկնուցաւ եւ իր մօրը, կնոջը եւ դրացիներու աղանջներուն հասաւ: Չեմ խորհիր որ այս երիտասարդը իմ մասին որեւէ ատելութեան զգացում ունէր: Ընդհակառակը ինծի հանդէպ շատ համակրութիւն կը ցուցնէր: Մասնաւոր պարագաներ

բու մէջ առատաձեռն ալ էր: Գիւղին մէջ ինք իրեւ ընկերասէր եւ ազնիւ բնաւորութիւն ունեցող մէկը ճանչցուած էր: Իր միակ յանցանքը բարկացող ըլլալն էր, եւ այդ բուպէին զիւ ծեծելէն ինքզինք չէր կրնար զսպել:

Այդ ձմեռը, իր հովիւ եղբօրը հետ, ոչխարները, զիւղին հաբաւային կողմերը, լեռները փոխադրեցինք, հոն քանի մը շաբաթներ կանանչ խոտաւէտ դաշտերուն մէջ արածելու համար: Իր եղբօրը կիներ եւ իր քոյրը մեղի ընկերացան, հոն տնական գործերը ընելու եւ ամէն օր ոչխարներուն կաթին կարող իւղը գատելու եւ ամբարելու համար:

Այդ լեռներուն մէջ, զիշերները դայլերու ոռնալը կը լսէինք, մինչ ոչխարները իրենց բացօթեայ ախոռին մէջ կը հանգստանային մեր երկու պահապան շուններուն հըսկողութեամբ: Օրուան մէջ այդ վայրերը մեր վրանէն կը հեռանային, եւ անոնց ձայները այլեւս չէինք լսեր:

Օր մը կէս օրուան մօտերը, մեր ուզող արածելէ վերջ վրանին առջեւ չէր վերադարձած: Զինք փնտռելու գացի: Լեռան միւս կողմը կանանչ ձորի մը մէջ զինք գտնելով, իր վրայ հեծած, կը վերադառնայի: Յանկարծ իմ աջ կողմս, ձորին միւս մասին վրայ, գայլ մը ինծի կը նայէր, առանց իր տեղէն շարժելու: Առաջին անգամն էր որ խելօք շան մը նմանող այդ վայրենի անասունին հանդիպեցայ լեռներուն մէջ:

Այդ տանր մէջ, ստիպուած, մէկ տարիէն աւելի մնացի: Քանի մը բարեկամ զիւղացիներու խրատներուն հետեւելով, վերջապէս որոշեցի այդ զիւղէն մեկնիլ, տասը հազարամէթրներ հեռու, դրացի զիւղին զիւղապետին քովը երթալ եւ իրմէ խնդրել որ զիւ իր բնակարանին մէջը ընդունէր եւ զիւ պաշտպանէր: Լսած էի ոչ, «եթէ քիւրտ մը որոշէ անպատճառ անհատ մը պաշտպանել, իր խոտուած կատարելու համար որեւէ ջանք չ'ինայիր»:

Բարեբախտաբար, այդ դրացի զիւղին զիւղապետին եղբօրը հանդիպեցայ մեր զիւղին մէջ, եւ իրենց համար աշխատելու համար իր հետ համաձայնեցայ: Եւ որոշուած

օր մը մեր զիւղէն գաղտնի կերպով հեռացայ եւ իրենց գիւղը գացի: Երեք օրերէ վերջ, զիս աշխատցնող երիտասարդը իմ այդ զիւղը ըլլալս իմանալով, մեր զիւղին զիւղապետին հետ եկաւ, որ զիս համոզելով իր տունը վերադարձնէր: Իր տունը վերադառնալը բացարձակապէս մերժեցի: Բայց յետոյ, երկու զիւղապետներուն որոշումով մեր զիւղին զիւղապետին տունը աշխատելու պայմանով վերադառնալու յօժարեցայ: Բնականաբար աշխատանքիս փոխարէն ասոնք ինծի դրամ չէին վճարեր:

Մեր զիւղին զիւղապետը երեք կիներ ունէր: Առաջինը իր մեռած տարեց եղբորը կիներէն էր, որ իրմէ շատ աւելի տարիքոտ էր: Իր երկրորդ կնոջմէն երեք տղայ զաւակներ ունէր, որոնց մեծը իր արտերուն մէջ հողագործներ կ'աշխատցնէր, իսկ երկրորդ եւ երրորդ տղաքը զեռ պատանիներէն էին: Իր երրորդ կնոջմէն երկու պզտիկ աղջիկներ ունէր: Այս կիներ միւսներուն հետ բախդատմամբ աւելի երիտասարդ եւ զեղեցիկ էր: Այս երեք կիները զրեթէ ամէն օր իրարու հետ կը վիճարանէին:

Պէտք է յիշել որ այս բազմանգամ ընտանիքին համար ըրած գործս աւելի զիւրին էր:

Դեռ տարի մը չանցած, վստահելի մարդ մը նպաստաւոր առաջարկ մը ըրաւ ինծի, քիւրտ մեծ Պէկի մը բնակարանին մէջ ծառայելու համար: Եւ առաւօտ մը, քանի մը եղեր արածելու պատրուակով զիւղէն դուրս առաջնորդեցի, եւ զիւրեքը դաշտին վրայ լքելով մեկնեցայ: Ճամբաներէն զիտմամբ հեռանալով, լեռնէ լեռ, եւ ընդարձակ դաշտի մը մէջ ծայրէն միւսը միշտ քաշելով, վերջապէս իրիկունը, անթիւ, ծարաւ, յոգնած, մեր զիւղէն զրեթէ 25 - 30 հարամէթրներ հեռուն գտնուող այդ քիւրտ Պէկին բնակարանին առջեւը հասայ: Պէկը այդ օրը բացակայ էր: Բայց իր կիներ իմ մասիս տեղեակ ըլլալով զիս հաճոյքով ընդունեց: Յաջորդ օրը Պէկը եկաւ, եւ իմ ընելիք գործիս մասին ինծի իր հրահանգները տուաւ: Հիւրանոցին մէջ իր հիւրերուն ջուր, օշարակ կամ սուրճ նուրբէլ էր ամէնակարեւոր

գործս: Սուրճ եփողը թուրք մըն էր: Առաւօտէն մինչեւ իրիկուն իր միակ գործը թրքական սուրճ պատրաստելն էր:

Հաջիւ թէ տարի մը ծառայեցի իր ընտանիքին յարկին տակ:

Այս պէկը ամառը իր զիւղին մեծ բնակարանին մէջ կ'անցնէր, եւ ձմեռն ալ իր Ուրֆայի խիստ հանգստաւէտ մեծ տանը մէջ կ'ապրէր: Իր կիներ թուրք էր, եւ իրմէ շատ աւելի տարիքոտ կ'երեւէր: Ասոնք երբէք զաւակ չ'էին ունեցած: Իր տանը մէջ աշխատողները բոլորն ալ ջարդերէն ազատուող հայեր էին: Իր ձիերը խնամողը հայ երիտասարդ մըն էր, նաեւ խոհարարուհին, որուն ծեր մայրը իր հետ կը բնակէր այդ տան մէջ: Յետոյ երկու զեղեցիկ հայ աղջիկներ կային, մեծը սեւ մազերով, 16 տարեկան, պզտիկը դեղին մազերով, 11 տարեկան: Պէկը տարեց աղջիկը իր սիրուհին ըրած էր, իսկ կրտսերը իրենց որդեգրած զաւակն էր:

Դժբախտաբար, այդ թուրք կնոջը մշտատեւ նախանձի ոգին իր առանց զուրթի սիրտը հետզհետէ զրգոած, կատաղեցուցած էր, հակառակ իր ամէն օր այդ խեղճ աղջկան ըսած անոյշ եւ կեղծաւոր խօսքերուն:

Այդ յուսահատ աղջիկը իր տխուր կացութեան իրականութիւնը շատունց հասկցած էր, բայց որեւէ միջոց չունէր այդ բանտարկեալի դժբախտ վիճակէն ազատելու: Վերջապէս իր անիծեալ զիւրերը հասաւ: Առաւօտ մը լսեցինք որ զիւրեր ատեն փախած էր:

Ասիկա իր անձնական որոշումը չէր անշուշտ: Այդ տունէն իր փախիլը անկարելի էր: Պէկին կիներ այդ աղջիկը նախապէս համոզելով, զինք զաղտնի համաձայնութեամբ մը կաշառուած քիւրտ առաջնորդի մը յանձնած էր, որպէսզի իր հայրենի քաղաքը, Խարբերդ վերադարձնելու պատրուակով իր տունէն հեռացնէր: Ասոնց մեկնելէն վերջ, առաւօտուն, երբ Պէկը այդ տխուր եղելութիւնը իմացաւ, խիոյն տասը ձիաւորներու հրաման տուաւ որ քառասմբակ զիւղին չորս կողմերը, բոլոր ճամբաները երթային եւ իր հայ աղջիկը փնտռէին: Այդ ձիաւորները ամբողջ օրը լեռները, ձո-

րերը, անտառները, ճամբաները մանրակրկիտ կերպով փնտռեցին, եւ առանց արդիւնքի վերադարձան: Հետեւեալ օրը սյլեւս այդ ջանքերը շարունակելը անօգուտ եղան:

Այդ անպուժ առաջնորդը, միամիտ եւ խեղճ աղջիկը, 10 — 15 հազարամէթրներ հեռու, լեռներուն մէջ դամբած հորի մը մէջ նետած է եղեր: Այդ առանց ջուրի հորին մէջ վիրաւորուած, անշուշտ քանի մը օրեր «օգնութիւն, օգնութիւն» պոռալէ վերջ, աներեւակայելի չարչարանքներով մեռած էր: Այս եղելութիւնը քանի մը շաբաթներ յետոյ ամէն տեղ խօսուեցաւ, եւ Պէկին ալ իմացաւ: Հակառակ իր մտքին մէջ պահած իր սիրալիր զգացումներուն, ժամանակը անշուշտ իր սիրտը հանդստացուց, առանց սակայն իր հետ սպորտներուն, մեղի, մոռցնելու այդ հայ աղջկան օրինակելի բնաւորութիւնը եւ ազնուական հոգին:

Այս աղջիկը, Մէգիրէի մետաքսեղէն հիւսուածքներու նշանաւոր դորժարանը հաստատող եւ աշխատցնող հինգ եղբայրներուն երրորդ եղբորը զաւակն էր:

Այս հինգ եղբայրներուն համար իրարու քով շինուած եւ մէկը միւսէն չբաժնուած հինգ նշանաւոր բնակարանները, Մէգիրէէն դէպի Մալաթիա կամ Արարկիր առաջնորդող սրդոտային աջ կողմը կը գտնուէին:

Քանի մը ամիսներէ վերջ, օր մը, զիւղին մէջ լուր մը տարածուեցաւ թէ, «զինադադար եղած է, եւ թուրքերու եւ քիւրտերու բնակարաններուն մէջ վերապրող բոլոր հայերը իրենց քաղաքները եւ զիւղերը կրնային վերադառնալ»:

Այդ օրերուն մէջ, մենք ընտանիքով Ուրֆայի բնակարանը երթալու կը պատրաստուէինք, ձմեռը հոն անցնելու համար: Դեռ Դեկտեմբեր ամիսը չսկսած, մենք բոլորս ալ զիւղէն մեկնեցանք: 1918ի ձմեռը կ'սկսէր: Ուրֆայի մէջ եւ չըջակայ զաւառները առատ ձիւն տեղացած էր: Քաղաքին մէջ մեր զիւղը լսած լուրը իրօք կրկնուեցաւ թէ, «Կառավարութենէն հրաման եկած է: Քաղաքին մէջ գտնուող բոլոր վերապրող հայերը ազատօրէն իրենց հայրենի քաղաքները կամ զիւղերը կրնային վերադառնալ»:

Բարեբախտաբար, քանի մը օրեր առաջ, անակնկալ զիւղաւածով մը, Շեփիկցի երիտասարդ կին մը, չուկային մէջ զիս ճանչնալով, ինծի հետ խօսեցաւ եւ ըսաւ որ «քու օգնութեան հօրեղբորդ աղջիկը Աննան եւ քույրդ՝ Արշալոյսը ողջ են, եւ Ուրֆայի մէջ թուրք ընտանիքներու տուներուն մէջ ծառայութիւն կ'ընեն»: Այս ճարպիկ եւ քաջ կնոջը միջոցաւ, նախ Աննան դտայ: Ինք էր որ զիս խփոյն Աննային աշխատած տունը առաջնորդեց: Եւ յետոյ Աննային միջոցաւ Արշալոյսը դտայ: Տարիներէ ի վեր զիրար կորսնցնելէ վերջ, յուզում, ուրախութիւն, տխրութիւն, ամէն տեսակ զգացումներ եւ յիշատակներ, մեր միտքերուն եւ սիրտերուն խորերը իրարու հանդիպեցան...

Կառավարութիւնը, վերապրող հայերու կարեւոր խումբ մը տան մը մէջ կը հաւաքէր, զիրենք իրենց երկիրները զրկելու համար: Աննան, Արշալոյսը եւ ես ալ այդ խումբին ընկերացանք: Բայց ես չէի համարձակեր իմ մեկնելու որոշումս Պէկին ըսելու: Վստահ էի որ ինք թէ պիտի բարկանար, եւ թէ ամէն տեսակ միջոցներով պիտի ջանար իմ մեկնիլս արդիւլել: Իր խիստ մտերիմ թուրք բարեկամն ալ, որ ինծի հանդէպ շատ անկեղծ էր, իմ կարծիքս ունէր: Իր այդ բարեկամին հետ միասին որոշեցինք որ, առանց Պէկին իմացնելու գաղտնի կերպով զիւղերը տունէն մեկնէին:

Մենք բոլորս ալ օր մը այդ որոշուած տանը մէջ հաւաքուեցանք: Մեր թիւը 50ը կ'անցնէր: Քանի մը տղոցմէ զատ, զրէթէ միւսները բոլորն ալ կիներ էին: Յաջորդ օրը դէպի Մէգիրէ պիտի ճամբորդէինք: Մեր ուրախութիւնները եւ արտօմութիւնները իրարմէ անբաժան էին: Մեր ընտանիքներուն պատկանող որեւէ սիրելի անդամ չպիտի գտնէինք Մէգիրէի, Պարբերդի, Մալաթիայի եւ Արարկիրի մէջ: Ի՞նչ պիտի ընէինք հոն, տարիներէ ի վեր լքուած, անկասկած աւերակ եղած, մեր սիրելի քաղաքներուն եւ զիւղերուն մէջ:

Առաւօտուն կանուխ, երեք ոստիկաններու առաջնորդութեամբ, ձիւնոտ եւ սառած ճամբաներուն վրայէն

քաղելով, Մէղերէ երթալու այլ ձմեռային դժուար, ճամբորդութիւնը ընելու սկսանք: Մէղերէ հասնելէ վերջ մեր փափաքը չուտով Արաբկիր երթալ էր:

Քանի մը օրեր, Ուրֆայէն Մէղերէ առաջնորդող ճամբուն վրայ դանուած Ամասիա քաղաքին մէջ սպասեցինք, եւ յետոյ Մալաթիա հասանք: Հոս ոտտիկանները մեզ մեծ հին տան մը մէջ տեղաւորեցին, գիշերը անցնելու համար: Այդ տանը սենեակներուն մէջ ոչ մահճիկ կար ոչ ալ սենեակները տաքցնելու համար փռարան:

Ջարգերէն ազատուած եւ Մալաթիայի մէջ հաստատուած հայեր խկոյն մեզ տեսնելու եկան: Ինչ հաճոյալի դարձանքով, քոյրս եւ ես մենք մեզ բախտաւոր զգացինք, երբ Արաբկիրի մեր թաղին աղբիւրին մօտը բնակող զբայի հայ ընտանիքի մը անդամները, ընկերդ Սոսորոֆը (կարծեմ Կիւլիշէլբասանեան), իր քոյրը, եւ իր քրոջը ամուսինը, մեզ տեսնելով, անմիջապէս մեզ իրենց տունը տարին քանի մը օրեր հելւասիրելու համար:

Այդ տխուր օրերուն մէջ, իրենց մեզի հանդէպ ցուցած սէրը եւ բրած բարիքները յաւիտեանս կարելի չէ մոռնալ:

ՄԵՐ ՄԵԾ ՄԱՅՐԸ ԻՐ ԿՐՏՍԵՐ ԱՂԶԿԱՆ
ԼՈՒՍԻՆԻՆ ԵՒ ԻՐ ԹՈՌՆԻԿԻՆ, ՄԱՐԻՆԵՒՆ ՀԵՏ
ՄԻԱՍԻՆ ՄԷՋԻՐԷՒ ՄԷՋ ԿԸ ԲՆԱԿԵՐ

Մեր Մէղերէ հասնելէն վերջ, անմիջապէս հոն վերապրող հայերն ալ մեզ տեսնելու եկան: Եւ հոս մեր ուրախութիւնը չափ չ'ունէր, երբ իմացանք որ, մեր Մեծ մայրը, որուն «Մայրիկ» կ'ըսէինք, իր կրտսեր աղջկան Լուսինին եւ իր թոռնիկին Մարինէին հետ միասին Մէղերէի մէջ կը բնակէր: Մարինէն, ջարդերու պահուն սպաննուած իր տղուն՝ Բժիշկ Կարապետ Մելիքեանին, երրորդ զաւակն էր:

Անմիջապէս մեծ մօրս բարեկամը, զեղազործ Մարտիրոս Գէորգեանը, Կոստալալութեան Առողջապահական Տնօրէնին ղեմեց, եւ մեզի համար Մէղերէ բնակելու արտօնութիւնը ստացաւ:

Այդ օրէն սկսեալ, քոյրս եւ ես, մեծ մօրս, մօրաքրոջս եւ Մարինէի հետ, իրենց միակ սենեակին մէջ, միասին բնակեցանք:

Քանի մը օրերէ վերջ, զեղազործ Գէորգեանը, Կոստալալութեան Առողջապահական Տեսչութեան զբասնեակներուն մէջ, ինծի համար առժամեայ գործ մըն ալ հայթայթեց:

Տարեց թուրքի մը հետ, քաղաքին մէջ ճանչցուած Ժանապանդի (թիւֆլիզ) տեղական ախտին տարածուիլը արգիլելու համար, թուրք ընտանիքներուն մէջ խնամուած հիւանդներուն համար գործածուած ամբողջ հազուատեղէնները եւ այլեւայլ գոյքերը հականեխելու պաշտօնը կր կա-

տարէի: Փոխանակ ամսականի, ինծի տրուած 25 հազարա-
կրամներ ցորենը մեծ մօրս համար շատ կարեւորութիւն ու-
նէր: Զիրար ողջ գտնելով, եւ շատ խնայողութեամբ ապրե-
լով, մենք մեզ երջանիկ կը սեպէինք:

Ամառուան վերջերը, օր մը լսեցինք որ Եփրատ
Գօլէճի նախկին նախագահը Միսթըր Հէնրի Րիկզ, 2 օրերէ
ի վեր, Սարբերդ վերադարձած էր: Մեծ մօրս հետ, զինք
տեսնելու համար Սարբերդ գացինք, որը Մէլիբէէն 5 - 6
հազար մեթրներ հեռու, լեռնային քաղաք մըն է: Միսթըր
Րիկզ Ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց
Յանձնաժողովին Սարբերդի եւ իր շրջակայ գաւառներուն
համար որոշուած առաջին Տնօրէնն էր: Երբ զինք տեսանք,
եւ մեր նպատակը իմացաւ, ընտանիքս եւ զիս ճանչնալուն
եւ դնահատելուն համար, իսկոյն ինծի իր գրասենեակին
մէջ զրազիրի եւ թարգմանի դործը առաջարկեց:

Ամերիկեան Նպաստամատոյց Յանձնաժողովին Տես-
չութիւնը, Սարբերդ հաստատուելէ վերջ, իր Սարբերդի,
Մէլիբէէի, Արաբիկիի եւ Մալաթիայի որբանոցներուն մէջ
հաւաքուած եւ խնամուած հազարաւոր հայ որբերուն հա-
մար, ամէն ամիս Պոլսոյ կեդրոնէն զրկուած 10.000 թրքա-
կան կարմիր ոսկիներ կը ծախէր: Իր գանազան բարոյա-
կան եւ նիւթական զործունէութիւններուն համար 25 էն ա-
ւելի Ամերիկացի եւ հարևարտոր հայ պաշտօնեաներ կ'աշ-
խատեցնէր:

Հոն աշխատած տարիներուս միջոցիս, իմ Ամերիկացի-
ներուն միջոցաւ բրած հետազոտութիւններուս հետեւանքով,
թրքահայաստանի հարաւային գաւառներուն մէջ հաստատ-
ւած Ամերիկացի միսիոնարներէն իմացայ, որ եղբայրս՝
Տիգրանը տարադրութիւններէն ազատուած, Մէլիբէէի քա-
ղաքին մէջ, թուրք կոյր փաստարանի մը տանը մէջ իբրեւ
ծառայ կ'աշխատէր: Այս լուրին հաւատալով, վստահ էի որ
օր մը անպատճառ զինք պիտի գտնէի:

Երեք տարիներ այս Ամերիկեան ընկերութեան մէջ
աշխատելէ վերջ, 1922ի ամառուան մէջ, օր մը թուրք կա-

ռավարութիւնը հրովարտելով մը յայտարարեց որ, «բոլոր
հայերը կամ երկրէն պէտք էր մեկնէին եւ կամ թուրք քա-
ղաքացիներ պէտք էր ըլլային»: Ամերիկացիները անմիջա-
պէս իրենց ութէն տասը հազար որբերը դէպի Պէյրութ փո-
խադրել սկսան:

Եւ ալ մեկնելու պատրաստուեցայ: Թերեւս 2 կամ 3
օրերէ վերջ, թուրք Զինուորական Հրամանատարութիւնը
պաշտօնական թուղթով մը ինծի զինուորական ծառայու-
թիւն ընելու համար հրամանը զրկեց: Եւ հետեւեալ օրը
ոստիկանները զիս ձերբակալելով զօրանոցը առաջնորդեցին:

Զինուորական օրէնքին համաձայն, թուրք բանակին
մէջ մէկ տարի զինուորական ծառայութիւն չ'ընելու հա-
մար, յիսուն թրքական կարմիր ոսկիներ պէտք էր վճարել:
Ստիպուած այս դուժարը վճարեցի, եւ զօրանոցէն տուն
գացի: Յաջորդ տարին նոյն գումարը կրկին չվճարելու
համար, այդ երկրէն փախելու միջոց մը փնտռելու էր:

Քանի մը մտերիմ բարեկամներու թելադրութեամբը,
կեանքս ազատելու համար, օր առաջ դէպի Հալէպ պէտք էր
մեկնիլ: 9 հայ երիտասարդներու հետ համաձայնեցանք
որ յանձնարարուած եւ վստահելի քիւրտ առաջնորդներու
միջոցաւ, որոշուած զիշեր մը Մէլիբէէն հեռանայինք:

Մտերիմ բարեկամ մը ունէի, Գարեգին Մըսրեանը,
որ Մէլիբէէի մէջ լաւ ճանչցուած պատուաւոր թուրք վաճա-
ռականի մը քով իբրեւ պաշտօնեայ կ'աշխատէր: Այս թուրք
վաճառականին եւ իմ հայ բարեկամին իրարու հանդէպ ու-
նեցած վստահութեանը եւ իրենց անկեղծ բարեկամութեանը
մասին որեւէ կասկած չունէի: Երբ ես բարեկամիս տեղեկա-
ցուցի մեր 10 ընկերներու միասին փախստական մեկնելու
ծրագիրը, իսկոյն ինք մեր այս ձեռնարկին մէջ մեզի օգնելու
խոստացաւ: Ինք իր անօրէնին հետ պիտի խօսէր, որ իր վա-
ճառատան համար Մէլիբէէի եւ Հալէպի միջեւ ապրանք փո-
խադրող քիւրտ ջորեպաններուն առաջնորդութեամբը մեզ
զիշերները գաղտնի կերպով մինչեւ Հալէպ ապահով հաս-
ցընէր: Եւ որոշուեցաւ որ մեր Հալէպ հասնելէն վերջ, մեզ-

մէ իւրաքանչիւրը անոնց նամակ մը պիտի յանձնէր, որ—
պէսզի այդ նամակը Մէզիրէի մէջ մեր ազգականին ցուց—
նելով իրմէ քսան թրքական սակիներ ստանային:

Օրական պէտք եղած կարգ մը առարկաներ, ներքին
հագուստներ եւ բոլոր զրական զործերս պայուսակի մը մէջ
ղետեղած՝ մեր մեկնելէն օր մը առաջ թուրք վաճառատան
մէջ աշխատող հայ բարեկամին յանձնեցի, որ մեր առաջ—
նորդ պատասխանատու փութին տար: Այս փութը, պա—
յուսակս իրենց իրարու քով հաւաքած մեր ընկերներուն
զոյճերուն քով պիտի փոխադէր, որպէսզի մեր մեկնելիք
օրը պայուսակս կրելու հոգը չունենայի:

Իրօք, հետեւեալ օրը, կէսօրէն վերջ, մեզմէ ամէն մէկը
զատ զատ Մէզիրէէն 10 հազարամէթրներ հեռու գիւղ մը պի—
տի երթար, եւ հոնկէ գիշերուան մութին մէջ, մեր երեք
առաջնորդներուն հետ միասին վերջնականապէս պիտի մեկ—
նէինք:

Այդ կէսօրէն վերջ ժամը Բին եւ մինակս քալել սկսաւ,
եւ իրիկունը այդ որոշուած գիւղը հասաւ: Առանց դուռի եւ
պատուհաններու, գեռ շինութիւնը չըլլացած տուն մըն
էր մեր ժամադրութեան վայրը: Հոն հասնելէս վերջ ընկեր—
ներէս որեւէ մէկուն չի հանդիպեցայ: Անօթի, ծարաւ, այդ
նորաչէն տանը խոնաւ պատերուն մէջտեղ նստած՝ համբե—
րութեամբ ժամերով սպասեցի: Թուրք գիւղացիներուն կաս—
կածները արթնցնելու վախովը լեցուած՝ առանց քնանալու
ամէն վայրկեան մտքէս կ'անցնէի որ թերեւս յանկարծ դիպ—
ուածով մը փախստական մը ըլլալս գիտցուէր:

Շատունց կէս գիշերը անցած ըլլալու էր, երբ թուրք
գիւղացիները, երկու գոմէշներով քաշուած սալլերու վրայ
բեռցուած, պտուղներ եւ բանջարեղէններ Մէզիրէի մէջ ծա—
խելու համար, այդ տանը քովի ճամբայէն կ'անցնէին: Ի—
րենց հին սալլերուն ժանդոտած անիւներուն պատճառած
անախորժ ձոնչումները՝ թմրած վիճակէս զիս արթնցու—
ցին: Իսկոյն փողոց իջնելով, լուսունկային լոյսին միջոցաւ,
այդ գիւղացիներէն մէկուն մօտենալով, բարեւեցի եւ իր

կառքին վրայ անկիւն մը նստիլ ուզեցի: Ինծի «չառ լա»
ըսաւ: Արշալոյսի պահուն թերեւս Մէզիրէ պիտի հասնէ—
ինք, ժամը առաւօտեան 6ն էր իրօք երբ քաղաքին մօտեցանք:
Կառքէն իջնելով եւ գիւղացիին շնորհակալութիւնս յայտ—
նելով, աճապարանքով հեռացայ:

ՄԱՅՐԻԿ, ՊԱՅՈՒՍԱԿՍ ԿՈՐՍՆՅՈՒՅԻ,
ՍԱՅԻՏԸ «ՊԱՅՈՒՍԱԿԸ ԳՈՂՅՈՒԱԾ Է»,
ԸՍԱԾ Է ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ

Տուն հասնելէ վերջ, մեծ մօրս պատմեցի զիշերուան մէջ առանց քնանալու ապրած մտատանջ ժամերս, եւ շուտով պատրաստուելէ վերջ՝ առանց վայրկեան կորսնցնելու բարեկամիս աշխատած վաճառատունը գացի: Հոն անակնկալ զարմանքով մը եւ շափազանց տխրութեամբ իմացայ որ քիւրտին յանձնուած պայուսակս կորսուած է եղեր: Ինծի համար բոլորովին անբացատրելի առեղծուած մըն էր այս կորուստը: Անկարելի էր հաւատալ քիւրտին այս յայտարարութեանը: Միւրաւ մէկէն ի մէկ յուզուեցաւ: Զգային ներքին ցնցում մը ինծի լալու զօրաւոր փափաք մը արթնցուց: Հազիւ թէ փոքրիկ տղս մը պէս լալս զսպեցի: Տուն վազեցի շուտով: Մեծ մօրս, մայրիկիս, այս գոյժը աւետելու կը փափաքէի: Հազիւ թէ տանը ներս մտած, «Մայրիկ, պայուսակս կորսնցուցի, Սայիտը, «պայուսակը գողցուած է», ըսած է բարեկամիս», ըսի:

Յետոյ «ինչ ընելս չեմ գիտեր, ի՞նչպէս կարելի է չի մտածել այս արժէքաւոր զրական գործերուն մասին, Աստուած իմ: Ե՞րբ վերջապէս այս անիծեալ քաղաքէն պիտի հեռանամ»: Թերեւս, «դուն համբերող չես», ինծի պիտի ըսես, «բայց ո՞վ է համբերողը, մայրիկ, Աստուած միայն համբերել պիտի» աւելցուցի:

Մեծ մայրս, բնականաբար զիս հանդարտեցնել, քաջալերել ջանաց: «Տղաս, պահ մը խորհէ, համբերէ, հոգերդ Աստուծոյ վրայ ձգէ, հաւատայ որ Աստուած ինչ որ ընէ, քեզի համար բարի է: Այս ճշմարտութեան հաւատա, եւ իս-

կոյն սրտի խաղաղութիւն եւ մտքի հանգստութիւն պիտի գտնես: Աղօթէ անգամ մը, իրմէ խնդրէ որ հոգերդ թեթեւցնէ, եւ ներքին հանդարտութիւն մը պիտի զգաս», ըսաւ:

«Ոչ, սերելի մայրիկս, կը խորհիմ որ դուն զիս բոլորովին չես հասկցած: Այս գրուածքներուն արժէքը երեք տարիներու յամառ աշխատանքիս պտուղն էր, որ մէկ օրւան միջոցին կորսնցուցի...» պատասխանեցի:

Ասիկա երկրորդ անգամն էր որ ընկերներուս հետ միասին, մեր փախստական մեկնելը չէր յաջողած: Կը վախնայինք որ եթէ այս ճամբորդութիւնը նորէն յետաձգուէր անգղոյշ խօսակցութիւններու միջոցաւ, թերեւս օր մը ձերբակալուէինք:

Ժամ առաջ Մէլիրէէն պէտք էր հեռանայ: Վերջապէս որոշուեցաւ որ օր մը մեզմէ իւրաքանչիւրը միջոցաւ մը, «լճակ» կոչուած պղտիկ լիճին հտեւը բարձրացող «հազըր-պապա» լեռան վրայ գտնուող դաշտին վրայ պիտի երթար, որպէսզի այդ նոյն գիշերը, այդ ժամադրաւայրէն բոլորս միասին դէպի Հալէպ քալէինք: Ճամբորդութիւնը միայն զիշերները պիտի ընէինք, եւ ցորեկները լեռներուն մէջ, ապառաժներուն մէջտեղները, քարայրներուն եւ անտառներուն խորերը պիտի պահուըտէինք: Այդ պղտիկ լիճին եզերքէն վրայ կը գտնուէր «Ծովք» անունով հայ գիւղը, եւ Խարբերդէն հոն երթալու համար ամբողջ օր մը պէտք էր քալէլ:

Այդ վերջին օրը առաւօտեան ժամը Տին, ես քայելով Մէլիրէէն մինչեւ Քէսիրիկ գիւղը գացի, ուր քիւրտ մը ճերմակ ձիու մը սանձը իր ձեռքին մէջ բռնած, ճամբուն քովը ինծի պիտի սպասէր, որ զիս իմ ընկերներուն քովը առաջնորդէր: Թուրքերուն պէս զլիսուս վրայ Ֆէս մը ունէի, եւ հագուստս բարձր դասակարգի պատկանող թուրք երիտասարդի մը հագուստէն չէր կրնար զանազանուիլ:

Քէսիրիկ գիւղին մէջ, իրօք, փողոցի մը մէկ կողմը, ճերմակ ձիուն քով սպասող քիւրտին հանդիպեցայ, որուն իմ նշաններս տուած էին: Իսկոյն ինք ինծի մօտեցաւ, եւ

վստահ եղաւ որ ես էլ իր փնտրած ճամբորդը: Չիտն վրայ հեծայ, ինքն ալ իմ մօտէս քալելով, այդ դէպքին հեռացանք: Ճամբուն միջոցին որեւէ մեզի հանդիպող ճամբորդ զիս կառավարական պաշտօնեայ մը կը կարծէր, եւ կամ հարուստ յարգելի երեսասարդ մը:

Որոշեցինք որ երկրին սովորութեան համաձայն, մեզի հանդիպող քաղաքացի կամ ղինուորական ճամբորդներուն բարեւելով մեր ճամբան շարունակէինք: Իրապէս, քաղաքացիներու, ղիւղացիներու, սպաներու, ոստիկաններու հանդիպեցանք, առանց իրենց միտքերուն մէջ որեւէ կասկած արթնցնելու: Իմ առաջնորդս յաճախ քիւրտերէն երգեր կ'երգէր, անցորդ ճամբորդներուն ուշադրութիւնը գրաւելու մտադրութեամբ, իրենց խորհիլ տալով թէ, ինք իմ սպասաւորս էր: Իր տխուր երգերը եւ իմ լրջօրէն ըսած «բարեւ»ներս, սրտիս խորերը խեղդել ուզած վախս բոլորովին չէին անհետացներ: Ասով հանգերձ գէմքիս արտայայտութիւնը երբէք չփոխուեցաւ:

Վերջապէս այդ նշանաւոր պլտիկ լիճին եզերքը հասանք: Հոնկէ թերեւս տասը հազարամեթրներ հեռուն, միւս եզերքին վրայ, «Ծովք» գիւղը տեսայ: Հոս յիշեցի որ եփրատ Գօլէճին մէջ, Ծովքեցի ընկեր մը ունէի, որ անշուշտ ինքն ալ, սպաննուած հարիւրաւոր հայ ուսանողներու խումբերուն մէջ, անմեղ զոհ մը եղած էր:

Այդ լիճին եզերքին վրայ երկարող ճամբան սկսանք քալել, երբ արեւը հեղհեղէ լեռներուն ետեւ պահուլտելու կը պատրաստուէր: Քիչ վերջ լիճէն բաժնուեցանք, եւ լեռն ի վեր օձապտոյտ եւ քարոտ ճամբաներուն վրայէն դժուարութեամբ կը յառաջանայինք: Հակառակ քանի մը անգամներ քիւրտին առաջարկելուս, ինք բնաւ ձիուն վրայ հեծնել չ'ուզեց: Գրեթէ մութը ամէն կողմ պատած էր, երբ յանկարծ, քիչ մը հեռուն պլտիկ լեռնադաշտի մը վրայ կրակի բոցերու լոյսեր տեսանք: Քիւրտը ըսաւ որ. «ահաւասիկ, հասանք»: Ուրախութիւնս կատարեալ էր: Վերջապէս իմ խումբիս քով հասնելու բախտը ունեցայ: Երբ ձիէն

իջայ, բոլոր ընկերներս ինծի մօտեցան: Ասոնցմէ ոմանց հետ առաջին անգամն էր որ ծանօթացայ: Մեր զիւրար համբուրելը, իրարու «բարի ճանապարհ» ըսելով մեր ըրած սըրտանց մաղթանքները խիստ յուզիչ տեսարան մըն էր: Չեմ յիշեր թէ իրենք քանի՞ ժամերէ իվեր հոն մեզի կ'սպասէին: Մեր խումբը, զիպուածով, տասը հայ փախստականներէ, եւ երեք ղինուած քիւրտ առաջնորդներէ բաղկացած բլլալով, բախտին ժպտող 13 թիւր կը ներկայացնէր:

Բարեբախտաբար այդ լեռնադաշտին մօտերը թուրք ոստիկան պահապաններու որեւէ հետք չկար: Մեր քիւրտերը հովիւէ մը ոչխար մը գնած, եւ խորոված միսով մեր վերջին ընթրիքը պատրաստած էին: Ընթրիքէն վերջ մեր վտանգաւոր ճամբաները քայելու սկսանք: Մասամբ ձիւնապատ այդ բարձր լեռները ճեխելով, թուրք կամ քիւրտ զիւղաքաղաքներու կամ գիւղերու շրջանակներէն անցնելով, գէպի Սէվէրէկի կողմը պիտի մեկնէինք: Լեռներու մօտէն, ձորերու մէջէն, անտառներու խորերէն ճամբորդելով, եւ երբեմն ալ, ստիպուած, գիւղերու շուրջերը գտնուած դժուարութեամբ քայլիք շաւիղներէն անցնելով անգաղար պիտի հեռանայինք: Այդ ամբողջ առաջին գիշերը չեմ գիտեր թէ քանի՞ հազարամէթրներ քալեցինք: Դեռ առաւօտ չեղած, գետակի մը եզերքը հասանք, որուն տարածուած ցած ջուրերուն մէջ հոս եւ հոն ցրուած բարտիի ծառեր կը գտնուէին: Այդ ծառերուն մէջտեղերը ամած վայրի բոյսերուն ետեւ ամբողջ օրը պէտք էր պահուլտիլ: Այս զգուշութիւններովը այդ շրջանի գիւղերուն քիւրտերուն հանդիպէին զերծ պիտի ըլլայինք:

Մեր քիւրտերը մեզ հոն լքեցին եւ մօտակայ գիւղ մը գացին: Ամբողջ օրը իրենք հոն անցընելէ վերջ, գիշերուան մութին տեսն միայն պիտի վերադառնային՝ մեզի ուտելիք բերելու համար, եւ ճաշէն վերջ մեր ճամբորդութիւնը պիտի շարունակէինք:

Բնականաբար անկարելի էր 10 ընկերներու, իրարու քով հաւաքուած, միասին պահուլտիլ: Այդ գետակին բար-

տիւր ծառերուն մէջտեղերը գտնուած վայրի բոյսերուն մէջ, երկու անհատներ միայն, ամբողջ օրը իրարու քով նստած, կրնային պահուարիլ: Ուստի 5 զոյգեր կազմելով իրարմէ լաժնուեցանք: Ես Միհրան անունով ընկերի մը հետ էի:

Առաւօտեան ժամը 9ն էր: Յանկարծ մեր պահուած տեղէն, առանց թամբի ձիու մը վրայ հեծած, քիւրտ պատանի մը տեսանք, որ քիչ մը հեռուն, գետակին եզերքը պահուող նեղ ճամբայէ մը կ'անցնէր: Իր ձին սպասցնելով, պահ մը մեզի նայեցաւ, թերեւս ինքնիրեն ըսելով, «ստոնք փախտաական գիւնդորներ են», եւ իր ձին քառամբակ վաղեցնելով հեռացաւ: Ամբողջ օրը վախը մեզմէ չբաժնուեցաւ, միշտ խորհիւով որ այդ քիւրտ պատանին ղեղաշիններուն պիտի իմացնէր մեր հոտ պահուիրը, եւ մենք պիտի ձերբակալուէինք:

Ի դուր տեղը մեր պահուած տեղերը փոխեցինք, եւ քսան, երեսուն մեթրներ աւելի հեռու տեղեր պահուեցանք: Ուրիշ քիւրտեր այ անցան այդ գետակին եզերքը գտնուող ճամբաներէն, բայց երբէք մեզմով չհետաքրքրուեցան:

Հետզհետէ սովորական մթութիւնը, մեր չորջր ամէն ինչ ամառի բրաւ: Միայն ղիշերուան ճնճղուկներուն անմեղ ձայները եւ գորտերուն սուր ձիւները կը լսէինք, յուսալով որ չուտով ղիշերուան բարերար կանթեղը, մեր սիրելի լուսունկան մեզի իր լոյսը պիտի փայլեցնէր, որ հազիւ թէ ճանչցուած մեր ընկերներուն ղիմազիծերը իրարմէ զանազանէինք: Մենք բոլորս ալ մեր պահուած տեղերէն գետակին եզերքը հաւաքուեցանք, եւ անհամբեր մեր առաջնորդներուն ոտքերու քայլերուն ձայներուն սպասեցինք:

Հեռուէն, վերջապէս, իրենց խօսակցութիւնները, եւ յետոյ իրենց քայլերուն ձայները լսեցինք: Բոլորս ալ ուրախ եւ քաջալերուած, ղիւրենք ղիմաւորելու համար, իրենց կողմը քալեցինք: Անոնք մեզի համար ուտելիքներ բերած էին: Ամէն առաւօտ, քիւրտերուն տուններուն մէջ եփուած կալուղ հաց, չոր թուղ եւ չամիչ: Արտօրնոք ոտքի վրայ պարզ ընթրիքէ մը վերջ, իրենց հանդէպ երախտապարտ սիրտերով մեր ճամբան շարունակեցինք:

ՅԱՆԿԱՐԾ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀՐԱՅԱՆՆԵՐՈՒՆ ՀԱՐՈՒԱԾՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՄԵԶԻ ՈՒՂՂՈՒԵՑԱՆ

Որոշ կերպով չեմ յիշեր թէ արդեօք այդ ղիշերն էր, թէ ոչ յաջորդ ղիշերը, երբ դաշտի մը վրայ քալելու պահուն, մթութեան մէջ մէկէն ի մէկ, մեր ոտքերը կըրոր գունդերու նմանող կարծր առարկաներու հանդիպեցան: Զմերուկներով լեցուն ընդարձակ արտ մըն էր, որուն մէջէն կը քալէինք: Յոգնած, մանաւանդ ծարաւ, մեզմէ ամէն մէկը ձմերուկ մը փրցնելով, եւ զայն քարի մը զարնելով սկսաւ ուտել: Յանկարծ պահապաններուն հրացաններուն հարուածները դէպի մեզի ուղղուեցան, որոնց զնդակները, իրենց սուր եւ խրացուցիչ ձայներուն հետ միասին, մեր ահանջներուն քովէն անցնելով, հեռուները սեւ մթնոլորտին մէջ կը կորսուէին: Մեզմէ իւրաքանչիւրը անմիջապէս սկսաւ փախչիլ, իսկ մեր քիւրտ առաջնորդները իրենց հրացաններուն հարուածներով արդ պահապաններուն ղիմադրելով մեզ պաշտպանեցին: Այդ ղիշերուան հրացանածը գութեան պահուն, ինչպիսի զօրաւոր ուժով մը վազելու չեմ գիտեր, բայց կը յիշեմ որ անդադար մինակա վազելէ վերջ, երբ հրացաններուն ձայները զաղբեցան, ձեռքերով մարմնոյն վրայ ամէն տեղ շօշափելի, մէկիկ մէկիկ քննեցի, կարծելով որ թերեւս վիրաւորուած էի, առանց զեռ որեւէ ցաւ զգալու: Յետոյ վայրկեաններով սպասեցի, վախնալով որ մեր քալելիք ճամբայէն շեղելով կորսուէի, այդ ղիշերուն խաւարին մէջ:

Արտին վրայ պառկելով, ահանջս հոգին վրայ դրած,

հեռաւոր քայլերու ձայներ լսել փորձեցի, գիտնալով որ հետուէն ոտքի քայլերու ձայները երկրին հողին միջոցաւ կը լսուին: Իրօք բարեբախտարար, քիչ մը վերջ ոտքերու ձայներ հասան ականջիս, համբերութեամբ սպասեցի, որ իրենք մինչեւ քովս հասնին:

Երբ մենք լոյսորս մէկիկ մէկիկ իրարու քով հասանք, եւ քիւրտերն ալ եկան մեզ գտան, մեզմէ իւրաքանչիւրը իր ապրած վայրկեանները պատմել սկսաւ, եւ այս յուզիչ խօսակցութիւնները ընելով մեր համբորդութիւնը չարունակեցինք: Միայն մթութիւնը պատճառ եղաւ որ մեզմէ որեւէ մէկը չի վերաւորուէր այդ գիշերուան խիստ վտանգաւոր հրացանաձգութեան պահուն: Դեռ կէս գիշեր չէր եւ արշալոյսէն առաջ անպատճառ Ուրֆա քաղաքը պէտք էր հասնիլ:

ԳՐԻԳՈՐ ԶՈՀՐԱՊ ԵՒ ՎԱՐԴԳԵՍ, ԳԱՐԱՔԷՕՓՐԻԻ ԿԱՄՈՒՐՋԻՆ ՏԱԿ ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ ԵՆ

Առաւօտեան ժամը 4-ը ըլլալու էր, եւ Ուրֆայի մօտերը գտնուած, «Գարա Քէօփրի» կոչուած կամուրջին կը մօտենայինք: Ուրֆայի հայեր կը պատմեն որ, 1915-ի ամառուան մէջ, երկու թուրք ոճրագործ ոստիկաններ, այս նշանաւոր կամուրջին տակ, դետակին եղերքը սպաննած են, Պոլիսէն ի վեր, տարագրութիւններու պահուն իրենց հըս-կողութեանը յանձնուած, Գրիգոր Զոհրապը ու Վարդգէսը:

Տարօրինակ զուգադիպութիւն մը, մենք դեռ այդ կամուրջին քով չէինք հասած, յանկարծ, ճամբուն վրայ երկու գինուած, յաղթանդամ քիւրտերու հանդիպեցանք: Աստուծոյ իւրաքանչիւրը խոշոր սեւ իշու մը վրայ հեծած, իրենց առջեւ քանի մը ուրիշ էջեր քշելով, Ուրֆայէն կը վերադառնային: Երբ ասոնք լուսունկայի լոյսին միջոցաւ մեզ տեսան, որ քիւրտերու պաշտպանութեամբ կը ճամբորդէինք, մեր հայ փախստականներ ըլլալը վայրկեանաւոր գիտցան: Աստուծոյ մէկը քիւրտերէն լեզուով, «ասոնք կեարվուրներ են, գիրենք սպաննենք» ըսաւ, եւ երկուքն ալ իրենց էջերէն վար ցատկեցին: Իսկոյն երկու կողմերէն հրացաններու հարուածները սկսան: Իշապան քիւրտերուն հարուածները դէպի մեզի ուղղուած, եւ մեր քիւրտերուն հարուածները դէպի իրենց: Նոյն երկվայրկեանին մենք անմիջապէս մեր աջ կողմը, քիչ մը վարը գտնուած ճորին ուղղութեամբ վազելով, հոնկէ անցնող դետակին մէջ ինկանք: Թրջուած հազուամտերով, աճապարելով, երբ միւս

եղերքին վրայ բարձրացող լեռը հասանք, իսկոյն անոր վրայ մաղլցելով, հոն գտնուած հսկայ ժայռերուն ետեր պահուէտեցանք։ Այդ խոշոր ժայռերը, իրականին մէջ, երկինքէն մեզի համար պատրաստուած վահաններ եղան, մեր կեանքերը ապատելու համար։

Մեր այս վտանգաւոր ճամբորդութեան պահուն, առիկա երկրորդ հրաշքն էր որ մեզ մահէն ազատեց։ Կէս ժամէն աւելի հրացանի ձայները լսեցինք, որոնց զնդակները կարծես թէ մեր ականջներուն մօտէն անցնելով, քիչ մը հեռուն ապառաժներուն կը զարնուէին։ Անդրէաս անունով ընկերոջ մը հետ միասին փախչելով պահուած էինք։ Մեր ընկերներէն եւ քրտերէն բաժնուած ըլլալով, ինք շատ յուսահատած էր։ Իրեն իմացուցի որ ասորազրութիւններէն վերջ այս գաւառներուն մէջ ապրած ըլլալու համար, Ուրֆա քաղաքը ինծի շատ ծանօթ էր։ Արշալոյսի շողերէն օգտուելով շատ կանուխ Ուրֆա պէտք էր մտնել և հոն հայերու տուններուն մէջ պահուիլ։ Երբ հրացանաձգութիւնները բոլորովին դադրեցան, ու հետզհետէ դիւերը կը վերջանար, մեր պահուած տեղէն հեռանալով, Ուրֆայի ճամբան գտանք եւ դէպի քաղաք քայլի սկսանք։ Ուրֆայի լոյսերը դեռ հեռուն կը փայլէին։

Մեր նպատակը արագ քայլերով քաղաքին աջ կողմը գտնուած հայկական թաղերը երթալ էր։ Մէկէն ի մէկ տեսայ որ, աջ կօշիկիս ներքանին առջեւի մասը քակուած էր, և ինծի քալելու շատ դժուարութիւն կուտար։ Թաշկինալիովս զայն կապելով, ճամբաս շարունակեցի։ Երբ քաղաք մտանք քանի մը ոստիկաններ տեսանք, որոնք իրենց դիւերապահութեան պարտականութիւնները կատարած, իրենց տունները կը վերադառնային։ Ասոնք մեզի որեւէ ակնարկ չ'ուղղեցին, եւ մենք մեզ շատ բախտաւոր դժացինք։

Վերջապէս հայկական թաղին մէջ, եկեղեցիին բակին առջեւը հասանք։ Հոն հայու մը հանդիպեցանք, և իրեն մեր ով ըլլալը իմացուցինք։ Անմիջապէս «ինծի հետ եկէք» ըսաւ մեզի, եւ մեզ տուն մը առաջնորդեց, եւ այդ տանը մէջ բնա-

կողներուն մեր մասին խօսեցաւ։ Անմիջապէս ամուսին եւ կին դուրս եկան, եւ մեզ սիրով եւ շուտով իրենց տանը ներսը առաջնորդեցին։ Աւելորդ է, յետոյ, իրենց մեզի ըրած բոլոր բարիքները եւ զոհողութիւնները հոս պատմելը։

Հակառակ ընկերոջս եւ իմ այդ քաղաքին մէջ օտարականներ ըլլալուս, կարծես թէ այդ յարկին տակ սիրուած ընտանիքի մը անդամներն էինք։ Այդ անմոռանալի երկու օրերուն մէջ, իրենց մեզի շուսլած հիւրասիրութիւնները, եւ նիւթական եւ բարոյական տեսակէտէ իրենց մեզի ըրած օգնութիւնները անկարելի է մոռնալ։

Ուրֆայի այս երկու հայրենասէր եղբայրներուն տանը մէջ մեր պահուած օրերու պահուն, ասոնք խիստ շատ տրուր եւ յուզիչ եղելութիւն մը պատմեցին ինծի։

1918 ի զինադադարին, Ֆրանսական դումարտակ մը Ուրֆան գրաւած ըլլալով, հոն, հայերու թաղին մօտերը, բարձր հրապարակի մը վրայ իր վրանները հաստատած Ֆրանսական Բարձրագոյն Զինուորական Հրամանատարէն հրահանգներու կ'սպասէ եղեր։

Երբ հրամանը եկած էր թէ, Ֆրանսացի զօրքերը այդ քաղաքէն պիտի մեկնէին, յաղթուած, աղքատացած, և բոլորովին կազմալուծուած թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչներուն եւ Ուրֆայի Ֆրանսացի զինուորական հրամանատարին միջեւ, քանի մը շարաթներու միջոցին եղած բանակցութիւններէն վերջ, երկուստեք պաշտօնաթուղթ մը ստորագրուած էր, որ որոշեալ օր մը, առաւօտուն կանուխ, Ֆրանսական զօրքերը դէպի Հալէպ վերադառնային։

ՖԻՐԱՆՍԱՍՑԻ ԶԻՆՈՒՈՐՆԵՐԸ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ՀԵՏ

ՄԵԿՆՈՂ ՀԱՅ ԿԱՄԱԻՈՐՆԵՐԸ

ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒ ՊԵՍ ԿՌՈՒԵԼՈՎ ՄԵՌԱՆ

Ուրֆայէն Հալէպ երթալու համար միայն երկու բարձր լեռներու մէջտեղ, ձորին մէջ գտնուած նեղ ճամբայէ մը պէտք էր անցնէին: Թուրք կառավարութեան Ուրֆայի ներկայացուցիչները, «Չէթէ» կոչուած թուրք եւ քիւրտ քաղաքացիներէ եւ զիւղացիներէ կազմուած, զինուած հարիւրաւոր խումբեր, քանի մը օրերէ իվեր այդ կիրճին 2 կողմերը գտնուած լեռներուն ժայռերուն ետեւ պահած էին: «Այդ դժբախտ օրը, Ֆրանսացիներուն այդ լեռներուն մէջէն անցնելու պահուն, տեղի ունեցած սպաննութիւնները, ահաւոր տեսարաններ եղած են» րսին մեղի: Թուրք եւ քիւրտ «չէթէ»ները յանկարծ լեռներուն բարձունքներէն յարձակելով եւ Ֆրանսացիները ձորին մէջէն հերոսաբար զիմադրելով, թուրքերու հրացաններուն զործած աւերները ըմբռնելը չատ զիւրին է: Այդ չէթէներուն վարը կիրճին մէջ իրարու վրայ զիգած զիականքը մատնութեան եւ անդթուութեան անհերքելի ապացոյցները եղան: Ֆրանսացի զինուորները եւ իրենց հետ մեկնող հայ կամաւորները հերոսներու պէս կռուելով մեռան: Միայն քանի մը զինուորներ, զիականքները ներքեւ պահուրտած, զիւղերու մթութեան մէջ փախչելով ազատուեցան այդ անմոռանալի եւ անքնական ճակատամարտէն:

Մեզ հիւրասիրող այս քաջ հայերը օրուան մէջ յաճախ մեղի լուրեր կ'իմացնէին:

«Ձեր առաջնորդ քիւրտերը քաղաքին մէջ ձեզ կը փրնտեն»:

«Ձեր ընկերները բոլորն ալ այսինչ այնինչ հայ ընտանիքներուն տուններուն մէջ պահուած են: Իրենք ալ հոսկէ, օր առաջ, մեկնելու բաղձանքն ունին, եւայլն»:

Վերջապէս, Ուրֆայի մէջ մեր երրորդ օրը վերջացաւ, եւ մեկնելու զիւղերը հասաւ: Իրենք մեզ քաղաքին հին աւերակ բերդին մէջ պիտի առաջնորդէին, որուն վրած պարիսպներէն մէկուն վրայէն ցատքելով, ոստիկանի մը հսկողութեամբը քիչ մը հեռուն ոստիկանատունը պիտի երթայինք, հոն ոստիկանապետին զործակցութեամբը մեկնելու համար:

Իրօք, այդ զիւղերուն ժամը 11-30-ին, երկու արար առաջնորդներու հետ այդ բերդին վրած պարիսպին վրայէն ցատքելէ վերջ, փողոցին վրայ սպասող ոստիկան մը մեզ ոստիկանատունը առաջնորդեց: Ոստիկանապետին եւ ոստիկաններուն հետ միասին սուրճ լածելէ վերջ՝ իրենց իրեւ շորհակալութիւն՝ նուէրներ տուինք եւ մեկնեցանք:

Ամբողջ զիւղերը մթութեան մէջ՝ առանց հանդէսի քալելիքի, եւ դեռ արշալոյսը չ'երեւցած, չոր եւ ամայի լեռներուն մէջ քարայրի մը տեղեր հասանք: Մեր արարները մեզի թուրքերէն ըսին որ ամբողջ օրուան միջոցին այդ քարայրին ներսը պիտի պահուէինք: Եթէ անդգոյշ քարայրէն դուրս ելլէինք՝ այդ տեղերէն անցնող հովիւները մեզ պիտի տեսնէին: Այդ քարայրը փապուղիի մը կը նմանէր, որուն ներսը բաւական հեռուէն միւս ծայրին վրայ գտնուած լուսանցքէ մը, արեւին ճառագայթները կ'երեւէին:

Հակառակ իր մէջէն փչող հաճոյալի զովացուցիչ օդին՝ այդ թաղստոցը վտանգաւոր վայր մը թուեցաւ ամբողջ օրը: Միշտ կը կասկածէինք որ մօտակայ զիւղացիները դիպուածով մը քարայրին մէջ մտնելով մեզ ձերբակալէին: Հակառակ մեր մտատանջութիւններուն, յոգնութենէն ուժաթափ, վերջապէս, մենք բոլորս ալ խորունկ քունով մը քնացանք:

Մէկէն ի մէկ աչքերնիս բացինք եւ տեսանք որ ամէն տեղ մութ էր, քարայրէն ներս եւ դուրս, եւ դժուարութեամբ անկէ դուրս երթալու մեր ճամբան գտանք: Ժամեր սպասեցինք որ մեր արար առաջնորդները վերադառնան: Գիշերը շատունց սկսած էր, երբ ասոնք մեզի քիւրտերուն կակուղ հացը եւ տիկի մը մէջ լեցուած թան բերին:

Մեր սովորական ընթրիքը ընելէ վերջ, ծուռ ու մուռ ճամբաներէ անցանք, հեռուէն՝ գիւղերուն շուրջերէն դառնալով, իրենց պահապան շուներուն հաչել չտալու համար: Զարմանքով լսեցինք որ այդ շրջանի քիւրտերուն եւ արաբներուն մեծ մասը աւազակութեամբ կ'ապրէր: Մանաւանդ այն մեծ գիւղը ուր առաւօտեան ժամը 7ին հասանք:

Առանց բացատրութան, այդ գիւղին բնակիչներուն բոլորն ալ ուրիշ գիւղացիներ կոչուպետեւ կ'ապրէին: Մեր արար առաջնորդները իրենց լաւագոյն բարեկամները ըլլալուն համար, մեզ բոլորս ալ ուրախութեամբ հիւրընկալեցին:

Ընդարձակ խոսքան դաշտի մը վրայ հաստատուած, դմբեթաձեւ, դետնայարկ, ճերմակ աղիւսներով շինուած տուներէ բաղկացած գիւղ մըն էր:

Երբ այդ գիւղը հասանք, մեր արարները մեզ գիւղապետին ներկայացուցին, որը շատ գոհունակութեամբ եւ ժպիտներով մեզ ողջունեց եւ իր տանը ներսը առաջնորդեց: Մեր խորհրդէն մեկնելէն ի վեր առաջին անգամն ըլլալով կէս օրուան ճաշին պլլուրէ փիլաֆ եւ խորոված միս կերանք:

Այդ տուներուն ներսը մտնելու համար միակ պղտիկ դուռ մը կար, եւ իրենց կեդրոնն ալ, վերը, մէկ հատիկ լուսանցք պատուհան մը: Բացի կեդրոնը գտնուած սենեակէն՝ միւս առանց դուռի սենեակներուն ներսերը ամբողջ օրը մթութիւնը կը տիրէր: Խոհանոցին մուկները մասամբ վերի պատուհանէն եւ մասամբ ալ դուռէն դուրս կ'ելլէին:

Կէսօրէն վերջ երբ գիւղը եւ իր շրջականները պտտիլ ուղեցինք, քանի մը այգիներ տեսանք, որոնց խաղողները

չամիչ ընելու համար կը պահէին: Ատիկա իրենց միակ գիւղական գործն էր:

Գիշերը, մեզմէ ամէն մէկը անկիւն մը քաշուելով, առանց վախի, խաղաղ սիրտով քնացաւ:

Յաջորդ օրը հոն պէտք էր սպասել, որովհետեւ մեր արար առաջնորդները այդ գիւղին սահմաններէն անդին բնակող ցեղերուն հետ բարեկամ չըլլալով՝ այդ տեղէն աւելի հեռուն մեր պաշտպանութիւնը չէին կրնար երաշխաւորել: Ուստի ուրիշ երկու առաջնորդներ պիտի գային մեզ այդ գիւղէն մինչեւ Եփրատ գետին եզերքը, Սուրիոյ սահմանը հասցնելու համար:

Երկրորդ գիշերն էր որ այդ գիւղապետին տանը յարկին տակ պիտի անցնէինք: Յանկարծ մեր առաջնորդները մեզի ըսին որ, «գիւղապետը եւ իր կրտսեր եղբայրը իրարու հետ կը կոռնին քանի մը մէծիտիէներու, թրքական արծաթ դրամներու համար, եւ ամէն մէկը իր գէնքը բռնած, գիւղար սպաննելու կ'սպառնային»:

Իսկոյն անոնց մէջտեղը նետուեցայ, եւ յանդիմանական քանի մը բառերով, իրենց եղբայրական սիրոյն մասին խօսեցայ, եւ այն քանի մը մէծիտիէները իրենց ցուցնելով գիրենք հաշտեցուցի:

Այս ազատարար ձեռնարկիս վրայ այդ երկու եղբայրները սրտանց ուրախանալով ինծի հանգէպ խիստ երախտապարտ եղան:

Առաւօտուն բոլոր գիւղացիները շատ ուրախ կ'երեւէին: Մենք անոնցմէ աւելի ուրախ էինք: Բարեբախտաբար մեր աչքերուն առջեւ այդ եղբայրատուականութիւնը չպատահեցաւ: Որովհետեւ հակառակ պարագային չեմ գիտեր թէ մեր ճակատագիրները ի՞նչ պիտի ըլլային:

Ուրիշ երկու արարներու պաշտպանութեամբ, կէսօրին այդ աւազակներուն գիւղէն մեկնեցանք: Գրեթէ բոլոր գիւղացիները մեզի «Երթաք բարի, յաջողութիւն» մաղթեցին, իրենց դէպի երկինք ուղղած հրացաններուն հարուածներով: Այդ հետաքրքրական տեսարանին հանդիսատեսներն ըլ-

լալէ վերջ հեռացանք:

Գիշերը զիւր մը անցուցինք, ուր թուրք ոստիկաններուն հանդիպելէ շատ չգլուցացանք, մեր հիւսիսային դաւառնե-
րուն մէջ անցուցած գիշերներուն հետ բաղդատելով:

Յաջորդ օրը Եփրատ գետին եզերքը հասանք, եւ հոն տեսակ մը նաւակի վրայ, ոտքի վրայ կեցած, գետին միւս եզերքը պիտի անցնէինք: Գետէն մէկ հաղարամէթը հոռուն «Ճարապլուս» անունով գիւղը կը տեսնուէր: Հոն տեսական կերպով Ֆրանսական զօրքեր կային:

Գետին մէկ եզերքէն միւսը փոխադրող վաղնջական գետնաւակին մէկ ծայրին վրայ ճամբորդներուն համար մէկ մէթը բարձրութեան վրայ տախտակամած մը շինուած էր, խի վարը՝ ձիերու, էշերու, այլեւայլ ընտանի անասուններու եւ ճապակառքերու փոխադրութիւններուն համար կը դորձածուէր:

Յանկարծ երկու քիւրտեր մեզի մօտեցան: Իրենց խօսքերէն եւ ցուցուցած նշաններէն հետեւցուցինք որ, ասոնք մեր Ուրֆա հասնելու գիշերուան հրացանաձգութիւններու պահուն մեզ կորսնցնող քիւրտերուն ընկերներն էին: Ասոնք մեր ողջ թուրքիոյ Սուրիական սահմանը հասնելուն մասին մեզմէ իւրաքանչիւրէն մէկմէկ նամակ կ'ուզէին, որպէսզի զայն Մէզլիքէ մեր ազգականին ներկայացնելով 20 թրքական կարմիր ոսկիները գանձէին: Ասիկա իրենց իրաւունքն էր, թէեւ Ուրֆայէն մինչեւ հոգ մենք արարներու պաշտպանութեամբը հասած էինք: Ասիկա անշուշտ քիւրտ եւ արաբ առաջնորդներուն միջեւ որոշուած գաղտնի համաձայնութիւն մըն էր: Ասոնց ուզած ստորագրուած նամակները իրենց յանձնելէ վերջ, այդ հին նաւակին մէջը մտնելով տախտակամածին վրայ դացինք եւ հեռացանք թուրքերուն գրաւած մեր սիրելի հայրենի երկրէն:

Գետին միւս եզերքը հասնելէ վերջ, աւաղներուն վրայ գետ կէս ժամ քալելու ճամբայ ունէինք: Այդ աղատութեան հողին վրայ, խիստ յոյնած, զանդաղ քայլերով, վերջապէս Ճարապլուս հասանք: Այդ տախտակէ հիւղիկներով շինուած

գիւղին մէջ բնակող ցեղերուն օտար, անհասկնալի լեզուներով ըրած խօսակցութիւնները, եւ մեր խանդավառ եւ տխուր զգացումները, մեզ ժամերով ապշեցուցին:

Գիշերը, փողոցներուն մէջ, լուսունկային աղօտ փայլին հետ խառնուած ելեքտրական քանի մը ցրուած լոյսերուն ճառագայթներուն տակ պտտելէ վերջ, մեր մարմինները մասամբ թմրած, հոգոտ փողոցի մը մայթին վրայ քնացանք:

Յաջորդ օրը թուրք ոստիկաններու կողմէ անցագիշերներու քննութիւններէն խուսափելու համար, չոյեկառքով ճամբորդելէ հրաժարելով, ճեպակառք մը վարձեցինք, եւ երեք օրերէ վերջ Հայկալի հայկական եկեղեցիին բակին առջեւ հասանք:

Հազիւ թէ ոտքերս գետին վրայ դրած էի, Մէզլիքէի մտերիմ ընկերը՝ Պոսրով Երեմեանին հանդիպեցայ: Ի՞նչ բարեբախտութիւն: Անմիջապէս զիրար համբուրելէ վերջ, զիս իր ազգականներուն տունը տարաւ: Իր ինծի հանդէպ ըրած հիւրասիրութիւնը անկեղծ բարեկամութեան մը անհերքելի ապացոյցն էր: Երկու օրեր իր հիւրը ըլլալէ վերջ, միասին որոշեցինք Պէյրութ երթալ եւ մեր կեանքին մէջ առաջին անգամն ըլլալով, չոյեկառքով ճամբորդեցինք:

Պէյրութ հասնելու պէս, Ամերիկեան Համալսարանին մէջ իրրեւ ուսանող արձանագրուելով, բժշկութիւն ուսանելու պատրաստուելու համար, մասնաւոր կարգի մը մէջ ընդունուեցայ:

Յաջորդ տարին, երբ բժշկական առաջին տարւան ուսանող էի, եզօրս՝ Տիգրանին իր քիւրտ հազուատներովը Պէյրութ հասած օրը, յանկարծ զինք Համալսարանին հիւրանոցին մէջ տեսայ, ութը երկար տարիներու միջոցին մեր իրարմէ բաժնուելէն վերջ:

Այսօր կը հաւատամ որ միայն մեր քրիստոնեայ մօրը աղօթքներուն միջոցաւ էր որ, տարագրութիւններուն դժոխային կեանքի վտանգներէն եւ միլիոնաւոր հայերու ենթարկուած սոսկալի ջարդերէն, եզրայրս, քոյրս եւ ես, հը-

լաշքներով ազատեցանք :

Բժշկական ուսումնական լրացնել է վերջ, 1930-ի վերջերը, Առտին Ապէստա զայցի, ուր տասը տարիներ Ֆրանսական Երկաթուղիի Ընկերութեան բժիշկ ընտրուելով աշխատեցայ :

1940 էն մինչեւ 1945, Աշխարհի Երկրորդ Մեծ Պատերազմի միջոցին, Ճիպոնի մէջ, նախ Ֆրանսական կառավարութեան բժիշկի, յետոյ Սօմալիներու Զոկատին Լիէթ-Թընան բժիշկի պաշտօնները վարեցի, եւ խաղաղութենէն վերջ Ֆրանսա վերադառնալով, 1946 էն մինչեւ 1966, քրտան տարիներու ընթացքին, Մարսէյի նաւահանգիստին բժշկապետի խիստ դժուար պաշտօնը վարել է վերջ, այսօր հանգստեան թոշակովս կ'ապրիմ :

Ահաւասիկ այս գերքին հեղինակին վիպային, անհաւատալի, բայց իրապէս ապրած կեանքին համառօտ պատմութեան էջերուն վերջը :

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մայրիկիս, հայրիկիս, եւ պստիկ եղբօրս Հայկազիս յիշատակներուն համար	3
Յառաջաբան	5
Վերջին վագանցս Շեփիկի մէջ	7
Գոգոյր ամուսն	11
Մայրս առաւօտ մը Արաբկիրի մէջ զիս կ'արթնցնէր	15
Տխուր լուրը բերող ծեր մարդը	17
Լուսունկան ալ տխուր էր այդ գիշեր	22
Հայ տուններուն խուզարկութիւնները, եւ բանտարկեալներուն չարչարանքները	25
Տիգրան եղբօրս հետ Շեփիկ գացինք մեր հայրիկ տեսնելու համար	30
Մէհմէտ Զաուշին 200 գիւտորները Շեփիկը պաշարեցին	33
Երբ գիւրը հասանք լալու ձայներ լսեցինք	36
Ամէն ինչ պատմեցի մայրիկիս	39
Եղբօրս հետ, մեր օրուան գործը, բանտը կերակուր կրելն էր	43
Առաւօտեան ժամը 5.30-ին կիներուն լալու ձայները լսուեցան	47

Մայրս, հագիւ քէ շաբաթէ մը ի վեր, քիֆօյտ հիւանդութեանէն բժշկուած էր	49
Թեքնիկներուն շուփին տակ երկարած կինը քիչ մը առաջ մեռած էր	53
Կառավարութեան շէնքին առջեւ Սուլքանին հրովարտակին ընթերցումը	56
Մինչեւ Մալաթիա նամբորդելու համար 6 ջարիներ վարձեցինք	61
Յանկարծ ձայներ լսեցինք, որոնք զիս պառկած դիրքէս վայրկեանական նստեցուցին	65
Հայերուն ախտաբանէին վերջ քաղաքին ինչ վիճակի մէջ ըլլալը կ'ուզէինք տեսնել	72
Դիակներու խումբերու հանդիպեցանք համբուն մէջտեղ եւ հզորֆներուն վրայ	81
Առաջին օրն էր որ ջուրին քանկագին արժէքը սկսանք գնահատել	83
Զլացիկ մեր ընտանիքին առաջին սիրելի անդամին մահուանը համար	90
Մեր քովը գտնուող ընտանիքին մեծ մայրը քերես 50 տարեկան էր	92
Մեր սիրելի ազգականները մեկնեցան	96
Մօրախոյս ալ իր երկու անուշիկները անոնց յանձնեց	99
30ի մօտ հայեր մեզմէ 100 մեքքներ հեռուն ընտանի անասուններու պէս մորթեցին	102
Փշոտ պզտիկ ծառի մը շուփին տակ մեր մայրը տեսնեմ չորցած խոտերուն վրայ երկարած	103

Կէս օր դեռ չեղած. այդ դաշտին վրայ հագարաւոր կիներ մորթուեցան	109
Իմ անունս, «Միֆայէլ, Միֆայէլ, Միֆայէլ», կանչելը, այսօր իսկ դեռ ականջներուս խորերէն յստակ կերպով կը լսեմ	111
10 կամ 12 կիներ, յուսահատ, այդ լճուած, ցամքած հորին մէջն էին նետուած	114
Այս ընտանիքին երեք անդամներուն ճակատագիրները խղզուելով մեռնիլն էր	116
Այդ օրը կէս օրուան ատեն ձորի մը մէջ ապառաժին շուփին տակ հանգչիլ ուզեցինք	118
Ամէն օր ասոնց խորերէն տասնեակներով որդեր դուրս հանելով կը նետէի	125
Մեր մեծ մայրը իր կրտսեր աղջկան Լուսինին եւ իր քոռնիկին Մարինէին հետ միասին Մէգիրէի մէջ կը բնակէր	133
Մայրիկ, պայուսակս կորսնցուցի, «Սայիտը, պայուսակը գողցուած է», ըսած է բարեկամս	138
Յանկարծ պահապաններուն հարուածները դէպի մեզի ուղղուեցան	143
Դրիզոր Զոհրապ եւ Վարդգէս Գարաբէտիքի կամուրջին տակ սպաննուած են	145
Ֆրանսացի զինուորները եւ իրենց հետ մեկնող հայ կամաւորները հերոսներու պէս կոռուելով մեռան	148